MARX

A gothai program kritikája

VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

MARX

A gothai program kritikája

MARX, ENGELS, BEBEL, BRACKE, KAUTSKY
ÉS LIEBKNECHT LEVELEIVEL,
LENIN „ÁLLAM ÉS FORRADALOM" CÍMŰ
MŰVÉNEK RÉSZLETEIVEL
ÉS PROGRAM-DOKUMENTUMOKKAL

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1975

EZ A KÖNYV
A „GOTHAI PROGRAM KRITIKÁJA"
MEGÍRÁSÁNAK
SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA
JELENIK MEG

SZERKESZTETTE
KÁLMÁN ENDRE

ISBN 963 09 0208 7

ELŐSZÓ

„A gothai program kritikája" (amelynek Marx a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" címet adta) „A Kommunista Párt kiáltványa" és „A tőke" után a legfontosabb elméleti okmánya a marxizmusnak. Ebben a rövid és tömör írásában Marx a tudományos kommunizmus elméleti alapkérdéseinek egész soráról fejt ki fontos gondolatokat: az állam szerepéről, a szocialista forradalomról és a proletárdiktatúráról, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakáról, a társadalmi össztermék szocializmusbeli termeléséről és elosztásáról és a kibontakozott kommunizmus alapvető vonásairól, a proletár nemzetköziségről és a munkásosztály pártjáról. Marxnak ez a műve — ugyanúgy, mint Engelsnek ehhez kapcsolódó, az erfurti program tervezetét bíráló írása — példaképe az opportunizmus ellen tudományos módon folytatott kérlelhetetlen harcnak. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy Marx ebben „egész forradalmi tanát összegezi"*, levonva az eredményeit annak az akkor már több mint harminc esztendős hatalmas munkának, amelyet mint a tudományos szocializmus megalapítója végzett.

„A gothai program kritikájá"-t Marx 1875-ben írta, éppen száz évvel ezelőtt. Művével, bár ez elsősorban és közvetlenül a német munkáspártnak szól, valójában az egész nemzetközi

* *Lenin* Összes Művei. 37. köt. Budapest 1973. 229. old.

munkásmozgalomnak harci programot adott a Párizsi Kommün után bekövetkező új történeti időszakra. Főként azonban arra törekedett benne, hogy a porosz-német katonaállamban folyó proletár osztályharc körülményeire alkalmazza a Párizsi Kommün tanulságait, s ezzel döntő segítséget adjon a német pártnak a forradalmi stratégia és taktika kidolgozásához. Ennek során olyan fontos kérdéseket tárgyal meg, mint a nemzetközi proletárszolidaritás jelentősége, a gazdasági harc szerepe (a szakszervezeteknek a munkásosztály pártjához való viszonya és feladataik), a szövetségi politika és az akcióegység.

Marx bírálatainak súlypontja azon az éles vitán van, amelyet a lassalleanizmus hibás nézeteivel és dogmáival szemben folytat, mindenekelőtt a „vasbértörvénnyel" szemben és az államsegéllyel alakítandó termelőszövetkezetek révén a szocializmusba való „békés belenövés" illúziójával szemben. Lassalle az államot osztályok fölött álló semleges hatalomnak képzelte; Marx és Engels szembeállították ezzel a maguk szilárd meggyőződését arról, hogy *a munkásosztály hatalmának megteremtésére* van szükség. Elvileg tisztázták a Németországban létesítendő demokratikus köztársaság követelését, s megmutatták a német munkásmozgalomnak azt az utat, amelyen a junkerek és militaristák uralmának feltételei között haladnia kell ahhoz, hogy saját politikai hatalmát megteremtse. Bírálatukban a fő csapást a lassalleanizmusra mérték, amely oda vezetett, hogy a munkásosztály érdekei a porosz-német katonaállam érdekeinek rendelődtek alá, de ezzel egyidejűleg küzdöttek a vulgáris-szocialista nézetek ellen is, amelyek még a német munkásmozgalom leghaladottabb erőit is akadályozták annak a felismerésében, hogy a munkásosztály politikai hatalmának megteremtéséért folyó harcnak a demokratikus köztársaság a legjobb talaja.

„A gothai program kritikájá"-ban Marx megállapítja, hogy a kapitalista társadalmi rend és a kommunista társadalmi rend között elkerülhetetlenül van egy időszak, a forradalmi átalakulás időszaka, s ennek állama nem lehet egyéb, mint a proleta-

riátus forradalmi diktatúrája. Marxnak ezek a mondatai máig is fontos szerepet játszanak az opportunizmus ellen folyó viták-ban és az államról szóló opportunista nézetek visszaverésében. „Csak az marxista — írta Lenin — , aki az osztályharc elismerését *kiterjeszti a proletárdiktatúra* elismerésére. Ez a leglényegesebb különbség a marxista és az átlagos kispolgár (és nagypolgár) között. Ez a marxizmus *valóságos* megértésének és elismerésének próbaköve."*

Bírálatát Marx 1875. május 5-én kéziratban elküldte Wilhelm Brackénak, az eisenachiak egyik vezető személyiségének, aki ebben az időben Marxnak és Engelsnek a szó legjobb értelmében bizalmi embere volt a német munkásmozgalomban, s arra kérte őt, hogy az eisenachiak más vezetőinek: Geibnek, Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek is adja oda a programkritikát. Mint Brackéval és más német pártvezetőkkel való levelezésük mutatja, Marx és Engels azonnal hozzáláttak, hogy támogassák a német párt legjobb erőit a tervezett ideológiai kompromisszum ellen indítandó küzdelmükben. Azért juttatták el a forradalmi német munkásvezetőkhöz a gothai programtervezetről írt mélyenszántó elemzésüket, mert minden bírálatuk ellenére is mindig abból a tényből indultak ki, hogy valójában az eisenachiak sokkal tovább jutottak el politikai és elméleti fejlődésükben, de még a Gothában 1875-ben megalakult egyesített párt is tovább jutott el, mint amennyire a programtervezet vagy akár a program is kifejezi. S hogy a német párt legtekintélyesebb vezetői valóban ellenezték a kompromisszumot — ha nem is olyan következetesen, mint Marx és Engels —, azt bizonyítják az általuk, főleg Bracke és Bebel által Marxhoz és Engelshez intézett levelek. (Ezek most első ízben jelennek meg magyarul.)

A Gothában elfogadott program már bizonyos haladást jelentett ahhoz a tervezethez képest, amely Marxot és Engelst

* *Lenin* Összes Művei. 33. köt. Budapest 1965. 31. old.

bírálatuk megírására késztette: a tervezettől eltérően ez már teljes mértékben a *proletár nemzetköziség* álláspontjára helyezkedett. Egyes gyengéit, amelyek a revizionizmus magvát hintették el a német munkásmozgalomban, fel is ismerték azok a kongresszusi küldöttek, akik megszavazták őket. Így gyakorlatilag elvetették a programban már rögzített szektás szakszervezet-ellenes álláspontot azzal, hogy a kongresszuson olyan határozatot fogadtak el, amely követelte a szakszervezetek egységes harcát. Összefoglalóan úgy értékelhetjük a gothai egyesülési kongresszust, hogy minden gyengéje ellenére mégis sikert jelentett: fontos kiindulópontot teremtett ahhoz, hogy a párt szocialista tömegpárttá fejlődjék.

Három évvel a gothai egyesülési kongresszus után megkezdődött Németországban a szocialistaellenes törvény időszaka (1878—1890). Ez alatt az idő alatt természetesen nem volt meg a lehetőség arra, hogy az egész pártot átfogó programvita folyjék. De 1891-ben, a kivételes törvény bukása után, mikor napirendre került az új pártprogram kidolgozása, Engels, aki Marx halála után tovább folytatta a harcot a német pártban jelentkező opportunista nézetek és az iránt uk való békülékenység ellen, nyilvánosságra hozta a Marx-féle „Széljegyzetek"-et. Az volt a célja ezzel, hogy az új program valóban a marxizmus alapjára helyezkedjék és így megfeleljen azoknak a követelményeknek, amelyeket a kor állít a német munkásosztály elé. A németországi közlés lehetővé tétele érdekében Engels kénytelen volt hozzájárulni a marxi szöveg néhány különösen élesen polemikus kitételének enyhítéséhez. (Kiadványunkban az eredeti szöveget közöljük, de a módosításokat is feltüntetjük.) Az e kötetben közölt 1891. évi levelek ízelítőt adnak abból, hogy milyen nehézségeket kellett ekkor Engelsnek leküzdenie.

Miután a német munkásmozgalomban ismertté vált Marx programkritikája, a német párt vezetősége is arra törekedett, hogy az új program tervezetében ne ismételje meg a gothai program hibáit; ezt azonban csak részben sikerült elérnie. Az új

tervezetről Engels megírta „Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet bírálatához" című írását, s ebben nagy barátja és harcostársa, Marx szellemében és az ő művét folytatva, szembeszállt a szocializmusba való „békés belenövés" illúziójával, amely abban még mindig ott kísértett. Engels bírálata döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az 1891. évi erfurti kongresszus olyan programot dolgozott ki, amely egy ideig az egész nemzetközi munkásmozgalomban példaképül szolgálhatott.

„A gothai program kritikája" 1891 óta is állandóan időszerű a nemzetközi munkásmozgalom számára, jóllehet az első világháború előtti szociáldemokrácia, a vezetésében túlsúlyban levő opportunista politikának megfelelően, szinte teljesen hallgatott róla. Marx és Engels programkritikáját Lenin „fedezte fel" újra; ő alkalmazta az imperializmus korszakának körülményeire, s ő fejlesztette tovább a bolsevikok programjának és politikájának kidolgozásával. Neki köszönhető, hogy a marxi—engelsi programbírálatok a marxizmus—leninizmus eszmevilágának ma is ható és ma is értékes tanulságokat nyújtó részeivé lettek.

Úgy véljük, méltó módon emlékezünk meg „A gothai program kritikája" megírásának centenáriumáról akkor, amikor új válogatásban adjuk ki Marxnak és Engelsnek a gothai és az erfurti program tervezetéről írt bírálatait, ezzel kapcsolatos levelezésük legfontosabb darabjait, Lenin „Állam és forradalom" című művének erre vonatkozó részeit és az ide tartozó programdokumentumokat.

*

Gyűjteményünk nem tartalmaz minden olyan Marx és Engels által írt vagy hozzájuk intézett levelet, amely a gothai vagy az erfurti programról, illetőleg ezek tervezetéről szól. Arra törekedtünk azonban, hogy kötetünk a program történetének minden főbb vonatkozását megvilágítsa. Ezért vettük fel bele Engels 1873. június 10-i levelét is, amely a lassalleanizmussal szemben

folytatandó politikát illetően ad tanácsot Bebelnek és a német pártnak. Egyébként a közlendő szövegeknek azokat a részeit, amelyek nem a gothai vagy az erfurti programmal kapcsolatosak, kihagytuk, s a kihagyást szögletes zárójelbe tett pontokkal jeleztük. A szögletes zárójelben levő szavak is a szerkesztőségtől származnak, ugyanígy a szövegértelmező lapalji jegyzetek és a kötet szövegrésze után következő magyarázó jegyzetek. Csúcsos zárójelben (⟨ ⟩) azok a szavak vannak, amelyek az 1891. évi közlésben kimaradtak. A kötethez felhasználtuk a „Gothai program kritiká"-jának eddig megjelent két kiadását; ezekhez az anyagokhoz nem adtunk záradékot, a többi szöveg záradékában azonban feltüntettük, hogy hol található meg a szóban forgó írás. Kötetünket névmutatóval és tárgymutatóval láttuk el.

Budapest, 1975. január

A kiadó

MARX
A GOTHAI PROGRAM KRITIKÁJA[1]

ENGELS ELŐSZAVA MARX „A GOTHAI PROGRAM KRITIKÁJA" CÍMŰ ÍRÁSÁHOZ

Az itt lenyomtatott kéziratot — a Brackéhoz intézett kísérőlevelet, valamint a programtervezet* kritikáját — Marx 1875-ben, röviddel a gothai egyesülési kongresszus[2] előtt küldte el Brackénak, azzal a kéréssel, hogy mutassa meg Geibnek, Auernak, Bebelnek, Liebknechtnek és később küldje vissza neki. Minthogy a hallei kongresszus[3] a gothai program fölötti vitát a pártban napirendre tűzte, úgy vélem, sikkasztást követnék el, ha ezt a fontos dokumentumot, a jelen vitára vonatkozó okmányok közül talán a legfontosabbat, még most sem bocsátanám a nyilvánosság elé.

A kéziratnak van azonban még egy másik és messzebbmenő jelentősége. Azzal az iránnyal szemben, amelyet Lassalle követett agitációjának megindítása óta, Marx itt első ízben fejti ki világosan és határozottan álláspontját, mégpedig Lassallenak mind gazdaságtani elveire, mind taktikájára vonatkozóan.

A kíméletlen élesség, amellyel itt Marx a programtervezetet ízekre szedi, a könyörtelenség, amellyel következtetéseit kimondja és a tervezet gyengéit felfedi — mindez ma, tizenöt év múltán, senkit sem sérthet már. Specifikus lassalleánusok már csak külföldön akadnak mint egyedülálló romok, a gothai programot pedig mint teljességgel ki nem elégítőt Halléban még megalkotói is elvetették.

* Lásd 186—188. old.

Ennek ellenére ott, ahol a lényeget ez nem érintette, néhány személyi vonatkozású éles kifejezést és véleményt elhagytam és pontokkal helyettesítettem. Marx maga is így járna el, ha ezt a kéziratot ma közzétenné. A helyenként éles hangot két körülmény hívta ki: először is, Marx és én a német mozgalommal szorosabban összenőttünk, mint bármely más mozgalommal; az a határozottan visszafelé tett lépés tehát, amely ebben a programtervezetben megnyilvánult, szükségképpen különösen heves felindulást keltett bennünk. Másodszor pedig, mi akkoriban, alig két évvel az Internacionálé hágai kongresszusa[4] után, a legheveseb harcban állottunk Bakunyinnal és anarchistáival, akik bennünket tettek felelőssé mindazért, ami a németországi munkásmozgalomban történt; várható volt tehát, hogy ennek a programnak titkos apaságát is a mi nyakunkba varrják. Ezek a meggondolások most elesnek és velük együtt elesik a szóban forgó kitételek szükségessége is.

Úgyszintén csak pontok jeleznek egyes mondatokat a sajtótörvény miatt. Ahol enyhébb kifejezést voltam kénytelen választani, azt szögletes zárójelbe tettem. Egyébként a lenyomat szó szerint megegyezik a kézirattal.

London, 1891. január 6.

F. Engels

Marx—Engels Művei. 22. köt.
Budapest 1970. 80—81. old.

MARX W. BRACKÉHOZ

BRAUNSCHWEIGBA[4]

London, 1875. május 5.

Kedves Bracke,

Az egyesülési programhoz* fűzött alábbi kritikai széljegyzeteket elolvasás után legyen szíves megtekintésre átadni Geibnek és Auernak, Bebelnek és Liebknechtnek. Rendkívül el vagyok foglalva, s jóval többet kell dolgoznom, mint amennyit az orvos megengedett. Ezért semmiképpen sem volt számomra „élvezet" ilyen hosszú firkát megírni. De mégis szükséges volt, nehogy az elvtársak, akiknek számára ez a közlemény íródott, a jövőben megteendő lépéseimet félreértsék.

⟨Az egyesülési kongresszus után ugyanis Engels és én olyan értelmű rövid nyilatkozatot fogunk közzétenni, hogy a nevezett elvi programtól mi teljesen távol állunk és ahhoz semmi közünk.⟩

Ez elengedhetetlen, mert külföldön a párt ellenségei gondosan táplálják azt a teljesen téves nézetet, hogy az úgynevezett eisenachi párt mozgalmát titokban mi irányítjuk innen. Egy nemrég megjelent orosz nyelvű munkában Bakunyin például ⟨nemcsak⟩ a párt minden programjáért stb. tesz engem felelőssé,[6] ⟨hanem minden lépésért is, melyet Liebknecht a Néppárttal való együttműködésének napjától kezdve tett⟩[7].

* Az 186—188. oldalon közölt tervezetről van szó.

De ettől függetlenül is, kötelességem, hogy diplomatikus hallgatással se ismerjek el egy meggyőződésem szerint teljesen elvetendő és a pártot demoralizáló programot.

A valóságos mozgalom egyetlen lépése fontosabb tucatnyi programnál. Ha tehát nem haladhatták *túl* az eisenachi programot[8] — és ezt a mostani körülmények nem engedték meg —, akkor egyszerűen csak a közös ellenség elleni akcióra kellett volna egyezséget kötni. De ha elvi programot készítenek (ahelyett, hogy elhalasztották volna arra az időre, amikor huzamosabb közös tevékenység ilyesfélét már előkészített), ezzel olyan határoszlopot állítanak fel, amelyen az egész világ a pártmozgalom állását méri.

A lassalleánusok vezérei azért jöttek, mert a viszonyok kényszerítették őket erre. Ha eleve kijelentették volna nekik, hogy elvi alkudozásról nem lehet szó, akkor be *kellett* volna érniük egy akcióprogrammal vagy közös akcióra szóló szervezeti tervvel. Ehelyett az eisenachiak megengedik nekik, hogy kötött mandátumokkal felfegyverkezve állítsanak be, s a maguk részéről elismerik e mandátumok kötelező érvényét, tehát kényre-kedvre megadják magukat a segítségre szorulóknak. S mindennek a tetejében a lassalleánusok megint kongresszust tartanak a *kompromisszum-kongresszus előtt*,[9] saját pártjuk viszont kongresszusát csak *post festum** tartja meg. ⟨Nyilvánvalóan minden kritikát el akartak sikkasztani, hogy saját pártjukat ne engedjék gondolkodóba esni.⟩ Tudvalevő, hogy az egyesülés puszta ténye is megelégedéssel tölti el a munkásokat, de tévednek azok, akik azt hiszik, hogy ezért a pillanatnyi sikerért nem fizettek túl drága árat.

A program egyébként sem ér semmit, még a lassalle-i hitcikkelyek szenttéavatásától eltekintve sem. [...]

Szívélyes üdvözlettel

Karl Marx

Marx—Engels Művei. 19. köt.
Budapest 1969. 11—12. old.

* — *ünnep után; utólag*

MARX

SZÉLJEGYZETEK A NÉMET MUNKÁSPÁRT PROGRAMJÁHOZ*

I

1. „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása, és *minthogy* hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges — a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

A paragrafus első része: „A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása."

A munka *nem a forrása* minden gazdagságnak. A *természet* éppannyira forrása a használati értékeknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek. Ez a mondat minden ábécéskönyvben megtalálható és annyiban igaz, amennyiben *felteszik*, hogy a munkát a hozzávaló tárgyakkal és eszközökkel végzik. Egy szocialista program azonban nem engedheti meg, hogy efféle polgári szólamok elhallgassák azokat a *feltételeket*, amelyek egyedül adnak nekik értelmet. Csak** amennyiben az ember a természethez, az összes munkaeszközök és munkatárgyak első forrásához eleve tulajdonosként

* A program tervezetét lásd 186—188. oldalon.

** *Az 1891-es kiadásban:* És

viszonylik, azt sajátjaként kezeli, annyiban lesz munkája használati értékeknek, tehát gazdagságnak a forrásává is. A polgároknak nagyon alapos okuk van rá, hogy a munkának *természetfölötti teremtőerőt* tulajdonítsanak; mert éppen a munkának természeti feltételekhez kötöttségéből következik, hogy az az ember, akinek munkaerején kívül egyéb tulajdona nincsen, minden társadalmi és kulturális állapotban más emberek rabszolgája kell hogy legyen, azoké, akik a tárgyi munkafeltételeket tulajdonukba kerítették. Csak az ő engedelmükkel dolgozhat, tehát csak az ő engedelmükkel élhet.

Hagyjuk most ezt a mondatot úgy, ahogy áll, helyesebben, ahogy sántít. Milyen végkövetkeztetést várhattunk? Nyilvánvalóan ezt:

„Minthogy a munka minden gazdagságnak a forrása, a társadalomban nem sajátíthat el senki gazdagságot másként, csak munkatermékként. Ha tehát nem maga dolgozik, akkor idegen munkából él és kultúráját is idegen munka rovására sajátítja el."

Ehelyett az „*és minthogy*" szócsavarással egy második mondatot illesztenek hozzá, hogy ebből és ne az elsőből vonjanak le végkövetkeztetést.

A paragrafus második része: „Hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges."

Az első mondat szerint a munka volt a forrása minden gazdagságnak és minden kultúrának, tehát társadalom sem volt lehetséges munka nélkül. Most megfordítva, arról értesülünk, hogy „hasznothajtó" munka társadalom nélkül nem lehetséges.

Éppígy mondhatták volna azt is, hogy csak a társadalomban válhat a haszontalan, sőt a közre káros munka kereseti ággá, hogy csak a társadalomban lehet henyélésből élni stb. stb. — egyszóval az egész Rousseau-t lemásolhatták volna.

És mi az a „hasznothajtó" munka? Alkalmasint csak az a munka, amely a célul tűzött hasznos hatást előidézi. A vadember — és az ember, amikor már nem majom többé, vadember —,

aki kővel leterít egy állatot, aki gyümölcsöt gyűjt stb., „hasznothajtó" munkát végez.

Harmadszor: A végkövetkeztetés: „És minthogy hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges — a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját."

Szép következtetés! Ha a hasznothajtó munka csak a társadalomban és csak a társadalom révén lehetséges, akkor a munkahozadék a társadalmat illeti meg — és az egyes munkásnak ebből csak az jár, ami a munka „feltételének", a társadalomnak a fenntartásához nem szükséges.

Ezt a tételt valóban minden időben érvényesítették is *a mindenkori társadalmi rend úttörői**. Először jön igényeivel a kormány és mindaz, ami hozzátapad, mert a kormány a társadalmi rend fenntartására hivatott társadalmi szerv; azután jönnek a magántulajdonosok** különböző fajainak az igényei, mert a magántulajdon különböző fajai a társadalom alapjai stb. Látnivaló, hogy az ilyen üres frázisokat tetszés szerint lehet csűrni-csavarni.

Valamiféle értelmes összefüggés a paragrafus első és második része között csak ebben a fogalmazásban van:

„A gazdagságnak és a kultúrának forrásává a munka csak mint társadalmi munka válik", vagy ami ugyanaz, „csak a társadalomban és annak révén válik".

Ez a tétel vitathatatlanul helyes, mert ha az elszigetelt munka (feltéve, hogy tárgyi előfeltételei megvannak) teremthet is használati értékeket, nem teremthet sem gazdagságot, sem kultúrát.

De éppilyen vitathatatlan ez a másik tétel:

„Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik és ezáltal gazdagságnak és kultúrának forrásává lesz, abban a mértékben fejlődik szegénység és lesüllyedés a dolgozó oldalán, gazdagság és kultúra a nem-dolgozó oldalán."

* *Az 1891-es kiadásban:* védelmezői

** *Az 1891-es kiadásban:* magántulajdon

Ez a törvénye az egész eddigi történelemnek. Tehát „*a* munkáról" és „*a* társadalomról" hangoztatott általános szólamok helyett itt határozottan ki kellett volna mutatni, hogy a mostani tőkés társadalomban hogyan jöttek létre végül is azok az anyagi stb. feltételek, amelyek a munkásokat képessé teszik és kényszerítik arra, hogy ezt a történelmi* átkot megtörjék.

A valóságban azonban ez az egész, stílusában és tartalmában elhibázott paragrafus csak arra jó, hogy a lassalle-i jeligét, a „levonás nélküli munkahozadékot" írhassák jelszóként a párt zászlajára. Később visszatérek a „munkahozadékra", az „egyenlő jogra" stb., mert ugyanez némileg más formában megismétlődik.

2. „A mai társadalomban a munkaeszközök a tőkésosztály monopóliuma; a munkásosztály ezáltal megszabott függősége az oka a nyomorúság és szolgaság minden formájának."

Ez a tétel, amelyet az Internacionálé szervezeti szabályzatából** vettek át, ebben a „javított" kiadásban helytelen.

A mai társadalomban a munkaeszközök a földtulajdonosok *és* a tőkések monopóliuma (sőt, a földtulajdon monopóliuma alapja a tőkemonopóliumnak is). Az Internacionálé szervezeti szabályzata az illető passzusban nem nevezi meg a monopolistáknak sem az egyik, sem a másik osztályát. A „*munkaeszközöknek, azaz az élet forrásainak monopóliumáról*" beszél; a kiegészítés — „az élet forrásai" — eléggé megmutatja, hogy a föld bennefoglaltatik a munkaeszközökben.

A javítást azért iktatták be, mert Lassalle — most már általánosan ismert okokból — *csak* a tőkésosztályt támadta, a földtulajdonosokat nem.[10] Angliában a tőkés többnyire még annak a földnek sem tulajdonosa, amelyen gyára áll.

* *Az 1891-es kiadásban*: társadalmi

** Lásd 177—178. old.

3. „A munka felszabadítása megköveteli a munkaeszközöknek a társadalom köztulajdonává emelését és az összmunka kollektív szabályozását a munkahozadék igazságos elosztásával."

„A munkaeszközök köztulajdonná emelése" nyilván: „köztulajdonná változtatását" akarja jelenteni. De ezt csak mellesleg.

Mi a *„munkahozadék"?* A munka terméke vagy ennek értéke? És ez utóbbi esetben a termék összértéke-e vagy csak az az értékrész, amelyet a munka az elfogyasztott termelési eszközök értékéhez újonnan hozzátett?

A „munkahozadék" laza képzet, amelyet Lassalle határozott közgazdasági fogalmak helyébe tett.

Mi az „igazságos" elosztás?

Vajon nem állítják-e a burzsoák, hogy a mai elosztás „igazságos"? És valóban, nem az egyetlen „igazságos" elosztás-e ez a mai termelési mód alapján? Vajon a gazdasági viszonyokat jogi fogalmak szabályozzák-e, nem pedig megfordítva, a gazdasági viszonyokból fakadnak a jogi viszonyok? Nincsenek-e a szocialista szektásoknak is a legkülönbözőbb elképzeléseik az „igazságos" elosztásról?

Hogy tudjuk, mit kell ezúttal az „igazságos elosztás" frázisán értenünk, egybe kell vetnünk az első paragrafust meg ezt. Utóbbi olyan társadalmat feltételez, amelyben „a munkaeszközök köztulajdonban vannak, és az összmunka kollektívan szabályozott", az első paragrafusból pedig azt látjuk, hogy „a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját".

„A társadalom minden tagját?" A nem-dolgozókat is? Hol van akkor a „levonás nélküli munkahozadék"? Csak a társadalom dolgozó tagjait? Hol van akkor a társadalom minden tagjának „egyenlő joga"?

Ámde a „társadalom minden tagja" és az „egyenlő jog" nyilvánvalóan csak szólam. A lényeg az, hogy ebben a kommunista

társadalomban minden munkásnak a maga* „levonás nélküli" Lassalle-féle „munkahozadékát" meg kell kapnia.

Vegyük először a „munkahozadék" szót a munka terméke értelmében, akkor a kollektív munkahozadék a *társadalmi össztermék.*

Ebből most le kell vonni:

Először: Az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet.

Másodszor: A termelés kiterjesztésére szolgáló pótlólagos részt.

Harmadszor: A tartalék- vagy biztosítási alapot természeti események stb. okozta szerencsétlenségek, zavarok esetére.

Ezek a levonások a „levonás nélküli munkahozadékból" közgazdasági szükségességek, és nagyságuk a meglevő eszközök és erők szerint, részben valószínűségszámítás útján határozandó meg, de semmiképpen sem számítható ki az igazságosságból.

Marad az össztermék másik része, amelynek rendeltetése, hogy fogyasztási eszközül szolgáljon.

Mielőtt az egyéni felosztásra kerülne a sor, ebből megint le kell vonni:

*Először: Az általános, nem közvetlenül** a termeléshez tartozó igazgatási költségeket.*

Ez a rész eleve igen jelentékenyen korlátozódik a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben csökken, amilyenben az új társadalom fejlődik.

Másodszor: Azt, ami szükségletek közös kielégítésére szolgál, mint iskolákra, egészségügyi intézményekre stb.

Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik.

* *Az 1891-es kiadásban:* egy

** *Az 1891-es kiadásban hiányzik:* közvetlenül

Harmadszor: A munkaképtelenek alapja stb., egyszóval az, ami ma az úgynevezett hivatalos szegénygondozáshoz tartozik.

Csak most jutunk az „elosztáshoz" — a program Lassalle hatására korlátolt módon kizárólag ezt tartja szem előtt —, vagyis a fogyasztási eszközök ama részéhez, amely a kollektíva egyéni termelői között elosztásra kerül.

A „levonás nélküli munkahozadék" kézen-közön már „levonásos" munkahozadékká változott, jóllehet amit a termelő mint magánegyén elveszít, azt mint a társadalom tagja közvetlenül vagy közvetve visszakapja.

Ahogyan szétfoszlott a „levonás nélküli munkahozadék" frázisa, úgy foszlik most szét egyáltalában a „munkahozadék" frázisa.

A termelési eszközök köztulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek. A „munkahozadék" szó, amely manapság is elvetendő kétértelműsége miatt, így elveszíti minden értelmét.

Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik;* amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. Pl. a társadalmi munkanap az egyéni munkaórák összegéből áll; az egyes termelő egyéni munkaideje a társadalmi munkanap általa szolgáltatott része, az ő részesedése benne. A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát szolgáltatott (a közösségi alapok

számára végzett munkáját levonva), és ezzel az elismervénnyel a fogyasztási eszközök társadalmi készletéből annyit von ki, amennyi ugyanannyi munkába kerül. Ugyanazt a munkamennyiséget, amelyet a társadalomnak az egyik formában adott, visszakapja a másik formában.

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.

Az egyenlő jog tehát itt — elvileg — még mindig a *polgári jog*, noha elv és gyakorlat nem kapnak már hajba, míg az árucserénél egyenértékek cseréje csak *átlagban* létezik, nem az egyes esetben.

E haladás ellenére ez az *egyenlő jog* még mindig a polgári korláton belül marad. A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos:* az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek. Ám az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce. Ez az *egyenlő* jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások* egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét. *Tartalma szerint*

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik:* a munkások

tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenség joga. A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak *egy meghatározott* oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben csak *mint munkásokat* tekintjük őket; és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk. Továbbá: az egyik munkás házas, a másik nem; az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak stb. stb. Egyenlő munkateljesítmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapban való egyenlő részesedés esetén az egyik ténylegesen többet kap tehát, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg*, egyenlőtlennek kellene lennie.

De ezek a visszásságok a kommunista társadalom első szakaszán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppen megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége.

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog — csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!

Bővebben foglalkoztam egyfelől a „levonás nélküli munkahozadékkal", másfelől „az egyenlő joggal", az „igazságos el-

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik:* ellenkezőleg

osztással", hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyrészt olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már elavult frázis-kacattá lettek, megint dogmákként rá akarnak kényszeríteni pártunkra, másrészt pedig azt a realista felfogást, amelyre annyi fáradsággal neveltük rá a pártot, de amely most gyökeret vert benne, ideologikus jogi és egyéb, a demokraták és a francia szocialisták körében annyira közkeletű badarságokkal megint eltorzítják.

Eltekintve az eddig kifejtettektől, egyáltalán hiba volt az úgynevezett *elosztás* jelentőségét felnagyítani s erre helyezni a fő hangsúlyt.

A fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak jellemvonása. A tőkés termelési mód például azon nyugszik, hogy a dologi termelési feltételek tőketulajdon formájában nem-dolgozóknak jutnak, míg a tömeg csak a személyi termelési feltételnek, a munkaerőnek tulajdonosa. Amikor a termelés elemei ily módon oszlanak meg, ebből magától adódik a fogyasztási eszközök mai elosztása. Amikor a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása. A vulgáris szocializmus (s tőle aztán a demokrácia egy része) átvette a polgári közgazdászoktól, hogy az elosztást úgy tekintse és kezelje, mintha az a termelési módtól független volna, tehát a szocializmust úgy ábrázolja, mintha az főleg az elosztás körül forogna. Minek megyünk ismét visszafelé, amikor a valóságos viszony már régen tisztázva van?

4. „A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg*."

Az első strófa az Internacionálé szervezeti szabályzatának a bevezető szavaiból való, de „javítva". Ott ezt ol-

vassuk: „A munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kiharcolnia."* Itt ellenben a „munkásosztálynak" kell felszabadítania — mit? „a munkát". Értse, aki tudja.

Kárpótlásul az ellenstrófa már Lassalle-idézet a javából: „amellyel" (a munkásosztállyal) „szemben valamennyi többi osztály *csak egyetlen reakciós tömeg*".

A „Kommunista Kiáltvány" ezt mondja: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus *valóban forradalmi osztály*. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke."[11]

A burzsoáziát itt forradalmi osztálynak fogjuk fel — mint a nagyipar hordozóját —, szemben a feudálisokkal és a középrendekkel, melyek meg akarják őrizni mindazokat a társadalmi pozíciókat, amelyek elavult termelési módoknak a képződményei. Ezek tehát nem alkotnak *együtt a burzsoáziával* csak egyetlen reakciós tömeget.

Másrészt a proletariátus a burzsoáziával szemben azért forradalmi, mert, ő maga a nagyipar talaján felnőve, arra törekszik, hogy lerántsa a termelésről a tőkés jelleget, amelyet a burzsoázia megörökíteni igyekszik. De a Kiáltvány hozzáfűzi, hogy a „középrendek" forradalmiakká lesznek, „mert előttük áll a proletariátusba való átmenetük".[12]

Ebből a szempontból tehát megintcsak ostobaság, hogy a középrendek a burzsoáziával és ráadásul még a feudálisokkal együtt a munkásosztállyal szemben „csak egyetlen reakciós tömeg".

A legutóbbi választásokon[13] talán így szóltak a kézművesekhez, kisiparosokhoz stb. és *parasztokhoz:* velünk szemben ti a burzsoákkal és a feudálisokkal együtt csak egyetlen reakciós tömeget alkottok?

* Lásd 177. old.

Lassalle betéve tudta a „Kommunista Kiáltvány"-t, akárcsak hivői az általa fogalmazott pásztorleveleket. Ha tehát ilyen durván meghamisította, ez csak azért történt, hogy az abszolutista és feudális ellenfelekkel a burzsoázia ellen kötött szövetségét szépítse.

Emellett a fenti paragrafusban a hajánál fogva ráncigálják elő az ő bölcs mondását, anélkül, hogy bármi összefüggésben volna az Internacionálé szervezeti szabályzatából való félrejavított idézettel. Ez tehát itt egyszerűen arcátlanság, mégpedig korántsem Bismarck kedve ellen való, egyike ama olcsó ripőkségeknek, amelyekkel a berlini Marat[14] ügynököl.

5. „A munkásosztály a maga felszabadításán mindenekelőtt *a mai nemzeti állam keretén belül* munkálkodik, tudatában annak, hogy valamennyi kultúrország munkásaival közös törekvésének szükségszerű eredménye a népek nemzetközi testvériesülése lesz."

Lassalle a „Kommunista Kiáltvány"-nyal és valamennyi korábbi szocializmussal ellentétben a munkásmozgalmat a legszűkebb nemzeti szempontból fogta fel. Ebben követőkre akadt, méghozzá az Internacionálé működése után!

Egészen magától értetődik, hogy a munkásosztálynak, hogy egyáltalán harcolhasson, otthon kell *osztályként* megszerveződnie és hogy harcának a belföld a közvetlen színtere. Ennyiben osztályharca nem tartalmában, hanem, mint a „Kommunista Kiáltvány" mondja, „formájában" nemzeti. De a „mai nemzeti állam kerete", például a német birodalomé, maga is gazdaságilag a világpiac „keretén belül", politikailag az államok rendszerének „keretén belül" van. Bármely kereskedő tudja, hogy a német kereskedelem egyúttal külkereskedelem, és Bismarck úr nagysága éppen a maga fajtájú* *nemzetközi* politikában áll.

* *Az 1891-es kiadásban:* egyfajta

És mire redukálja nemzetköziségét a német munkáspárt? Annak tudatára, hogy törekvésének eredménye „a *népek nemzetközi testvériesülése* lesz" — ez a polgári Szabadság- és Békeligától[15] átvett frázis, ez helyettesítse a munkásosztályok nemzetközi testvériesülését az uralkodó osztályok és kormányaik elleni közös harcban. A német munkásosztály *nemzetközi funkcióiról* tehát egy szó sincs! És így állja a sarat saját, ellene valamennyi többi ország burzsoáival már testvériesült burzsoáziájával és Bismarck úr nemzetközi összeesküvő politikájával szemben![16]

Valójában a program nemzetközi hitvallása *mélyen alatta* áll még a szabadkereskedelmi párténak is. Az is azt állítja, hogy törekvésének eredménye a „népek nemzetközi testvériesülése" lesz. De az *tesz* is valamit, hogy a kereskedelmet nemzetközivé tegye, és korántsem éri be azzal a tudattal — hogy minden nép odahaza kereskedik.

A munkásosztályok nemzetközi tevékenysége semmiképpen sem függ a „*Nemzetközi Munkásszövetség*" létezésétől. Ez csak az első kísérlet volt arra, hogy e tevékenység számára központi szervet teremtsünk; olyan kísérlet, mely az általa adott ösztönzés folytán maradandó eredménnyel járt, de amelyet *első történelmi formájában* a Párizsi Kommün bukása után nem lehetett tovább folytatni.

Bismarck „Norddeutsché"-jének teljesen igaza volt, amikor gazdája megelégedésére hírül adta, hogy a német munkáspárt az új programjában megtagadta a nemzetköziséget.[17]

II

„Ezen alapelvekből kiindulva, a német munkáspárt minden törvényes eszközzel küzd a *szabad államért* — *és* — a szocialista társadalomért; küzd azért, hogy a bérrendszer a *vasbértörvénnyel együtt* — és — a kizsákmányolás minden

formában megszűnjék; küzd minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöböléséért."

A „szabad" államra később még visszatérek.

Tehát a jövőben a német munkáspártnak Lassalle „vasbértörvényében"[18] kell hinnie! Hogy ez veszendőbe ne menjen, leírják azt az értelmetlenséget, hogy a „bérrendszer" (helyesen: a bérmunka rendszere) „a vasbértörvénnyel *együtt*... megszűnjék". Ha megszüntetem a bérmunkát, természetesen megszüntetem a törvényeit is, akár „vasból" valók, akár szivacsból. De Lassalle harca a bérmunka ellen szinte kizárólag e körül az ún. törvény körül forog. És ezért, hogy bebizonyítsák a Lassalle-szekta győzelmét, „a bérrendszert a vasbértörvénnyel *együtt*" kell megszüntetni, nem pedig anélkül.

A „vasbértörvényből" tudvalevően csak a Goethe „örök vaserejű, nagy törvények" mondásából[19] kölcsönzött „vas" szó Lassalle-é. A *vas* szó az a jelzés, amelyről az igazhivők egymást megismerik. De ha elfogadom e törvényt Lassalle pecsétjével s ennélfogva az ő értelmezésében, akkor az ő indokolásával is kell elfogadnom. S mi ez az indokolás? Ahogy Lange már kevéssel Lassalle halála után kimutatta: a malthusi népesedési törvény (amelyet maga Lange is hirdetett)[20]. De ha ez igaz, akkor viszont *nem* szüntethetem meg a törvényt, még ha százszor megszüntetem is a bérmunkát, mert akkor e törvény nemcsak a bérmunka rendszerében, hanem *minden* társadalmi rendszerben uralkodik. Éppen erre támaszkodva bizonygatták a közgazdászok már több mint ötven esztendővel ezelőtt, hogy a szocializmus *a természet okozta* nyomorúságot meg nem szüntetheti, legföljebb csak *általánosíthatja*, arányosan elosztva a társadalom egész felületére!

De nem ez a fődolog. Ha a törvény lassalle-i *helytelen* megfogalmazását *teljesen figyelmen kívül hagyjuk is*, az igazán felháborító hátralépés a következő:

Lassalle halála óta a *mi* pártunkban az a tudományos meggyőződés tört utat, hogy a *munkabér* nem az, aminek *látszik*,

tudniillik a *munka értéke*, illetve *ára*, hanem csak leplezett formája a *munkaerő értékének, illetve árának*. Ezzel a munkabér egész eddigi polgári felfogása, valamint az e felfogás ellen irányuló egész eddigi kritika egyszer s mindenkorra összeomlott, és világos lett, hogy a bérmunkásnak csak úgy szabad a saját életéért dolgoznia, azaz *élnie*, ha egy bizonyos ideig ingyen dolgozik a tőkésnek (és következésképpen mindazoknak, akik a tőkéssel együtt az értéktöbbletet fogyasztják); hogy az egész tőkés termelési rendszer akörül forog, hogy ezt az ingyen munkát megnövelje a munkaidő meghosszabbításával vagy a munka termelékenységének fokozásával,* a munkaerő nagyobb megfeszítésével stb., hogy tehát a bérmunka rendszere a rabszolgaság egyik rendszere, mégpedig olyan rabszolgaságé, amely abban a mértékben, ahogyan a munka társadalmi termelőerői fejlődnek, egyre súlyosabbá válik, függetlenül attól, hogy jobb vagy rosszabb fizetést kap-e a munkás. És azután, hogy e felismerés pártunkban mind jobban és jobban utat tört, visszatérnek Lassalle dogmáihoz, noha tudniok kellene, hogy Lassalle *nem tudta*, mi a munkabér, hanem, a polgári közgazdászok nyomán, a látszatot tekintette a dolog lényegének.

Olyan ez, mintha rabszolgák közt, akik végre rájöttek a rabszolgaság titkára és fellázadtak, az egyik elavult nézeteket valló rabszolga a lázadás programjába ezt írná: el kell törölni a rabszolgaságot, mert a rabszolgák élelmezése a rabszolgaság rendszerében bizonyos alacsony maximumot nem haladhat meg!

Pusztán az a tény, hogy pártunk képviselői képesek voltak ilyen szörnyű merényletet elkövetni a párt tömegei közt elterjedt felismerés ellen — nem bizonyítja-e az már egymagában, hogy milyen ⟨bűnös⟩ könnyelműséggel, ⟨milyen lelkiismeretlenül⟩ jártak el a kompromisszumos program megszerkesztésében!

* *Az 1891-es kiadásban kiegészítve:* illetve

A paragrafus határozatlan befejező mondata — „minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" — helyett azt kellett volna mondani, hogy az osztálykülönbségek megszüntetésével minden belőlük fakadó társadalmi és politikai egyenlőtlenség önmagától eltűnik.

III

„Hogy *a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse*, a német munkáspárt követeli termelőszövetkezetek létesítését *államsegéllyel, a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt.* A termelőszövetkezeteket az iparban és a mezőgazdaságban olyan mértékben *kell életre hívni, hogy azokból az összmunka szocialista szervezete jöjjön létre.*"

A Lassalle-féle „vasbértörvény" után, íme, a próféta csodaszere! Méltóan „egyengetik az utat"! A fennálló osztályharcot újságírói frázis váltja fel: „*a* szociális *kérdés*", amelynek számára a „*megoldás*" „útját egyengetik". Nem a társadalom forradalmi átalakulási folyamatából „jön létre" az „összmunka szocialista szervezete", hanem az „államsegélyből", amelyben az állam azokat a termelőszövetkezeteket részesíti, amelyeket *ő*, s nem a munkás „*hív életre*". Ez méltó Lassalle képzelgéséhez, hogy államkölcsönökkel éppúgy lehet új társadalmat építeni, mint új vasutat!

Némi ⟨maradék⟩ szeméremből az „államsegélyt" — a „dolgozó nép" demokratikus ellenőrzése alá helyezik.

Először is, Németországban a „dolgozó nép" többsége parasztokból áll, nem pedig proletárokból.

Másodszor, „demokratikus" — ez magyarán azt jelenti, hogy „népuralmi". De mit jelent a „dolgozó nép népuralmi ellenőrzése"? Különösen egy olyan munkásnépnél, amely az állammal szemben támasztott e követeléseivel megvallja teljes tudatát arról, hogy sem nem uralkodik, sem nem érett az uralomra!

Fölösleges itt belebocsátkoznom egy olyan recept bírálatába, amelyet Lajos Fülöp idejében Buchez javasolt a francia szocialisták *ellenében*, és amelyet az „Atelier" reakciós munkásai fogadtak el.[21] A fő hiba nem is abban van, hogy ezt a különleges csodakúrát felvették a programba, hanem abban, hogy egyáltalán az osztálymozgalom álláspontjáról a szektamozgalom álláspontjára térnek vissza.

Hogy a munkások a szövetkezeti termelés feltételeit társadalmi méretben, mindenekelőtt pedig saját országukban nemzeti méretben meg akarják teremteni, ez a törekvés csak azt jelenti, hogy a termelés mai feltételeinek gyökeres megváltoztatásáért küzdenek, s ennek semmi köze sincs termelőszövetkezeteknek államsegéllyel való alapításához. Ami pedig a ma meglevő szövetkezeteket illeti, ezeknek *csak* akkor van értékük, ha független, sem a kormánytól, sem a burzsoáziától nem támogatott munkásalkotások.

[IV]

Most rátérek a demokrácia fejezetére.

A. „*Az állam szabadság-alapzata.*"

Mindenekelőtt a II. fejezet szerint a német munkáspárt a „szabad államért" küzd.

Szabad állam — hát ez mi?

A munkásoknak, akik már kilábaltak a korlátolt alattvalói értelemből,[22] egyáltalán nem céljuk, hogy az államot szabaddá tegyék. A német birodalomban az „állam" majdnem olyan „szabad", mint Oroszországban. A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, s ma is az államformák olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az „állam szabadságát" korlátozzák.

A német munkáspárt — legalábbis, ha ezt a programot magáévá teszi — megmutatja ezzel, hogy a szocialista eszmék még felületesen sem gyökereztek meg benne; mert ahelyett, hogy a fennálló társadalmat (s ez érvényes minden jövendő társadalomra is) a fennálló *állam* (vagy a jövendő társadalomban a jövendő állam) *alapzataként* tárgyalná, az államot, ellenkezőleg, valami önálló lényként tárgyalja, amelynek saját „*szellemi, erkölcsi és szabadság-alapzatai*" vannak.

Hát még az a féktelen visszaélés, amit a program a „*mai állam*", „*mai társadalom*" szókkal űz, s a még féktelenebb félreértése annak az államnak, amelyhez követeléseit intézi!

A „mai társadalom" tőkés társadalom, amely minden kultúrországban fennáll, a középkori maradványoktól többé vagy kevésbé mentesen, az egyes országok sajátos történelmi fejlődése folytán többé vagy kevésbé módosultan, többé vagy kevésbé fejletten. Ellenben a „mai állam" minden országban más. Más a porosz-német birodalomban, mint Svájcban, más Angliában, mint az Egyesült Államokban. „A mai állam" tehát fikció.

Mindazonáltal a különböző kultúrországok különböző államaiban a formák tarka különfélesége ellenére közös az, hogy valamennyi a modern polgári társadalom talaján áll, csak az egyikben a tőkés fejlődés magasabb, a másikban alacsonyabb fokot ért el. Ezért vannak bizonyos lényeges jellemvonásaik is, amelyek közösek. Ilyen értelemben beszélhetünk a „mai államiságról", szemben a jövendővel, amikor ennek az államiságnak mai gyökere, a polgári társadalom már elhalt.

Ezután felvetődik a kérdés: milyen változásokon megy át* az államiság a kommunista társadalomban? Más szóval: milyen társadalmi funkciók, amelyek hasonlók a mai állam funkcióihoz, maradnak meg ott? E kérdésre csak tudományosan lehet megfelelni, s nem közelítjük meg a problémát egy bolha-

* *Az 1891-es kiadásban:* változásokat szenved el

ugrásnyival sem, ha ezerszer tesszük is össze e két szót: nép és állam.

A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.*

Nos, a program nem szól sem az utóbbiról, sem a kommunista társadalom jövendő államiságáról.

Politikai követelései semmi egyebet nem tartalmaznak, mint a régi közismert demokratikus sirámokat: általános választójog, a nép közvetlen törvényhozása, népjog, néphadsereg stb. Puszta visszhangjai ezek a polgári Néppártnak[7], a Béke- és Szabadságligának; mind olyan követelések, amelyek, ha nem túlozzák el őket fantasztikus elképzelésekig, máris *megvalósultak.* Csakhogy az az állam, amelyben megvalósultak, nem a német birodalom határain belül találhatók, hanem Svájcban, az Egyesült Államokban és egyebütt. Ez a fajta „jövő-állam" *mai állam,* még ha a német birodalom „keretén" kívül létezik is.

De egyről megfeledkeztek. Minthogy a német munkáspárt határozottan kijelenti, hogy „a mai nemzeti államnak", vagyis az ő államának, a porosz-német birodalomnak a keretén belül mozog — hiszen legtöbb követelésének nem is volna másképpen értelme, mert csak olyat szokás követelni, ami még* nincs meg —, nem lett volna szabad megfeledkeznie a fődologról, arról, hogy mindezek a csinos apróságok az ún. népszuverenitás elismerésén nyugszanak, és hogy ezért csakis *demokratikus köztársaságban* helyénvalók.

S minthogy — bölcsen, mert a körülmények elővigyázatra intenek — nincsen bátorságuk a demokratikus köztársaságot követelni**, ahogy azt Lajos Fülöp és Louis Napoléon idejé-

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik:* még

** *Az 1891-es kiadásban*: nincsenek abban a helyzetben, hogy demokratikus köztársaságot követeljenek

ben a francia munkásprogramok tették — nem kellett volna ahhoz a ⟨sem nem „becsületes"[23], sem nem méltó⟩ fogáshoz sem folyamodniok, hogy azokat a dolgokat, amelyeknek csak demokratikus köztársaságban van értelmük, olyan államtól követeljék, amely nem egyéb, mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind* a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralom ⟨s tetejébe még bizonygatni ennek az államnak, hogy mindezeket „törvényes eszközökkel" vélik rákényszeríthetni!⟩.

Még a vulgáris demokrácia is, amely a demokratikus köztársaságban látja az ezeréves birodalmat[24], és sejtelme sincs arról, hogy éppen a polgári társadalom ezen utolsó államformáján belül kell az osztályharcot végérvényesen megvívni — még az is toronymagasan fölötte áll az olyan demokratizmusnak, amely a rendőrileg megengedettnek és a logikailag meg nem engedettnek határain belül marad.

Hogy az „államon" valóban a kormánygépezetet értik, vagyis az államot mint a munkamegosztás révén a társadalomtól elvált külön szervezetet, azt ezek a szavak is mutatják: „A német munkáspárt az *állam gazdasági alapzatául* követeli az egyetlen, progresszív jövedelmi adó megszabását stb." Az adó a kormánygépezetnek a gazdasági alapzata és semmi másnak. A Svájcban létező jövő-államban ez a követelés nagyjából teljesült már. A jövedelmi adó különböző társadalmi osztályok különböző jövedelmi forrásait tételezi fel, vagyis a tőkés társadalmat. Tehát egy csöppet sem feltűnő, hogy a liverpooli pénzügyi reformerek — burzsoák, élükön Gladstone fivérével — ugyanazt követelik, amit ez a program.

B. „A német munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli:

* *Az 1891-es kiadásban hiányzik:* egyszersmind

1. Az általános és *egyenlő* állami *népnevelést.* Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást."

Egyenlő népnevelés? Mit értenek ezeken a szavakon? Azt hiszik talán, hogy a mai társadalomban (és csak erről a társadalomról van szó) valamennyi osztály nevelése *egyenlő* lehet? Vagy azt kívánják, hogy a felsőbb osztályokat is arra a szemernyi nevelésre szorítsák — a népiskolára —, aminél több nemcsak a bérmunkások, hanem a parasztok gazdasági viszonyaival sem fér össze?

„Általános iskolakötelezettség. Ingyenes oktatás." Az előbbi megvan még Németországban is, az utóbbi Svájc [és] az Egyesült Államok népiskoláiban. Ha az Egyesült Államok egyes államainak „felsőbb" tanintézeteiben is van „ingyenes" oktatás, ez a valóságban csak annyit jelent, hogy a felsőbb osztályok nevelési költségeit is az általános adózásból fedezik. Egyébként ugyanez áll az A. 5. alatt követelt „ingyenes törvénykezésre" is. A bűnügyi igazságszolgáltatás mindenütt ingyenes; a polgári jogszolgáltatás szinte kizárólag tulajdonviszályok körül forog, tehát szinte csak a vagyonos osztályokat érinti. És ezek a nép pénzén pereskedjenek?

Az iskolákról szóló paragrafusnak a népiskolákkal kapcsolatban legalább (elméleti és gyakorlati) műszaki iskolákat kellett volna követelnie.

Egészen elvetendő az *„állami népnevelés"*. Általános törvénnyel meghatározni a népiskolák anyagi kereteit, az oktató személyzet képesítését, a tanítási ágakat stb., és, ahogy az Egyesült Államokban történik, e törvényes előírások megtartását állami felügyelőkkel ellenőriztetni — egészen más valami, mint az államot népnevelővé kinevezni! Ellenkezőleg, a kormány és az egyház befolyását egyaránt teljesen ki kell rekeszteni az iskolából. Kivált a porosz-német birodalomban (és ne hozakodjanak elő azzal az üres kifogással, hogy a „jövő-államról" van szó; láttuk

már, hányadán vagyunk ezzel) inkább az államnak volna szüksége rá, hogy a nép nagyon keményen megnevelje.

Az egész programot, bárhogy cseng-bong a demokráciától, velejéig megfertőzte a Lassalle-szektának az államba vetett alattvalói hite vagy — ami nem jobb — a demokrata csodahit, vagyis helyesebben: az egész program e kétféle, a szocializmustól egyaránt távoleső csodahit közötti kompromisszum.

A „*tudomány szabadsága*" — így hangzik a porosz alkotmány egyik paragrafusa. Mire való tehát itt?

„*Lelkiismereti szabadság!*" Ha ma, a kultúrharc[25] napjaiban emlékezetébe akarják idézni a liberalizmusnak saját régi jelszavait, akkor ez csak ilyen formában lehetséges: mindenkinek lehetőséget kell adni arra, hogy vallásos szükségleteit, csakúgy, mint a testieket, kielégíthesse anélkül, hogy a rendőrség az orrát beleütné. A munkáspártnak azonban ez alkalommal mégiscsak ki kellett volna fejeznie azt a meggyőződését, hogy a polgári „lelkiismereti szabadság" semmi egyéb, mint mindenféle *vallási lelkiismereti szabadság* megtűrése, és hogy a munkáspárt a lelkiismeretet éppen meg akarja szabadítani a vallási babonától. Ámde nem szeretik a „polgári" színvonalat túllépni.

Ezzel a végére értem, mert a program ezután következő függeléke annak nem *jellegzetes* alkotórésze. Tehát itt csak egészen röviden:

„2. *Normál-munkanapot.*"

Egyetlen más országban sem szorítkozott a munkáspárt ilyen határozatlan követelésre, hanem mindig meghatározta a munkanapnak azt a hosszúságát, amelyet az adott körülmények között normálisnak tart.

„3. A női munka korlátozását és a gyermekmunka eltiltását."

A munkaidő normalizálásának már magában kell foglalnia a női munka korlátozását is, ha ez a munkanap hosszára, szüneteire stb. vonatkozik; máskülönben ez csak azt jelentheti, hogy tiltsák el a női munkát az olyan iparágakban, amelyek a női szervezetre különösen ártalmasak, vagy amelyek a női nem szempontjából nem egyeztethetők össze az erkölccsel. Ha így gondolták, akkor ezt meg is kellett volna mondani.

A „*gyermekmunka eltiltása!*" Itt feltétlenül szükséges lett volna a *korhatárt* megjelölni.

A gyermekmunka *általános eltiltása* összeférhetetlen a nagyipar létezésével, s ezért puszta jámbor óhaj.

Megvalósítása — ha lehetséges — reakciós volna, mert a munkaidőnek a különböző korcsoportok szerinti szigorú szabályozása és a gyermekek védelmére szolgáló egyéb óvintézkedések esetén termelő munkának a tanítással való korai egybekötése a mai társadalom átalakításának egyik leghatalmasabb eszköze.

„4. A gyári, műhelyi és háziipar állami felügyeletét."

A porosz-német állammal szemben okvetlenül követelni kellett volna azt, hogy a gyárfelügyelőket csak bírói úton lehessen elmozdítani; hogy minden munkás feljelenthesse őket a bíróságnál hivatali mulasztásért; hogy a gyárfelügyelőknek orvosoknak kell lenniök.

„5. A fogházmunka szabályozását."

Kicsinyes követelés általános munkásprogramban. Mindenesetre világosan ki kellett volna mondani, hogy a munkások nem akarják — holmi kenyéririgységből —, hogy a közönséges bűnözőkkel barmok módjára bánjanak, s nevezetesen, hogy az egyetlen javítóeszközt, a termelő munkát elvegyék tőlük. Ennyi igazán a legkevesebb, amit szocialistáktól el lehetett volna várni.

„6. Hatékony szavatossági törvényt."[26]

Meg kellett volna mondani, hogy mit értenek „hatékony" szavatossági törvényen.

Mellékesen megjegyezve, a normál-munkanapnál megfeledkeztek a gyári törvényhozásnak arról a részéről, amely az egészségügyi intézkedésekre és a balesetek elleni védekezésre stb. vonatkozik. A szavatossági törvény csak akkor lép hatályba, amikor ezeket az előírásokat megszegik.

⟨Szóval ezt a függeléket is a fogalmazás lompossága jellemzi.⟩

Dixi et salvavi animam meam.*

Marx—Engels Művei. 19. köt.
Budapest 1969. 13—30. old.

* — Elmondottam és megmentettem a lelkemet.

LEVELEK
A GOTHAI PROGRAMTERVEZETRŐL
ÉS MARXI KRITIKÁJÁRÓL

ENGELS A. BEBELHEZ

HUBERTUSBURGBA

London, 1873. június 20.

[...][27] Ami most a pártnak a lassalleanizmussal szemben elfoglalt álláspontját illeti, Önök természetesen jobban tudják megítélni a követendő taktikát, mint mi, főként az egyes esetekben. De a következőket is figyelembe kell venni. Ha valaki, mint Önök, bizonyos mértékben a vetélytárs helyzetében van az Általános Német Munkásegylettel szemben, akkor könnyen vet a kelleténél jobban számot a konkurrenssel, s megszokja, hogy mindenben reá gondoljon először. De mind az Általános Német Munkásegylet, mind a Szociáldemokrata Munkáspárt, s a kettő együttvéve, még mindig csak igen csekély kisebbsége a német munkásosztálynak. Nézetünk szerint azonban, amelyet hosszú gyakorlattal igazoltnak tartunk, a propagandában nem az a helyes taktika, hogy itt-ott elidegenítsünk egyes embereket és tagcsoportokat az ellenféltől, hanem az, hogy a nagy, még részvétlen tömegre hassunk. Egyetlen friss erő, amelyet magunk vontunk magunkhoz a nyers állapotból, többet ér, mint tíz átpártolt lassalleánus, aki mindig magával hozza a pártba hamis irányzatuk csíráit, s ha a *helyi vezetők* nélkül is megkaphatnók a tömegeket, még megjárná. Így azonban mindig egy egész csomó olyan vezetőt is vállalnunk kell, akiket megkötnek régebbi nyilvános kijelentéseik, sőt esetleg eddigi nézeteik is, és akiknek most mindenekelőtt azt kell bebizonyítaniuk, hogy nem lettek hűtlenek elveikhez, hanem éppen a Szociáldemokrata Munkás-

párt hirdeti az igazi lassalleanizmust. Ez volt a baj Eisenachban, s akkor talán nem is volt elkerülhető ez, de a pártnak feltétlenül ártottak ezek az elemek, és nem tudom, hogy az akkori átlépések nélkül ma nem volna-e legalább ugyanilyen erős. Mindenesetre szerencsétlenségnek tartanám azonban, ha erősítést kapnának ezek az elemek.

Ne hagyjuk magunkat megtéveszteni az „egyesülésért" való kiáltozástól. Akiknek a legtöbbet van szájukon ez a szó, azok a legnagyobb egyenetlenség-szítók, mint ahogyan éppen most a svájci Jura-bakunyinisták, minden szakadás előidézői, mindennél többet kiáltoznak egyesülésért.[28] Az egyesülésnek ezek a fanatikusai vagy korlátolt koponyák, akik mindent egy határozatlan kásává akarnak összekeverni — amelynek csak le kell ülepednie, hogy még sokkal élesebb ellentétbe kerüljenek egymással a különböző elemek, mert akkor egy fazékban vannak mind (Németországban szép példát nyújtanak erre azok az emberek, akik a munkások és kispolgárok megbékélését prédikálják) —, vagy pedig olyan emberek, akik tudatlanul (mint pl. Mülberger), vagy tudatosan meg akarják hamisítani a mozgalmat. Ezért bizonyos pillanatokban a legnagyobb szektások és a legnagyobb hepciáskodók és csirkefogók kiáltoznak leghangosabban az egyesülésért. Életünkben senkivel annyi vesződségünk és összekoccanásunk nem volt, mint az egyesülésért kiáltozókkal.

Természetesen minden pártvezetőség sikereket akar elérni, és ez helyes is. De vannak olyan körülmények, amikor kell lennie annyi bátorságunknak, hogy fontosabb dolgokért feláldozzuk a *pillanatnyi* sikert. Különösen az olyan pártban, mint a mienk, amelynek végső sikere olyan feltétlenül bizonyos és amely a mi életünkben és a mi szemünk előtt olyan hatalmasat fejlődött, egyáltalán nincs mindig és feltétlenül szükség a pillanatnyi sikerre.

[...]

Mindenesetre azt hiszem, hogy a lassalleánusok között található értékesebb elemek idővel maguktól átmennek Önökhöz, és ezért oktalanság volna érés előtt leszakítani a gyümölcsöt, mint az egyesülés hívei akarják.

[...]

Azt sem szabad elfelejtenie, ha pl. a „Neuer"-nak[14] több előfizetője van, mint a „Volksstaat"-nak[29], hogy minden *szekta* szükségképpen fanatikus, és ezzel a fanatizmusával, különösen olyan vidékeken, ahol új keletű (mint pl. az Általános Német Munkásegylet Schleswig-Holsteinban), sokkal nagyobb pillanatnyi sikereket ér el, mint az a párt, amely szektás különcség nélkül egyszerűen a valóságos mozgalmat képviseli. A fanatizmus viszont nem is tart sokáig. [...]

Marx—Engels Werke. 33. köt.
Dietz Verlag, Berlin 1966. 589—592. old.

W. BRACKE ENGELSHEZ

LONDONBA

Braunschweig, 1875. március 25.

Tisztelt Engels úr!

E sorok megírására az „egyesülési kongresszus" elé terjesztett hivatalos program kényszerít, amelyet Liebknecht és Geib írt alá.*

Számomra lehetetlen ennek a programnak az elfogadása, s Bebel is ugyanezen a véleményen van a maga részéről.

A döntő hatása rám nem annak van, hogy a program sok helyen homályos, kevéssé pontos és nem kielégítő; az államsegélyes termelőszövetkezetekről szóló egy ponton kívül ugyanis nagyjából meg lehet szabva az, amit el *kell* mondani, s e tekintetben a kongresszusnak csak olyan javaslatokkal lesz dolga, amelyek tökéletesebben fejezik ki azt, amit el akarunk mondani.

Az a pont viszont, amely az államsegélyes termelőszövetkezetek bevezetését követeli, ebben a fogalmazásban nem egyéb, mint a Lassalle-féle javaslat[30] a maga legteljesebb tökéletességében, azaz az ostobaság legfelsőbb hatványán, amely ráadásul még a legszemérmetlenebbül is lép fel: az abszolút érvényesség igényével.

Ezáltal nemcsak hogy rendszeresen megfertőződik a párt ezzel az ostobasággal; nemcsak hogy őrültté válik a pártagitáció, nem: e szerint a fogalmazás szerint még lényegtelennek is lát-

* Lásd 186—188. old.

szik minden egyéb, a Lassalle-féle javaslat képviselése látszik az egyetlen valódi szocialista álláspontnak, ennek helyeslése a párttagság feltételévé lett, ennek minden ellenzése száműzi a pártból az embert, s végül ellenfélnek és ellenségnek számít, aki ellentmond.

A lassalleánusok nyilván az egyesülés conditio sine qua nonjává* tették ezt a pontot, s a mi képviselőink, köztük Liebknecht és Geib, az egyesülés kedvéért jóváhagyták. Hogy „létrehozzák" az egyesülést, félretették meggyőződésüket, hozzájárulásukat adták olyasmihez, aminek fonák és ártalmas voltáról meg vannak győződve. Esetleg azt hitték, hogy ebben a pontban, amelyben „nem *elvről* van szó", tehetnek engedményt, de én úgy vélem, hogy ennek a pontnak igenis van elvi jelentősége, mégpedig igen nagy; a párt ezzel szektává válik, amely zsinóron akarja rángatni a társadalmi fejlődést, mint valami paprikajancsit.

Ha egyszer engedményeket teszünk a lassalleánusoknak, akkor nem tudom, hogyan végződik majd ez. Talán ugyanarra a lejtőre juttat bennünket, mint amelyen a haladópártiak és a liberálisok menthetetlenül süllyedtek lefelé.[31] Döntő pontot áldoznak fel, hogy „valamit létrehozzanak".

Ehhez járul most még az, hogy a lassalleánusok vezetői részéről én a legcsekélyebb becsületességre sem számítok. Ki tudja, nincs-e meg bennük legalábbis a hátsó gondolata annak, hogy ennek az „összekapcsolódásnak" az útján kompromittáljanak bennünket, ami eddig nem volt elérhető. Ki állíthatja, hogy Hasenclever és Hasselmann urak *nem* kormányügynökök?

Mindez arra késztetne engem, hogy nyílt küzdelmet indítsak a programjavaslat ellen; egyrészt azonban gyönge egészségem miatt nem akarom, ill. nem *tudom* magamra vállalni azokat a fáradalmakat, amelyek ennek szükségképpen a következményei lennének; másrészt nem szívesen fordulnék szembe barátaimmal és közelebbi elvtársaimmal; végül megfontolom, vállalha-

* — elengedhetetlen feltételévé

tom-e annak a felelősségét, hogy kérdésessé tegyem az egyesülést.

Minthogy azonban úgy látszik, Bebel el van határozva a harc megkezdésére, legalább arra késztetve érezném magam, hogy erőmhöz képest támogassam. Előbb azonban mégis szeretném tudni, hogyan gondolkodik Ön és Marx az ügyről. Az Ön tapasztalata érettebb, látóköre nagyobb, mint az enyém.

Bebel fel akarja vétetni a programba az állami és társadalmi élet jövőbeli alakulását (a népállamban), ez azonban olyan részletekhez vezet, amelyek ma még nem állapíthatók meg pontosan. Ezzel szemben nekem az a véleményem, hogy a programnak két részből kell állnia:

I. az elvi részből, amely világos, átfogó és lehetőleg belemegy a részletekbe, s ezzel a legköznapibb értelem számára is érthető módon meg kell hogy szabja a párt elméleti, vagy jobban mondva elvi alapját;

II. a gyakorlati részből, amely a párt által a jelenlegi körülmények között és a hatalom jelenlegi birtokosaival szemben felállítandó követelésekkel foglalkozik.

Az utóbbi, a taktikai rész folytonos módosításoknak van alávetve, mindig a harc követelményei szerint; az első viszont a változhatatlan alapot alkotja a párt számára, s ezen csak a tudományos ismeretek haladásával kellene módosítást, ill. tökéletesítést végezni.

Ha Ön ebben a tekintetben egyetért velem, akkor javaslatot teszek majd Bebelnek, hogy közös programjavaslattal lépjünk a kongresszus elé.

Geib *kompromisszumnak* nevezi a hivatalos tervezetet; igaza van; mindenkitől van benne valami, s a következmény az, hogy a program nem kerek egész, ellentmondásokat tartalmaz és egymással szembenálló nézetek zagyvalékának nevezhető. Nekem az a véleményem, hogy ha két olyan ember, akinek bizonyos kérdésekben különbözők a nézetei, együtt akar haladni, akkor azt kell a közös programba felvenniük, ami egyesíti őket, ami

közös bennük; az egyik oldalon arcátlan, a másikon pedig férfiatlan dolog azonban az, ha valamelyikük olyasmit próbál vagy kényszerül elismerni és ismer el, ami meggyőződésével ellenkezik.

Én a magam *meggyőződését* tekintve nem ismerek kompromisszumot, s a mai programot én sohasem lennék képes elfogadni, bár talán nem is olyan rossz, ha a mi német munkásaink beverik egyszer a fejüket és a maguk kárán tanulnak. [...]

Híve
ifj. W. Bracke

K. Marx—F. Engels: Briefwechsel mit Wilhelm Bracke (1869—1880). Dietz Verlag, Berlin 1963. 41—44. old.

ENGELS A. BEBELHEZ

ZWICKAUBA

London, 1875. március 18—28.

Kedves Bebel,

Megkaptam február 23-án kelt levelét és örülök, hogy fizikailag oly jól érzi magát.

Ön azt kérdi tőlem, hogy mi a véleményünk az egyesülési históriáról?[32] Sajnos, egészen úgy jártunk, mint Ön. Sem Liebknecht, sem senki más nem közölt velünk semmit, tehát mi is csak azt tudjuk, ami a lapokban megjelent, ezekben pedig semmi sem volt, amíg mintegy nyolc nappal ezelőtt meg nem érkezett a programtervezet. Ez viszont nem kis csodálkozásba ejtett bennünket.

Pártunk annyiszor nyújtotta jobbját a lassalleánusoknak kibékülésre, vagy legalábbis együttműködésre, és a Hasencleverek, Hasselmannok és Tölckék oly gyakran és oly szemtelenül utasították vissza, hogy még a gyereknek is arra a következtetésre kellett jutnia: ha ezek az urak most maguktól jönnek és kibékülést ajánlanak fel, akkor átkozottul szorult helyzetben kell lenniük. Mivel azonban jól ismerjük ezeknek az embereknek a jellemét, kötelességünk ezt a szorult helyzetet kihasználni arra, hogy minden lehetséges biztosítékot kikössünk magunknak, nehogy ezek az emberek megrendült pozíciójukat a munkásközvéleményben pártunk rovására újból megszilárdítsák. Rendkívül hűvösen és bizalmatlanul kellett volna őket fogadni, az egyesülést attól függővé téve, hogy milyen mértékben hajlan-

dók szekta-jelszavaikat és „államsegélyüket"[30] elejteni és lényegében az 1869. évi eisenachi programot[8] vagy annak a mai időponthoz szabott javított kiadását elfogadni. Pártunknak elméleti vonatkozásban, tehát abban, ami a program szempontjából döntő, *abszolúte semmi tanulnivalója* sem lenne a lassalleánusoktól, a lassalleánusoknak viszont annál több tőle. Az egyesülés első feltétele az volt, hogy megszűnjenek szektások, lassalleánusok lenni, hogy tehát mindenekelőtt, ha nem is mondanak le egészen az államsegély mindent gyógyító csodaszeréről, de ismerjék el alárendelt átmeneti rendszabálynak sok más lehetséges rendszabály mellett és között. A programtervezet* bizonyítja, hogy a mieink, akik elméletileg százszorta különbek a lassalleánus vezetőknél — politikai ravaszság dolgában ugyanannyival elmaradnak mögöttük; a „becsületesek"[23] megint egyszer kegyetlenül lépre mentek a becsteleneknek.

Először, elfogadják a hangzatos, de történelmileg hamis lassalle-i frázist: a munkásosztállyal szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg. Ez a tétel csak egyes kivételes esetekben igaz, pl. az olyan proletárforradalomban, mint a Kommün volt, vagy olyan országban, ahol nemcsak a burzsoázia alakította az államot és társadalmat a saját képmására, hanem utána már a demokrata kispolgárság is keresztülvitte ezt az átformálást, egészen a végső következtetésekig. Ha például Németországban a demokrata kispolgárság ehhez a reakciós tömeghez tartozik, hogyan haladhatott akkor a Szociáldemokrata Munkáspárt éveken át karöltve vele, a Néppárttal?[7] Hogyan merítheti a „Volksstaat"[29] csaknem egész politikai tartalmát a kispolgári demokrata „Frankfurter Zeitung"-ból? És hogyan lehet ugyanebbe a programba nem kevesebb mint hét olyan követelést felvenni, melyek egyenesen és szó szerint megegyeznek a Néppárt és a kispolgári demokrácia programjával? Az 1—5. és 1—2. pontokban foglalt hét politikai követelésre

* Lásd 186—188. old.

gondolok, ezek közt egyetlenegy sincs, amely ne volna *polgári*-demokratikus követelés.

Másodszor, a munkásmozgalom nemzetköziségének elvét a jelenre vonatkozólag gyakorlatilag teljesen megtagadják, és ezt olyan emberek teszik, akik öt éven át a legsúlyosabb körülmények között is a legdicsőségesebben fennen hirdették ezt az elvet.[33] A német munkások helye az európai mozgalom élén *lényegében* azon alapul, hogy igazi nemzetközi magatartást tanúsítottak a háború alatt; semelyik más proletariátus nem viselkedett volna ilyen jól. És most azt akarják tőlük, hogy tagadják meg ezt az elvet, tagadják meg egy olyan pillanatban, amikor külföldön a munkások mindenütt ugyanolyan mértékben hangsúlyozzák, amilyen mértékben a kormányok elnyomni törekszenek minden kísérletet, ezen elvnek egy szervezet keretében történő valóraváltására! És mi marad meg a munkásmozgalom nemzetköziségéből? A halovány reménység — még csak nem is az európai munkásoknak későbbi együttműködésére a felszabadulásukért — nem, hanem a „népek" „egy jövendő nemzetközi testvériesülésére" — a Békeliga burzsoáinak[15] „Európai Egyesült Államára"!

Természetesen egyáltalán nem volt szükséges az Internacionáléról mint olyanról beszélni. De a legkevesebb mégis az lett volna, hogy az 1869-es programhoz képest ne hátrafelé menjünk, és körülbelül ezt mondjuk: *jóllehet* a német munkáspárt *mindenekelőtt* a neki megszabott államhatárokon belül működik (nincs joga az európai proletariátus nevében beszélni, mégpedig a nevében valami helytelent mondani), tudatában van a világ munkásaival való szolidaritásának, és miként eddig, a továbbiakban is mindig kész lesz az e szolidaritás által reá háruló kötelezettségeket teljesíteni. Ilyesféle kötelezettségek akkor is fennállanak, ha éppenséggel nem nyilvánítjuk vagy nem tekintjük is magunkat az „Internacionálé" részének, így például segélynyújtás, a bevándorlástól való visszatartás sztrájkok esetén, gondoskodás arról, hogy a pártlapok a német munkásokat a

külföldi mozgalomról tájékoztassák, agitáció fenyegető vagy kitörő dinasztikus háborúk ellen, az ilyen háborúk alatti magatartás, amilyen 1870-ben és 1871-ben példásan megvalósult stb.

Harmadszor, a mi embereink magukra hagyták erőszakolni a Lassalle-féle „vasbértörvényt",[18] amely egy teljesen elavult gazdasági nézeten alapul, nevezetesen, hogy a munkás átlagban csak a munkabér *minimumát* kapja, mégpedig azért, mert a malthusi népesedési elmélet szerint[20] mindig túl sok munkás van (ez volt Lassalle érvelése). Mármost Marx a „Tőké"-ben tüzetesen kimutatta, hogy a munkabért szabályozó törvények nagyon bonyolultak, hogy a viszonyokhoz képest hol ez, hol az van túlsúlyban, hogy tehát korántsem vastörvények, hanem ellenkezőleg, igen rugalmasak, és hogy a dolgot egyáltalán nem lehet néhány szóval elintézni, amint Lassalle képzelte. Annak a törvénynek Malthus-féle indokolását, amelyet Lassalle belőle és Ricardóból írt ki (az utóbbi meghamisításával), amint az például a „Munkás Olvasókönyv" 5. oldalán egy másik Lassalle-brosúrából vett idézet formájában található[34], Marx részletesen megcáfolta „A tőke felhalmozási folyamatá"-ról szóló szakaszban[35]. A lassalle-i „vasbértörvény" elfogadásával tehát egy hibás tétel és annak hibás indokolása mellett tettek hitvallást.

Negyedszer, a program *egyetlen szociális* követelésként a lassalle-i államsegélyt állítja fel a legmeztelenebb alakjában, ahogyan azt Lassalle Buchez-től ellopta. És ezt az után, hogy Bracke igen jól kimutatta ennek a követelésnek egész semmisségét; az után, hogy pártunknak csaknem valamennyi, ha ugyan nem valamennyi szónoka a lassalleánusok elleni harcban kénytelen volt ez ellen az „államsegély" ellen fellépni! Mélyebben pártunk már nem is alázkodhatott volna meg. Az internacionalizmus lesüllyedt Amand Goegg színvonalára, a szocializmus a burzsoá-republikánus Buchez színvonalára, aki ezt a követelést a *szocialistákkal szemben* állította fel, hogy őket kiüsse a nyeregből!

De a lassalle-i értelemben vett „államsegély" a legjobb esetben is csak *egyetlen* rendszabály a sok közül annak a célnak az elérésére, amelyet a programtervezet ezekkel a suta szavakkal jelöl meg: „hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse", mintha a mi számunkra még létezne elméletileg *megoldatlan* szociális *kérdés!* Ha tehát a program így szólna: a német munkáspárt arra törekszik, hogy megszüntesse a bérmunkát és vele együtt az osztálykülönbségeket a kollektív termelésnek az iparban és mezőgazdaságban, nemzeti méretben történő megvalósítása útján; támogat minden olyan rendszabályt, amely alkalmas a cél elérésére! — akkor egyetlen lassalleánusnak sem lehet ez ellen semmiféle kifogása.

Ötödször, a munkásosztálynak mint osztálynak a szakszervezetek útján való szervezéséről egyáltalán nincs szó. Pedig ez igen lényeges pont, mert ez a proletariátus tulajdonképpeni osztályszervezete, amelyben napi harcait a tőke ellen megvívja, amelyben iskolázza magát, és amelyet manapság a legvadabb reakció (mint most Párizsban) sem képes többé megfojtani. Azt a jelentőségét tekintve, melyre e szervezet Németországban is szert tesz, nézetünk szerint okvetlenül szükséges lenne, hogy róla a programban megemlékezzünk és a lehetőség szerint a párt szervezetében helyet juttassunk neki.

Ennyi mindent tettek a mieink a lassalleánusok kedvére. És milyen engedményeket tett a másik oldal? Azt, hogy a programban egy csomó meglehetősen zavaros, *tisztán demokratikus követelés* szerepel, néhány közülük merő divatcikk, mint például a „nép közvetlen törvényhozása", ami Svájcban fennáll és több kárt okoz, mint hasznot, ha egyáltalán okoz valamit. Népi *igazgatás* — ennek még lenne valami értelme. Éppúgy hiányzik minden szabadság első feltétele: hogy minden hivatalnok minden polgárral szemben a rendes bíróságok előtt és a közérvényű jog alapján felelős hivatali ténykedéséért. Arra nem is akarok több szót vesztegetni, hogy olyan követelések, mint a tudomány szabadsága, lelkiismereti szabadság, min-

den liberális burzsoá programban szerepelnek és itt kissé furcsán festenek.

A szabad népállam szabad állammá változott át. A szó nyelvtani értelmében véve a szabad állam olyan állam, amely szabad a polgáraival szemben, tehát zsarnoki kormányzatú állam. Sutba kellene dobni az államról szóló egész locsogást, különösen a Kommün után, amely már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében. A *népállamot* az anarchisták unos-untalan a fejünkhöz vágták, noha már Marxnak Proudhon elleni munkája[36] és utána a „Kommunista Kiáltvány" is[37] határozottan megmondja, hogy a szocialista társadalmi rend bevezetésével az állam önmagától feloszlik és eltűnik. Minthogy pedig az állam csupán átmeneti intézmény, melyet a harcban, a forradalomban felhasználunk ellenfeleink erőszakos fékentartására, ezért „szabad népállamról" beszélni merő értelmetlenség; amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az „*állam*" szót mindenütt a „közösség" [„Gemeinwesen"] szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, mely igen jól képviselheti a francia „commune"-t.

„Minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése" szintén igen aggályos frázis „minden osztálykülönbség megszüntetése" helyett. Ország és ország, tartomány és tartomány, sőt helység és helység között is mindig fenn fog állni az életfeltételeknek *bizonyos* egyenlőtlensége, amit lecsökkenthetünk a minimumra, de soha nem küszöbölhetünk ki teljesen. Az Alpok lakóinak életfeltételei mindig mások lesznek, mint a síkságon élőké. Az az elképzelés, hogy a szocialista társadalom az *egyenlőség* birodalma — egyoldalú francia elképzelés, amely a régi „szabadság, egyenlőség, testvériség"-re támaszkodik, olyan elképzelés, mely a maga idejében és a maga helyén, *fejlődési fokként* jogosult volt, amelyet azonban, akárcsak a ré-

gebbi szocialista iskolák valamennyi egyoldalúságát, most már túlhaladottnak kell tekinteni, mert csak zavart idéz elő a fejekben, és mert ennek pontosabb kifejezési módjait már megtalálták.

Abbahagyom, bár ennek a ráadásul még szintelenül és erőtlenül megfogalmazott programnak szinte minden szavát bírálni kellene. Olyan ez a program, hogy elfogadása esetén Marx és én *sohasem* vallhatnók az ezen az alapzaton létesült *új* pártot a magunkénak, és igen komolyan fontolóra kellene vennünk, hogy milyen álláspontot foglaljunk el — nyilvánosan is — vele szemben. Gondolja meg, hogy a külföldön a német Szociáldemokrata Munkáspárt mindenféle és fajta nyilatkozatáért és cselekedetéért *bennünket* tesznek felelőssé. Így például Bakunyin az „Államiság és anarchia" című írásában[6] bennünket tesz felelőssé minden meggondolatlan szóért, amelyet Liebknecht a „Demokratisches Wochenblatt"[38] alapítása óta mondott és írt. Az emberek ugyanis azt képzelik, hogy mi dirigáljuk innen az egész históriát, holott Ön éppoly jól tudja, mint én, hogy úgyszólván soha a legcsekélyebb mértékben sem avatkoztunk be a belső pártügyekbe, és ha beavatkoztunk, csakis azért, hogy egyes — nézetünk szerint — elkövetett baklövéseket, mégpedig *csakis elméletieket*, a lehetőség szerint jóvátegyünk. Ön azonban maga is be fogja látni, hogy ez a program fordulópont, s könnyen arra késztethet bennünket, hogy elhárítsunk magunktól mindennemű felelősséget azért a pártért, amely azt elfogadja.

Általában egy párt hivatalos programja kevésbé fontos, mint az, amit a párt tesz. De egy *új* program mégis mindig nyilvánosan kitűzött zászló, és a külvilág róla ítéli meg a pártot. Ezért semmiképpen se legyen visszafelé tett lépés, mint amilyen ez a program az eisenachihoz képest. Mégiscsak meg kellene gondolni azt is, mit fognak szólni más országok munkásai ehhez a programhoz, milyen benyomást fog kelteni az, hogy az egész német szocialista proletariátus térdet hajt a lassalleanizmus előtt.

Azonkívül meg vagyok győződve, hogy az *ilyen* alapon létrejövő egyesülés egy évig sem tart. Pártunk legjobb koponyái arra legyenek kárhoztatva, hogy a vasbértörvényről és az államsegélyről betéve megtanult lassalle-i tételeket verklizzék? Szeretném pl. látni, hogy Ön ezt hogyan csinálná! És ha megtennék, hallgatóságuk kifütyülné őket. És bizonyosra veszem, hogy a lassalleánusok a programnak éppen *ezekhez* a részeihez ragaszkodnak, mint Shylock zsidó[39] az egy font húshoz. Be fog következni a szakadás: de akkorra már Hasselmannt, Hasenclevert, Tölckét és társaikat „becsületessé tettük"; a szakadásból mi gyengébben, a lassalleánusok pedig erősebben fognak kikerülni; pártunk elveszti politikai szüzességét és sohasem tud már derekasan fellépni a lassalle-i frázisok ellen, amelyeket egy ideig maga is zászlajára írt; és ha a lassalleánusok akkor ismét azt fogják mondani, hogy ők a tulajdonképpeni és egyetlen munkáspárt, a mi embereink pedig burzsoák, a kezükben lesz a program, hogy azt bebizonyítsák. A programban minden szocialista rendszabály az *övék* és a *mi* pártunk semmi mást nem tett hozzá, mint a kispolgári demokrácia követeléseit, amelyet pedig ugyanebben a programban a *mi pártunk is* a „reakciós tömeg" részének minősít!

Visszatartottam ezt a levelet, minthogy Ön csak április 1-én, Bismarck születésnapjának tiszteletére szabadul, és nem akartam megkockáztatni, hogy a levelet a becsempészésnél esetleg elkobozzák. Éppen most érkezett egy levél Brackétől, akinek a program miatt szintén súlyos aggályai vannak és tudni akarja véleményünket.* Ezért a levelet továbbítás végett neki küldöm, hogy elolvassa, és ne kelljen az egész vacakot még egyszer leírnom. Egyébként Rammnak is tiszta vizet töltöttem a poharába; Liebknechtnek csak röviden írtam.[40] Nem tudom megbocsátani neki, hogy az egész dologról *egy szót sem* közölt velünk (Ramm és a többiek pedig azt hitték, hogy ő pontosan

* Lásd 46—49. old.

tájékoztatott bennünket), amíg aztán úgyszólván késő volt. Bár ő ezt mindig így szokta tenni — ezért volt vele Marxnak és nekem sok kellemetlen levélváltásunk —, de ezúttal ez már több a soknál, és *mi határozottan nem vagyunk hajlandók együtt haladni ezen az úton.*

[...]

Baráti üdvözlettel
F. E.

W. LIEBKNECHT ENGELSHEZ

LONDONBA

[Lipcse, 1875. április 21.]

[...] *A program* fogyatékosságai*, amelyekre figyelmeztetsz[41], kétségtelenül megvannak és számunkra is kezdettől fogva világosak voltak — a *konferencián*[42] azonban nem voltak elkerülhetők, ha csak azt nem akartuk volna, hogy megszakadjanak az egyesülési tárgyalások. A lassalleánusok... egyes különösen visszatetsző pontokat illetően kötött mandátummal jöttek oda. Annál inkább engednünk kellett nekik, mert közülünk (és amazok közül is) senkinek a leghalványabb kétsége sem volt afelől, hogy az egyesülés *a halála a lassalleanizmusnak*... Mindenesetre így állt a dolog: *vagy ez a program, vagy semmiféle egyesülés!* Eszerint csak az a kérdés, hogy elérendő cél-e az egyesülés és megéri-e a hozott áldozatot. Határozottan: *Igen!* A Hasselmannok, Hasencleverek stb. nem váltak máról holnapra Catókká**, de tény az, hogy az Általános Német Munkásegylet tagjainak nagy többsége egyáltalán nincs korrumpálva, különösen a hamburg-altonaiak meg a schleswig-holsteiniek nincsenek, és hogy a berliniek meg a barmen-elberfeldiek ha egy fél évig velünk vannak, tökéletesen elveszítik fanatizmusukat, s már a legjobb úton vannak ahhoz, hogy elveszítsék lassalleanizmusukat. Ezeknek a derék elemeknek egy részét, azt mon-

* A 186—188. oldalon közölt tervezetről van szó.

** — szigorú erkölcsű emberekké

danám: az egész tagság felét, sőt harmadát, talán egyesülés *nélkül* megnyerhettük volna magunknak, s egy ideig ez volt a szándékom — de biztos vagyok benne, hogy ha csak a *feje* marad is meg az Általános Német Munkásegyletnek (a „Neuer Social-Demokrat" formájában), leszaggatott végtagjai hamarosan újra kinőnének, s ezért döntöttem az egyesülés mellett! A lassalleánusok vezetői nagyon jól megértve azt, hogy a tőlünk való elszigeteltséggel együtt meg kell szűnnie a *szektásságnak* is és szét kell mállania a Lassalle-hit alapjainak, elhatározták, hogy csak *külső nyomásra ajánlják fel* az egyesülést tagjaiknak, de ez a külső nyomás *a kedvenc Lassalle-féle jelszavak védelmével* szemben is érvényesült. Szóval, engedtünk annyit, amennyire kénytelenek voltunk. Az új programtervezet fő hibáit már a kongresszuson is ki lehet majd küszöbölni (a nemzeti pont rossz fogalmazását, a vasbértörvényt[18], a lelkiismereti szabadságot stb.); a termelőszövetkezetek paragrafusát[30] azonban nehezen; de erre is lehet valami kevésbé lassalleánus formát találni. Mára ennyit; még csak egyet: ha *az Internacionálé nem szenvedett volna olyan csúfosan kudarcot*, akkor felette állnánk minden nehézségnek, mert *az Internacionálé programját mindkét részről elfogadták volna a program alapjául*. Elég az hozzá: *legyetek nyugodtak*, az egyesülési válságon éppen olyan jól túljutunk, mint ahogyan minden egyéb válságon, s nekem a magam részéről nincs hőbb kívánságom, mint hogy még sokszor tegyenek úgy lóvá, mint ebben a dologban. Sem *gyakorlatilag*, sem *elvileg* nem szenvedünk semmi kárt, biztos lehetsz benne! [...]

Gustav Mayer: Johann Baptist von Schweitzer und die Sozialdemokratie. Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1909. 423—424. old.

W. BRACKE MARXHOZ

LONDONBA

Braunschweig, 1875. május 10.

Kedves Marx!

F. hó 5-i levelét* megkaptam, elolvastam és elsőként Liebknechtnek küldtem el**, mert Geib és Auer Berlinben van és onnan valószínűleg szintén Lipcsébe megy.

A tartalom érdekessége annál nagyobb volt számomra, mert nemcsak megerősítette aggályaim nagy részét, hanem még újabb hiányosságokra és gyöngeségekre is felhívta figyelmemet.

Először azt hittem, Bebel hajlandó lesz határozott eljárásra, de úgy látszik, hogy egyrészt megtámadott egészsége és a szükséges üzleti helyreállító-munka[43], másrészt Liebknecht sürgető kérései visszatartották ettől. Emellett a Bebeltől származó programjavaslat sem az én ízlésem szerint való, úgyhogy abban sincs közöttünk egyetértés, hogy mit kellene a hivatalos tervezet helyett előterjeszteni. Bebel tervezete a jövőbeli, kommunista társadalom egész sor részletének ecsetelését tartalmazza[44], ezeket azonban nem lehet biztonsággal megjövendölni, s ezek nem programba valók; de osztom Bebelnek azt a nézetét, hogy *világosan* és *részletesen* meg kell mondanunk a közönségnek, mit akarunk. Hajlandó volnék rá, hogy ha nem lehetne rövid tételekben eléggé megfoghatóan előadni a mozgalom *elvét* — ami

* „A gothai program kritikájá"-t

** Lipcsébe

pedig a legjobb lenne —, bocsátkozzunk be ebben az irányban részletekbe, hogy minden félreértést elkerüljünk. Még mindig jobb rövid kifejtéseket hozni a kapitalista társadalomról stb. stb., mint homályos, félreérthető mondatokat, amelyekbe mindenki azt magyarázhat bele, amit akar; tudniillik a pártunkban levő munkásokra gondolok, akik ma *azt olvassák ki a tervezetből*, amit *mi* csöpögtettünk lassanként beléjük.

De bármennyire elfog is időnként az a vágy, hogy megpróbálkozzam jobb tervezet készítésével, üzleti túlterheltségem arra kényszerít, hogy elejtsem ezt a gondolatot.

Úgy *látszik*, Liebknecht *meg van győződve* arról, hogy az általa követett eljárás a lassalleanizmus elpusztítására alkalmas eszköz, de én ezt nagyon kétségesnek tartom. Alaposan megmondtam neki, s ő már tervbe is vette a tervezetnek egy egész csomó módosítását (ezeket azonban még nem ismerem), mert mégiscsak beláthatta azoknak az ellenvetéseknek a helyességét, amelyeket Engels, Bebel és én tettünk neki. Az Ön kritikai széljegyzetei éppen a kellő időben jönnek ahhoz, hogy ismételt felülvizsgálásra késztessék őt.

Ő többször is hívott tanácskozásra, ugyanígy Bebel is, de az idő hiánya megakadályozott abban, hogy elfogadjam ezt. Azt is őszintén meg kell mondanom, hogy lehetetlennek tartom a jelenlegi tervezetet egyáltalában megvitatni és javítani. Ebből a posványból csak akkor juthatunk ki, ha teljesen elhagyjuk.

Ahogyan most látszik, a kongresszuson — a lassalleánusok *utána* is megtartják közgyűlésüket[9] — előbb az Általános Német Munkásegylet személyi szennyese kerül mosásra, amivel nyilván napok vesznek majd el, s remélhetőleg az sül ki belőle, hogy a „becsületesnek"[23] nyilvánított Hasenclever és más urakat (*Hasselmann* elleni támadásról — sajnos! — még nem hallottam) saját embereik fogják megbélyegezni. A program és a szervezeti szabályzat szédelgés lesz, amit nem sajnálok, mert az

utóbbin kevés fordul meg, s az előbbit ott csak *ideiglenesen* (a következő kongresszusig) lehet elfogadtatni. Nekünk akkor az lesz a dolgunk, hogy kihasználjuk azt az évet.

Egészségileg a legjobbakat kívánom és szívélyesen üdvözlöm!

Híve
ifj. W. Bracke

K. Marx—F. Engels: Briefwechsel mit Wilhelm Bracke (1869—1880). Dietz Verlag, Berlin 1963. 71—72. old.

W. BRACKE ENGELSHEZ

LONDONBA

Braunschweig, 1875. június 28.

Kedves Engels!

Végre visszaküldhetem Önnek a Marx-féle kéziratot*. Sürgetésemre kaptam meg Liebknechttől, aki az új programról szóló, rábízott brosúra céljára szívesen megtartotta volna[45]; Liebknecht most másolatot kért róla, de erről már csak azért sem gondoskodhatom, mert sem nekem nincs meg a kellő időm erre, sem senkinek, akire a kéziratot rábízhatnám.

Ha Ön át *akarja* engedni neki erre a célra, akkor bizonyára az eredetit is odakölcsönzi a szükséges időre. Egyébként alig hiszem, hogy létrejöjjön a brosúra. Hiszen Liebknechtnek semmi ideje nincs rá!

[...]

A program** valóban rossz. Csak egy dologban ért egyet mindenki, aki jelen volt a kongresszuson: Liebknechtnek a programhoz tartott beszéde *kitűnő* volt! Hatására nagyon felélénkült az emberek szelleme, a „szentlélek" áradt be vele a kongresszusra. Ne nevessen — a programot tekintve, amelyet ez a szentlélek kibocsátott —, még Kokosky is „fel van lelkesülve". S úgy látszik, és ez a legörvendetesebb a dologban, hogy a kongresszuson a program megfogalmazásakor körülbelül azt *gondol-*

* „A gothai program kritikájá"-t

** Lásd 189—191. old.

ták magukban az emberek, ami a helyes. Fritzsche és Kokosky, akik nálunk beszámoltak erről, megmutatták, hogy valóban tanultak valamit a kongresszuson.

Hogy a program *olyan* lett, amilyen, annak valószínűleg a következő okai vannak:

1. Liebknecht nagyon igénybe volt véve és emellett teljesen kimerült volt, mikor az lett volna a dolga, hogy jó tervezetet adjon be. Többször panaszkodott nekem, hogy a Reichstagba* való 44—46 utazás megöli őt. Akkor aztán nyilván Hasenclevere vagy Hasselmannra bízta rá a tervezetet, s ez volt a legnagyobb hiba, amelyet csak el lehetett követni. Ha valakinek a sors a kezébe nyomja a kezdeményezés lehetőségét, akkor nem szabad az ellenfélnek átengednie ezt. Aztán az eredeti tervezet „helyesbítései" is többé-kevésbé szerencsétleneknek bizonyultak.

2. Liebknecht mindenáron akarta az egyesülést; ez is hiba. Ennélfogva aztán töméntelen dologra volt tekintettel, ami nagyrészt tisztára haszontalan volt. Kíméletet tanúsított a Lassallehoz való fanatikus ragaszkodás és a tőle tanult jelszavak iránt; kíméletet az Általános Német Munkásegylet fizetett agitátorainak testülete iránt (amely túlnyomó részében rongy banda); kíméletet Hasenclever úr iránt, aki nagyon korlátolt ugyan, de tulajdonosa a „Neuer Sozialdemokrat"-nak[14]. A megrögzött fanatikusok azonban hamarosan mégiscsak leszakadnak, s ezt én egyáltalán nem tartom szerencsétlenségnek; ezek a Bräuerféle frakcióhoz[46] tartoznak. Jó, ha a munkások túlnyomó tömege megmarad, s ez akkor is éppoly biztos lett volna számunkra, ha semmiféle kíméletet nem gyakorlunk. Most még egy kisebb-nagyobb válságon is át kell mennünk ahhoz, hogy oda jussunk, ahova mindenféle kímélet nélkül is eljutottunk volna.

Mindaz után azonban, amit láttam és hallottam, meg vagyok győződve róla, hogy elméleti felfogásunk nemsokára a lassal-

* Berlinbe

leánusok nagy tömegét át fogja hatni, sőt nagyrészt már át is hatotta!

Hogy azonban ma még mennyire tekintettel vannak rájuk, azt a következő eset mutatja:

A vezetőség Hamburgban[47] — Geib és Auer szavazatával szemben — elhatározta, hogy a következő írásokat:

Becker: „Lassalle munkásagitációjának története",[48]

Bracke: „A Lassalle-féle javaslat"

törli a „Neuer Sozialdemokrat" és a „Volksstaat"[29] hivatalos irodalomjegyzékéről és

Tölcke „Az Általános Német Munkásegylet"-ét benyomja rá.

Liebknecht mérges volt, de arra kért, hogy engedelmeskedjem, ellenben hirdettessük önállóan a kihúzott írásműveket, ez nem kifogásolható. Geib azt írta, hogy mind a két expedíció raktáron tartja ezeket az írásokat és kívánságra kiadja, s hogy a következő kongresszuson mind az öt vezetőségi tag is a jegyzékre való újrafelvételre fog szavazni; addig azonban Auer és Geib utánanéz, hogy mit lehet tenni.

[...]

K. Marx—F. Engels: Briefwechsel mit Wilhelm Bracke (1869—1880). Dietz Verlag, Berlin 1963. 77—79. old.

BEBEL ENGELSHEZ

LONDONBA

Lipcse, 1875. szeptember 21.

Kedves Engels!

Nagyon kérnem kell, bocsásson meg, hogy válasz nélkül hagytam március végi levelét*. Biztosíthatom azonban, hogy a szabadon bocsátásom utáni első három-négy hónapban[43] egyetlen nyugodt órám sem volt, amikor válaszolhattam volna levelére, s még ma is nehezemre esik, hogy kellő időt szakítsak rá.

Azzal a bírálattal, amelyet Ön a programjavaslatról mondott, én tökéletesen egyetértek, amit Brackéhoz intézett leveleim is bizonyítanak. Liebknechtnek heves szemrehányásokat is tettem engedékenysége miatt, de miután már megtörtént a baleset, azon kellett lennünk, hogy a lehető legszerencsésebben kerüljünk ki belőle. Amit a kongresszus[2] határozott, az az elérhető legtöbb volt. A túloldalon szörnyű korlátoltság és részben konokság mutatkozott; úgy kellett bánnunk azokkal az emberekkel, mint a porcelánfigurákkal, ha nem akartuk azt, hogy az oly sok zajjal megrendezett egyesülési kongresszus eredménytelenül oszoljék szét, ellenfeleink ujjongására és pártunk legnagyobb szégyenére. Végül azonban mégis sikerült — nevezetesen a személyi kérdésben — úgy operálnunk, *hogy meg lehettünk elégedve az eredménnyel*. Néhány harcot mindenesetre meg kell még harcolnunk a korlátoltsággal és a személyi önzéssel szemben, de én

* Lásd 50—58. old.

nem kétlem, hogy ha ügyesen operálunk, ezeket a harcokat is a nagy egészre háramló károk nélkül fogjuk megvívni, s hogy két éven belül egészen más szellem tölti majd el a jelenleg részben még berzenkedő elemeket.

Nevelés kérdése az egész. Ezek az emberek, miután nyolckilenc évig Lassalle—Schweitzer-féle szellemben nevelkedtek, nem akarnak rögtön hozzászokni a másik módszerhez; ebben türelmesnek kell lennünk.

Talán számottevően lerövidíthető volna az általam jelzett nevelési módszer, ha mi itt eleget tudnánk tenni a gyűlésekre és ünnepi beszédekre szóló, minden oldalról hozzánk áramló meghívásoknak. Az emberekkel való személyes érintkezésben gyorsabban le lehetne küzdeni az előítéleteket és elfogultságokat, korántsem vagyunk azonban képesek mindazt elvégezni, amit kívánnak.

[...]

Általában nagyon meg lehetünk elégedve a párt haladásával; most látszik csak meg, mennyire szétforgácsolta az erőket a régebbi küzdelem. Pénzügyileg most úgy áll a párt, mint még soha, s a rossz üzletmenet ellenére a járulékok nagyon pontosan és szabályszerűen folynak be.

[...]

Baráti üdvözlettel híve

Bebel

Bebel: Aus meinem Leben.
J. H. W. Dietz Nachf., Berlin 1946.
II. köt. 276—277. old.

ENGELS W. BRACKÉHOZ

BRAUNSCHWEIGBA

London, 1875. október 11.

Kedves Bracke,

Mostanáig halogattam a választ utolsó leveleire, s a június 28-i legutolsóra is*, egyrészt mert hat hétig nem voltam együtt Marxszal — ő Karlsbadban volt, én pedig a tengerparton, ahol nem került elém a „Volksstaat"[29] —, azután pedig meg akartam egy kicsit várni, hogyan válik be a gyakorlatban ez az új egyesülés és a kombinált pártválasztmány.[47]

Teljesen egy véleményen vagyok Önnel, hogy Liebknecht abbeli buzgalmában, hogy az egyesülést létrehozza, *bármilyen* árat megfizessen érte, mindent elrontott. Még ha szükségesnek tartotta is azt, nem kellett volna a másik szerződő félnek ezt megmondani, vagy mutatni. Utólag aztán az egyik hibát mindig a másikkal kell igazolni. Miután az egyesülési kongresszust rothadt talajon már elindították és világgá kürtölték, semmi körülmények közt sem volt szabad kudarcba fulladnia, és ezért ismét kénytelenek voltak lényeges pontokban beadni a derekukat. Teljesen igaza van: ez az egyesülés magában hordozza a szakadás csíráját, és örülni fogok, ha akkor *csak* a gyógyíthatatlan fanatikusok válnak majd le, nem pedig egy egész uszály is, mely máskülönben derék és megfelelő neveléssel használhatóvá tehető emberekből áll. Ez attól az időponttól és azoktól a kö-

* Lásd 64—66. old.

rülményektől függ, amikor és amelyek között ez az elkerülhetetlen szakadás bekövetkezik.

A program*, végleges szövegezésében, három részből áll:

1) lassalle-i frázisokból és jelszavakból, amelyeket semmi szín alatt nem lett volna szabad elfogadni. Ha két frakció egyesül, azt veszik be a programba, amiben egyetértenek, nem azt, ami vitás. Azáltal, hogy a mieink ezt mégis megengedték, önként caudiumi iga alá hajtották fejüket[49];

2) egy sor vulgáris demokratikus követelésből, amelyeket a Néppárt[7] szellemében és stílusában szövegeztek meg;

3) néhány állítólag kommunista tételből, amelyeket nagyrészt a „Kiáltvány"-ból** vettek kölcsön, de annyira átszerkesztettek, hogy jól szemügyre véve egytől egyig hajmeresztő badarságot tartalmaznak. Ha valaki nem érti ezeket a dolgokat, akkor ne nyúljon hozzájuk, vagy pedig szó szerint írja le olyanokról, akik elismerten értik a dolgot.

Szerencsére a program jobb sorsra jutott, mint amilyet megérdemelt. Mind a munkások, mind a burzsoák és kispolgárok beleolvassák azt, aminek valójában benne kellene lennie, de nincs benne, és senkinek egyik oldalon sem jutott eszébe, hogy e csodálatos tételek valamelyikének valódi tartalmát a nyilvánosság előtt megvizsgálja. Ez tette lehetővé számunkra, hogy hallgassunk erről a programról. Ráadásul ezeket a mondatokat egyetlen idegen nyelvre sem lehet lefordítani anélkül, hogy ne lenne *kénytelen* az ember vagy nyilvánvaló képtelenséget leírni, vagy pedig kommunista értelmet beléjük csempészni, és ez ideig barát és ellenség egyaránt ez utóbbit tette. Én magam is erre kényszerültem, amikor lefordítottam a programot spanyol barátainknak. [...]

Mindent egybevetve úgy látom, hogy némi veszteséggel megússzuk a dolgot. Reméljük, hogy erre korlátozódik az egész és

* Lásd 189—191. old.

** „A Kommunista Párt Kiáltványá"-ból

hogy közben a lassalleánusok közt kifejtett propagandánk megteszi a hatását. Ha a dolog a legközelebbi birodalmi gyűlési választásokig eltart, az jó lesz. De akkor Stieber és Tessendorf megtesz majd minden tőle telhetőt, s akkor derül majd ki igazán *mit* kaptunk Hasselmann és Hasenclever személyében. [...]

Őszinte híve
F. E.

ENGELS A. BEBELHEZ

LIPCSÉBE

London, 1875. október 12.

Kedves Bebel,

Levele teljesen igazolja azt a nézetünket, hogy részünkről az egyesülés elhamarkodott volt és jövendő szakadás csíráját hordozza magában. Már az is jó lenne, ha sikerülne ezt a szakadást elodázni addig, amíg túlesünk a legközelebbi birodalmi gyűlési választásokon...

A program*, végleges alakjában, három részből áll:

1. lassalle-i tételekből és jelszavakból, amelyeknek beiktatása pártunk szégyene. Ha két frakció megegyezik egy programban, beleveszik azt, amiben egyetértenek és nem érintik azt, amiben nem értenek egyet. A Lassalle-féle államsegély[30] ugyan benne volt az eisenachi programban[8], de csak mint *egyike* a sok *átmeneti intézkedésnek*, és értesülésem szerint, ha az egyesülés *nem jön létre*, majdnem biztos, hogy az idei kongresszuson Bracke indítványára kirakták volna onnan. Most a programban úgy szerepel, mint minden társadalmi nyavalya egyetlen csalhatatlan és kizárólagos gyógyszere. Óriási erkölcsi vereséget szenvedett pártunk azáltal, hogy a „vasbértörvényt"[18] és a többi lassalleánus frázist magára engedte kényszeríteni. Ezzel a párt áttért Lassalle hitvallására. Ezt most már nem lehet letagadni. A programnak ez a része a caudiumi iga[49], amely

* Lásd 189—191. old.

alatt pártunk Szent Lassalle nagyobb dicsőségére csúszottmászott át;

2. demokratikus követelésekből, amelyeket egészen a Néppárt[7] szellemében és stílusában szövegeztek meg;

3. a „*mai* állammal" szemben támasztott követelésekből (nem tudni, kivel szemben támasztják hát a többi „követeléseket"), amelyek nagyon zavarosak és logikátlanok;

4. általános tételekből, amelyeket nagyrészt a „Kommunista Kiáltvány"-ból és az Internacionálé szervezeti szabályzatából* kölcsönöztek ki, de ezeket úgy átszerkesztették, hogy vagy *teljességgel meg vannak hamisítva*, vagy *tiszta értelmetlenséget* tartalmaznak, mint azt Marx Ön előtt ismert írásában** kimutatta.

Az egész a legnagyobb mértékben rendszertelen, zavaros, összefüggéstelen, logikátlan és szégyenletes. Ha a burzsoá sajtóban egyetlen kritikus fő volna, mondatonként elővehette volna ezt a programot, minden mondat valóságos tartalmát megvizsgálhatta, értelmetlenségüket kézzelfoghatóan feltárhatta volna, kimutathatta volna az ellentmondásokat és közgazdaságtani botlásokat (pl., hogy a munkaeszközök ma „a tőkésosztály monopóliuma", mintha földbirtokosok nem is volnának, aztán a „*munka* felszabadításáról" szóló frázis a munkásosztály felszabadítása helyett, hiszen a munka manapság éppen *túlságosan is szabad!*), és egész pártunkat csúnyán nevetségessé tehette volna. Ehelyett ezek a szamár burzsoá lapok ezt a programot egészen komolyan vették, beleolvasták, ami nincs benne és kommunista programként értelmezték. A munkások, úgy látszik, ugyanezt teszik. *Csupán ez a körülmény* tette Marxnak és nekem lehetővé, hogy ne a nyilvánosság előtt tagadjunk meg egy ilyen programot. Amíg ellenfeleink és a munkások is a mi szándékainkat magyarázzák bele ebbe a programba, addig megengedhető, hogy hallgassunk róla.

* Lásd 177—178. old.

** Ti.: „A gothai program kritikájá"-ban; Engels feltételezte, hogy Bebel is olvasta ezt.

Ha Ön a személyi kérdést illetően meg van elégedve az eredménnyel, akkor az igények a mi részünkről meglehetősen mélyre szállhattak alá. Kettő a mieink közül és három lassalleánus![47] Tehát a mieink itt sem egyenjogú szövetségesek, hanem legyőzöttek, eleve leszavazottak. A pártválasztmány tevékenysége, amennyire ismerjük, ugyancsak nem épületes: 1. határozatot hozott, hogy Bracke brosúráját és B. Beckernek a lassalleanizmusról szóló két írását *nem* veszik fel a pártirodalom jegyzékébe;* hogy azt visszavonták, nem a választmányon és nem is Liebknechten múlott [...]

[...] Abban teljesen igaza van Önnek, hogy az egész ügyet átnevelési kísérletnek kell felfogni, amely ilyen körülmények között is nagyon kedvező eredményekkel kecsegtet. Az egyesülés ilyen értelemben nagy siker, ha két évig eltart. De ezt kétségtelenül sokkal olcsóbban is megkaphattuk volna. [...]

* Lásd 66. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. január 7.

Kedves Kautsky,

Tegnap elküldtem neked *ajánlva* Marx kéziratát*, amelyben bizonyára örömöd tellett. Kétségeim vannak, hogy a szent német birodalomban megjelenhet-e *így*. Vizsgáld meg ebből a szempontból és az aggályos helyeket, ahol ez lehetséges, hagyd ki és helyettesítsd pontokkal. Ahol pedig az összefüggés ezt nem engedi, az ilyen helyeket, légy szíves, a kefelevonaton jelöld meg és két-három sorban közöld az aggály *okait;* én megteszem majd, amit csak tehetek. A változtatásokat azután zárójelbe foglalnám és bevezetőmben megmondanám, hogy ezek *megváltoztatott* helyek. Ezért kérem a hasáblevonatot!

De lehet, hogy a magas rendőrségen kívül még másoknak sem fog tetszeni a kézirat kinyomatása. Ha úgy gondolnád, hogy tekintettel kell lenned erre, arra kérlek, hogy a kéziratot *ajánlva* küldd el Adlernek. Ott Bécsben valószínűleg teljes terjedelemben megjelenhet (kivéve sajnos, a vallásos szükségletről szóló pompás kitételt), *márpedig mindenképpen meg kell jelennie.* De azt hiszem, hogy ez az itt veled közölt *igen határozott* szándékom teljesen fedez téged bármiféle esetleges szemrehányással szemben. Mert, mivel mégsem tudjátok a kinyomtatást megakadályozni, sokkal jobb, ha magában Németországban és az

* „A gothai program kritikájá"-t

éppen ilyen dolgok közzétételére alapított pártlapban, a „Neue Zeit"-ben[50] jelenik meg. [...]

Tehát ha akadályok merülnek fel, légy szíves értesíts. [...]

Barátod
F. Engels

K. KAUTSKY ENGELSHEZ

LONDONBA

Stuttgart, 1891. január 8.

Kedves Engels!

A Marx-féle programcikket* ma megkaptam. Nagyszerű, s e pillanatban éppen kapóra jön. Ezzel az egész programvita új alapot kap. Csak az érthetetlen számomra e megsemmisítő bírálat olvastán, hogy hogyan lehetett ennek ellenére ragaszkodni a gothai program minden badarságához. Erre nem lehet azt mondani, mint Liebknecht Halléban[3]: 15 év alatt előrehaladt a tudomány és ezért avult el programunk. Nem éppen hízelgő a program szerzőire a bírálatnak ez a nyilvánosságra hozatala. Beszéltél 70. születésnapod alkalmával Bebellel és Liebknechttel[51] a szándékolt nyilvánosságra hozatalról? Bizonyára nincsenek elragadtatva tőle. Nem lehet azonban megkímélni őket ettől, a nyilvánosságra hozatal *szükséges*. Éppen most. Csak néhány olyan passzust tartok meggondolandónak, amely néhány rendkívül éles célzást tartalmaz közvetlenül a program szerzői ellen. Egyhelyütt lelkiismeretlenséggel vannak vádolva stb. Nem lehetne kihagyni vagy pontokkal helyettesíteni ezeket a passzusokat, amelyeknek semmi közük nincs a tárgyilagos bírálathoz, és amelyek nyilván csak az egésznek magánlevél jellegéből származnak? Előzetes megjegyzésben vagy lábjegyzetben rá lehetne

* „A gothai program kritikájá"-t

aztán mutatni, hogy különféle, inkább magánjellegű részek ki vannak hagyva.

Rögtön odaadom szedésre a kéziratot és küldök neked levonatot, ebben azok a részek, amelyeket én aggályosnak látok, pirossal alá vannak húzva. Bizonyára nem ragaszkodol ahhoz, hogy a következő számban jelenjék meg. Akkor nem lenne idő korrektúra küldésére. Természetesen ezekkel a helyekkel együtt is kinyomatom az egészet. Azt gondolom azonban, hogy ez az írás ezek nélkül a közvetlen vádak nélkül is még mindig éppen eléggé felforgató[52] a meggyökeresedett párthagyományokkal szemben.

Továbbá: minthogy a végleges program egyes pontokban eltér a megbírálttól* — a Marx-féle bírálat befolyása itt világosan felismerhető —, szeretném minden megbírált ponthoz jegyzetben hozzáfűzni a program jelenlegi fogalmazását. Ez ellen nyilván nincs ellenvetésed.

Nagy sietséggel írok, az olvasottak friss hatása alatt, hogy még elmehessen ez a levél.

Szívélyesen üdvözöl barátod

K. Kautsky

F. Engels' Briefwechsel mit K. Kautsky.
Danubia-Verlag, Bécs 1955. 269. old.

* Lásd 186—191. old.

K. KAUTSKY ENGELSHEZ

LONDONBA

Stuttgart, 1891. január 13.

Kedves Engels!

Ma kész lettek a levonatok*, s azt vártam, hogy nagy botrány lesz Dietz-cel. A korrektorok mindenféle olyasmit meséltek neki, amin egészen elszörnyedt. Mielőtt még elolvasta a cikket, azt követelte, hogy terjesszük a pártvezetőség elé. Ebbe nem akartam belemenni, mert ők nem tilthatják meg neked, hogy közöld a cikket, és nekünk kitörölhetetlen szégyenünk lenne, ha Bécsben jelennék meg.**

Ma délután ismét találkoztam Dietz-cel, de nem volt felháborodott, csak mélabús. Csupán az aláhúzott helyekre figyelmeztet téged, s arra kér, helyettesítsük ezeket pontokkal. Ha nem, hát nem. Legtöbbjüknél, nyíltan megmondom, én is ezt az eljárást tartanám kívánatosnak. Mert ezek a pontok közvetlenül Liebknecht ellen irányulnak, aki ellen most megint rohamoznak a „fiatalok"[53], s nekünk igazán nem lehet feladatunk, hogy Paul Ernst és társai malmára hajtsuk a vizet. Magát az *ügyet* ezeknek a helyeknek a kihúzása nem is érinti, kivéve az utolsó hasáb két helyét, amelyeknek törlését, ill. enyhítését a sajtótörvény miatt szeretném. Itt van mindjárt a „vallásos szük-

* „A gothai program kritikájá"-nak levonatai

** Vö. 75. old.

séglet"* — mindenesetre pompás kifejezés, amelynek kedvéért szükség esetén egy pört is megkockáztatnék — továbbá a demokratikus köztársaság**. Az utóbbi passzus úgy van megfogalmazva, hogy *nekem személyesen* semmi hátrányom nem támadhat belőle. Kérdés azonban, hogy később valaha, másoknak a perében, nem csavarhat-e kötelet ebből egy leleményes ügyész. Talán elég volna azt mondani: Ha nem követeljük vagy követelhetjük a demokratikus köztársaságot, akkor nem is kellene az államtól követelni olyan dolgokat, amelyeknek csak demokratikus köztársaságban van értelmük stb. Talán a záró-mondatot is el lehetne hagyni. De mint mondtam, rád bízzuk a döntést. Nagyon kívánatos lenne számomra, ha mielőbb, mondjuk szombatra vagy hétfőre visszakaphatnók a korrektúrát. A cikk akkor a 17. füzetben jönne[54]. Máris örülök, milyen bombaként vág majd ez be. Ritkán olvastam valamit, ami ennyire lebilincselt volna.

Hogy mit fog szólni hozzá a sajtónk? Furcsa egy társaság az. Erről azonban legközelebb írok többet. Túl nehéz lesz ez a levél. Szívélyes üdvözlet.

Barátod
a *Báró*

F. Engels' Briefwechsel mit K. Kautsky.
Danubia-Verlag, Bécs 1955. 270. old.

* Vö. 38. old.
** Vö. 35. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. január 15.

Kedves Báró,

A mellékelt korrektúrákból* láthatod, hogy nem vagyok emberevő, sőt még valamennyi nyugtató morfiumot és brómkáliumot is beleadtam az előszóba, ami bizonyára megteszi majd a kellő fájdalomcsillapító hatást Dietz barátunk mélabús hangulatára. Bebelnek még ma írok[55]. Eddig semmit sem szóltam neki erről a dologról, mert nem akartam fonák helyzetbe hozni őt Liebknechttel szemben. Neki *kötelessége* lett volna őiránta, hogy beszéljen erről vele, s Liebknecht, aki mint a programról mondott hallei beszéde[3] bizonyítja, készített magának feljegyzéseket a kéziratról, eget-földet megmozgatott volna, hogy megakadályozza kinyomatását.

Ha nem tanácsos meghagyni azt a helyet, hogy „vallásos szükségleteit, *csakúgy, mint a testieket*, kielégíthesse", akkor húzd ki az aláhúzott szavakat és helyettesítsd őket pontokkal. Akkor finomabb lesz a célzás, de még mindig elég érthető marad. Így remélhetőleg nem kelt majd aggályt.

Egyébként neked és Dietznek mindent megtettem a kedvetekre, amit csak kívántatok, sőt mint látod, *többet* is. [...]

Barátod
F. E.

Marx—Engels Werke. 38. köt.
Dietz Verlag, Berlin 1968. 10. old.

* „A gothai program kritikájá"-nak korrektúráiból

A. BEBEL ENGELSHEZ

LONDONBA

Berlin W., 1891. január 21.

Kedves Engels!

Csak néhány sort, nagyon sietve. Leveledben[55] beszélsz nekem a gothai programról és Marx ellenvetéseiről, olyan dolgokról, *amelyekről én máig sem tudok egy szót sem.*

Annál inkább érdekelnek ezek a közlések, mert én, aki 1875. április 1-ig fogházban ültem[43] — a gothai egyesülési kongresszus alighanem május vége körül vagy júniusban volt[2] — *hosszú leveleket írtam a börtönből Liebknechtnek, s ezekben kifejtettem neki, hogy a program elfogadhatatlan, és módosító javaslatokat tettem*[44].

Liebknecht akkor nem válaszolt — mint mondta, a levelezés ellenőrzése miatt nem —, de Marxnak azokról az ellenvetéseiről sem mondott semmit. Hát kinek mentek el ezek? Liebknechtnek, Geibnek, vagy Brackénak? Egyiküktől sem hallottam semmit. Liebknecht csak annyit mondott, hogy hallgatnom kell, mert különben mindent kérdésessé teszek; nekik fáradságukba került elérniük a lassalleánusoktól azt, amit elértek.

Most már annál kíváncsibb vagyok arra, amit Marx akkor írt.

[...]

Barátod
A. Bebel

A. Bebels Briefwechsel mit F. Engels.
Mouton & Co. Hága 1965. 407. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. február 5.

Kedves Kautsky,

Azt hiszed, hogy elárasztanak itt levelekkel a Marx-cikk* miatt — ellenkezőleg, nem hallunk és nem látunk semmit.

Amikor szombaton nem jött meg a „Neue Zeit"[50], mindjárt gondoltam, hogy megint történt valami. Vasárnap jött Ede** és megmutatta a leveledet. Már-már azt hittem, hogy mégis sikerült a kinyomtatás megakadályozására irányuló cselszövény[56]. Végre hétfőn megjött ez a szám és egy idő múlva felfedeztem a „Vorwärts"-ben[57] közzétett lenyomatot is.

Minthogy a szocialista-törvényre[58] emlékeztető megrendszabályozás nem sikerült nekik, ez a merész ugrás volt a legjobb, amit tehettek. Azonkívül megvan az a jó oldala is, hogy annak a nehezen áthidalható szakadéknak, amelyről August az első ijedségben beszélt, nagy részét betölti. Mindenesetre ez az ijedség lényegében azon a meggondoláson alapult: milyen pecsenyét fognak az ellenfelek ebből sütni? Azzal, hogy a párt hivatalos lapjában nyomtatták ki a cikket, elvették az élét a dolog ellenséges részről való kiaknázásának, s olyan helyzetbe hozták magukat, hogy azt mondhatják: nézzétek, hogyan bíráljuk mi magunkat — mi vagyunk az egyetlen párt, amely megengedheti

* „A gothai program kritikája"

** Eduard Bernstein

magának ezt; próbáljátok csak meg utánunk csinálni! És ez is a helyes álláspont, ezt kellett volna a mieinknek elejétől fogva elfoglalniuk.

Ezekután bajosan is foganatosíthatnak ellened rendszabályokat. Azzal a kérésemmel, hogy a dolgot esetleg küldjétek Adlernek*, egyrészt Dietzre akartam nyomást gyakorolni, másrészt azonban rólad is le akartam venni a felelősséget, mert bizonyos fokig kényszerhelyzetbe hoztalak. Augustnak is megírtam, hogy az egész felelősséget én egyedül vállalom. [...]

Egyébként a legtöbben, Liebknechtet kivéve, az első ijedség után hálásak lesznek nekem, hogy közzétettem a kéziratot. Ez lehetetlenné tesz a következő programban minden felemásságot és frázispufogtatást, s olyan ellenállhatatlan érveket ad, amelyeket legtöbbjük aligha mert volna a maga kezdeményezéséből elővenni. Azt, hogy a szocialistaellenes törvény idején nem változtatták meg a rossz programot, mert nem tehették, senki nem veti a szemükre. Most viszont ők maguk vetik el a programot. Azt pedig, hogy 15 évvel ezelőtt az egyesülésnél ügyetlenül viselkedtek, és hagyták, hogy Hasselmann és a többiek rászedjék őket, ma már igazán szégyenkezés nélkül bevallhatják. Akárhogyan is, a program 3 alkotórésze — 1) specifikus lassalleanizmus, 2) néppárti[7] vulgáris demokrácia, 3) értelmetlenség — nem vált jobbá attól, hogy 15 éven át ecetben konzerválták, mint hivatalos pártprogramot, és ha ezt ma nem lehet nyíltan megmondani, akkor vajon mikor.

Ha valami újat hallasz, kérlek tudasd velem. Sokszor üdvözöllek.

Barátod
F. E.

* Lásd 75. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

1891. február 23.

[...] Most [...] visszatérek a régi nótára, a Marx-levélre*. Az az aggodalom, hogy ez az ellenség kezébe fegyvert fog adni, alaptalan volt. Rosszindulatú ráfogásokkal lehet illetni persze bármit, de nagyjában és egészében ez a kíméletlen önkritika mégis úgy hatott az ellenfelekre, hogy teljesen meghökkentette őket és azt az érzést keltette bennük, hogy milyen nagy belső erővel kell bírnia annak a pártnak, amely még ilyesmit is megengedhet magának! Kitűnik ez az ellenfelek általad küldött (hálás köszönet!), valamint másfelől kapott újságjaiból. És, nyiltan szólva, éppen ezt tartottam szem előtt, amikor az okmányt közzétettem. Hogy egyeseket az első pillanatban igen kellemetlenül fog érinteni, azt tudtam, de ezt nem lehetett elkerülni, és az érdemleges tartalom az én szememben jóval többet nyomott a latban. S tudtam, hogy a párt elég erős ahhoz, hogy ezt elviselje, és számítottam arra, hogy ma ezt a tizenöt év előtt használt kendőzetlen nyelvet el is fogja viselni; hogy majd jogos büszkeséggel hivatkozhatnak erre az erőpróbára és mondhatják: hol van még egy olyan párt, amely ilyet megkockáztathatna? Ennek kimondását egyébként átengedték a szász és a bécsi „Arbeiterzeitung"-nak és a „Züricher Post"-nak.[59]

* „A gothai program kritikája"-ra

Ha te a „Neue Zeit"[80] 21. számában magadra vállalod a felelősséget a közzétételért, ez részedről derék dolog, de ne felejtsd el, hogy az első lökést mégis én adtam, és ezenfelül bizonyos mértékben kényszerhelyzetbe juttattalak téged. A fő felelősséget ezért a magam számára igénylem. Ami a részleteket illeti, ezekről persze mindig lehetnek eltérő nézetek. Mindent töröltem és megváltoztattam, amit te és Dietz kifogásoltatok*, és ha Dietz még többet jelölt volna meg, akkor is a lehetőséghez képest előzékenyen jártam volna el, miként ennek mindig tanújelét adtam. Ami azonban a fődolgot illeti, *kötelességem* volt közzétenni ezt az okmányt, ha egyszer a program vitája napirendre került. S kivált Liebknecht hallei beszámolója[3] után — ebben Liebknecht egyrészt fesztelenül a sajátjaként használta fel kivonatait Marx „Kritiká"-jából, másrészt pedig vitába száll vele, anélkül hogy megnevezné — Marx okvetlenül szembeállította volna ezzel a feldolgozással az eredetit, és kötelességem volt őhelyette ezt megtenni. Sajnos, az okmány akkor még nem volt birtokomban, csak jóval később, hosszas keresés után találtam meg.

Mint mondod, Bebel azt írja neked, hogy a régi lassalleánusoknál rossz vért szült az a mód, ahogyan Marx Lassalle-t értékeli. Ez lehetséges. Hisz ezek az emberek nem ismerik a valóságot, és úgy látszik, senki nem is tett semmit azért, hogy őket erről felvilágosítsa. Ha ezek az emberek nem tudják, hogy Lassalle egész nagysága azon alapult, hogy Marx kutatásainak eredményeivel Marx jóvoltából éveken át mint a sajátjaival ékeskedhetett, és ezeket hiányos közgazdasági képzettsége folytán ráadásul még el is torzítsa, ez nem az én hibám. De én Marx irodalmi végrendeletének végrehajtója vagyok, és ez kötelezettségeket ró rám.

Lassalle már 26 éve a történelemé. Ha a kivételes törvény idején[58] a történelmi kritika hallgatott is felőle, ideje már végre, hogy ez a kritika érvényre jusson és világosság derüljön a Las-

* Vö. 77—80. old.

salle és Marx közötti viszonyra. Az a legenda, mely Lassalle igazi alakját ködbe burkolja és égig magasztalja, mégsem lehet hittétel a párt számára. Bármily nagyra értékeljük is Lassalle érdemeit a mozgalom körül, az ebben játszott történelmi szerepe kétlaki marad. A szocialista Lassalle-t lépten-nyomon követi a demagóg Lassalle. Az agitátor és szervező Lassalle-ból mindenütt kikandikál a Hatzfeldt-per vezetője[61]: ugyanolyan cinikus az eszközök megválogatásában és ugyanolyan szívesen veszi körül magát rosszhírű és korrumpálódott emberekkel, akiket puszta eszközökként lehet felhasználni, azután meg eldobni. Ő, aki 1862-ig a gyakorlatban erősen bonapartista hajlandóságú, jellegzetesen porosz vulgáris demokrata volt (éppen most néztem át Marxhoz intézett leveleit), tisztán személyi okokból hirtelen köpönyeget fordított és elkezdte agitációját; és alig két év múltán azt követelte, hogy a munkásság a burzsoáziával szemben a királyságnak fogja pártját és összeszűrte a levet a vele rokon jellemű Bismarckkal[10], oly módon, amely szükségképpen a mozgalom tényleges elárulásához vezetett volna, ha — szerencséjére — idejekorán agyon nem lövik[62]. Agitációs írásaiban, ami helyeset Marxtól átvett, annyira összefonódik Lassalle saját és rendszerint helytelen fejtegetéseivel, hogy alig lehet a kettőt különválasztani. A munkásoknak az a része, amely Marx ítéletét sértőnek érzi, Lassalle életéből csupán a két esztendei agitációt ismeri, és ezt is csak rózsaszínűre festett szemüvegen át. Az ilyen előítélet előtt azonban a történelmi kritika nem állhat örökké levett kalappal. Az én kötelességem volt végre már tisztázni a Marx és Lassalle közötti viszonyt. Ez megtörtént. És ez számomra egyelőre elég. Ezenfelül most egyéb elfoglaltságom van. Marxnak Lassalle-ról közzétett kíméletlen ítélete egymagában is megteszi majd a hatását és bátorságot önt másokba. De ha kényszerítenek rá, akkor nem maradna számomra más választás: kénytelen lennék egyszer s mindenkorra leszámolni a Lassalle-legendával.

[...]

A „Vorwärts" cikke[60] kevéssé érint. Megvárom, amíg Liebknecht történelmi visszapillantásai megjelennek és akkor alkalmasint a lehető legbarátságosabb hangon majd mindkettőre válaszolok. A „Vorwärts"-cikkben csak néhány helytelen állítást kell helyreigazítani (pl. hogy mi nem akartuk az egyesülést, hogy az események nem igazolták Marxot stb.) és megerősíteni azt, ami magától értetődik. Ezzel a válasszal, úgy gondolom, a magam részéről lezárom a vitát, hacsak újabb támadások vagy helytelen állítások további lépésekre nem kényszerítenek.

[...]

Híved
F. E.

A. BEBEL ENGELSHEZ

LONDONBA

Berlin W., 1891. március 30.

Kedves Engels!

Egy kissé sokáig kellett levélre várnod. Nem akartam rögtön Marx levelének* közzététele után írni neked, mert nagyon boszszantott az a forma, amelyben a közlés történt, később pedig megint a fejemre nőtt a parlamenti munka.

Ha már akkor sejtettem volna Marx levelének tartalmát, amikor először tettél róla említést nekem**, még táviratilag megkértem volna Kautskyt, hogy álljon el a közzétételtől.

Nyomatékosan leszögezem, hogy maga a közzététel ellen *senki* nem tiltakozott volna; annak azonban meg kellett volna történnie, hogy ami személyileg sértő és személyileg kompromittáló, aminek semmi köze sem volt a kritikához, az kimaradjon a közzétételből.

Elsősorban nem lett volna szabad közzétenni a kísérőlevelet; mert az nem a programot támadta, hanem bennünket — és ráadásul engem teljesen ártatlanul, mert én nem ismertem a levelet, tehát nem is járhattam el annak szellemében.

Másfelől az volt a színe a dolognak, hogy mi tökfilkók vagy csalók vagyunk, s az ember mégsem engedi, hogy a legjobb barátai ilyen szerepet játszassanak vele.

* „A gothai program kritikája"-nak

** Lásd 82. old.

Ha ellenségeink nem volnának olyan szamarak, amilyenek a valóságban, akkor a közzétételt egészen másféle módon használhatták volna ki, mint ahogyan a valóságban történt. Mert bármennyire készek voltunk is akkoriban engedményekre a lassalleánusokra való tekintettel — s bennem sem volt semmi kétely afelől, hogy kell tennünk engedményeket —, a Marx által privátim gyakorolt bírálat után a megbírált mondatok egész sorát meg lehetett volna változtatni anélkül, hogy a lassalleánusoknak a legcsekélyebb ellenvetésük is lett volna ez ellen.

Hogy ez nem történt meg, az — miután megismertem Marx levelét — rejtély számomra. Hogy miért nem történt meg, arról nem akartam Liebknechttel tárgyalni, akiből ilyen alkalmakkor amúgy sem lehet kiszedni a valóságot.

Ebben a pontban, hogy szükségtelenül beiktattunk helytelen programtételeket, itt fordulhattak volna ellenfeleink a leginkább és a leghatékonyabban személyileg ellenünk, ha okosabbak lennének, mint amilyenek.

Továbbá én nem engedtem volna meg a Lassalle elleni heves kirohanásokat, mégpedig két okból nem. Először, mert nem szabad ilyen támadásokat intézni, ha egyidejűleg a bizonyítékokat is nem csatoljuk — és meg kell gondolnod, hogy nekünk ma a fiatal, a szocialista-törvény idején[58] meglehetős tapasztalatlanságban felnőtt emberek százezreivel van dolgunk a pártban, és másfelől a legáldozatkészebb elvtársak ezreivel, akiket felháborított az ilyen kíméletlen és kemény bírálat —, azután magára Marxra való tekintettel, mert ezzel ő azt a látszatot keltette, hogy személyi indulat fűti Lassalle-lal szemben. Valóban, a német sajtó tekintélyes része, s mint nemrég láttam, a chicagói „Vorbote"[63] is, úgy ábrázolta a Lassalle ellen irányuló bírálatot, mint amely személyi gyűlöletből és féltékenységből fakadt, s a frakcióban* is elhangzott, hogy éppen ezzel nem tettünk szívességet Marxnak.

* A szociáldemokrata párt parlamenti frakciójában

Ha itt módosításokat hajtottak volna végre, ezáltal lényegesen jobb benyomást keltett volna a bírálat, s az ellenfél nem kap a kezébe olyan fegyvereket, amilyeneket kapott. Igazán nem valami kellemes, ha a Reichstagban üres szólamokkal kell válaszolnom a célzásokra és csipkelődésekre. Ellenfeleinknek semmiféle támadása nem hozott még annyira zavarba, mint Marx levelének közzététele hozott engem és általában bennünket. Örülni fogok, ha lassanként belepi a fű ezt az ügyet.

[...]

Szívélyes üdvözlet neked és Louisénak*.

Barátod
A. Bebel

A. Bebels Briefwechsel mit F. Engels.
Mouton & Co. Hága 1965. 407—410. old.

* Louise Kautskynak

ENGELS A. BEBELHEZ

BERLINBE

London, 1891. május 1.

Kedves Bebel,

Ma mindkét leveledre, a március 30-ira és az április 25-ire válaszolok. [...]

Kénytelen vagyok, remélhetőleg utoljára, visszatérni a Marx-féle programkritikára. Azt, hogy „maga a közzététel ellen *senki* nem tiltakozott volna"*, kétségbe kell vonnom. Liebknecht *soha* önként bele nem egyezett volna és mindent elkövetett volna, hogy megakadályozza. Ez a kritika 1875 óta úgy megfeküdte a gyomrát, hogy mihelyt „programról" beszélnek, erre gondol. Egész hallei beszéde[3] ekörül forog. Nagyhangú cikke a „Vorwärts"-ben[60] csak az ugyanezen kritika miatti rossz lelkiismeretének kifejezése. És valóban, ez a bírálat elsősorban ellene irányul. Őt tekintettük és én még mindig őt tekintem az egyesülési program apjának — ami annak *rossz* oldalát illeti. Ez volt az oka, hogy ilyen egyoldalúan jártam el. Ha megtehettem volna azt, hogy kizárólag veled tárgyalom meg az ügyet és utána nyomban Kautskynak küldöm kinyomatásra, két óra alatt megegyeztünk volna. De úgy láttam, hogy — mind személyi, mind pártszempontból — köteles vagy Liebknecht tanácsát is kikérni. És tudtam, hogy akkor mi következik. Vagy a közzététel megakadályozása, vagy, ha mégis tovább megyek, nyílt perpatvar,

* Lásd 89. old.

legalábbis egy időre, veled is. Hogy igazam volt, azt számomra bizonyítja a következő: minthogy április elsején jöttél ki a dutyiból[43] és az okmány csak május 5-ről kelt, világos — amíg más magyarázatot nem kapok —, hogy *szándékosan elsikkasztották* előled a dolgot, és hogy ezt *csak Liebknecht* tehette. Te azonban a szent békesség kedvéért beleegyezel, hogy azt a hazugságot kürtölje világgá: azért nem láthattad az okmányt, mert börtönben ültél. És ugyanígy a kinyomtatás előtt is tekintettel lettél volna rá, hogy elkerüld a botrányt a vezetőségben. Én ezt is megértem, de akkor, remélem, te is megérted azt, hogy én tekintetbe vettem, hogy minden valószínűség szerint ilyenformán történtek volna a dolgok.

Az imént olvastam el még egyszer a „Kritikát". Lehet, hogy még egy és más kimaradhatott volna anélkül, hogy ezzel az egész kárt szenvedett volna. De *sok* semmi esetre sem. Mi volt a helyzet? Mi ugyanúgy tudtuk, mint ti és mint például a „Frankfurter Zeitung" 1875. március 9-i száma, amelyet megtaláltam, hogy azzal, hogy a tervezetet a tárgyalásra meghatalmazottak elfogadták, *a kérdés el volt döntve*. Ezért írta meg Marx a „Kritikát" és ezt írta alá, lelkiismerete tisztázására: „dixi et salvavi animam meam"*; ez tanúsítja, hogy egyáltalán nem remélt sikert. És ezért Liebknecht kérkedése az ő kategorikus „Nem!"-jével[64] nem egyéb, mint erőtlen hencegés, s ezt ő maga is tudja. Ha mármost képviselőtök megválasztásánál bakot lőttetek, és nehogy az egész egyesülés veszendőbe menjen, le kellett nyelnetek a programot, igazán nem vethettek semmit az ellen, hogy most, *15 év múlva*, közzéteszik azt az óvást, amelyet a végső döntés előtt intéztek hozzátok. Ezzel nem kerültök olyan színbe, mintha akár tökfilkók, akár csalók volnátok**, hacsak nem tarttok igényt a hivatali csalhatatlanságra.

* — elmondottam és megmentettem a lelkemet

** Vö. 89. old.

Mindenesetre te nem olvastad az óvást. De ezt szintén nyilvánosságra hozták és így kivételesen kedvező helyzetben vagy a többiekkel szemben, akik olvasták és mégis belenyugodtak a tervezetbe.

A kísérőlevelet* nagyon fontosnak tartom, mert abban van kifejtve az egyedül helyes politika. Próbaidőre szóló párhuzamos akció — ez volt az egyetlen politika, amely megmenthetett volna benneteket az elveken való alkudozástól. De Liebknecht a világért sem akarta elszalasztani azt a dicsőséget, hogy ő hozta létre az egyesülést, és így még csoda, hogy nem ment messzebb az engedményekben. Már eleve, a polgári demokratáktól? igazi egyesülési dühöt hozott magával és azóta is megtartotta.

Azt, hogy a lassalleánusok azért jöttek, mert kénytelenek voltak, mert egész pártjuk szertefoszlott, mert vezetőik csirkefogók vagy szamarak voltak, akiket a tömegek nem voltak többé hajlandók követni, ezt abban az enyhe formában, amelyet a „Kritika" választott, ma már meg lehet mondani. „Keménykötésű szervezetük" természetszerűen teljes felbomlással végezte be életét. Tehát nevetséges, ha Liebknecht azzal mentegeti a lassalle-i hitágazatok mindenestül való elfogadását, hogy a lassalleánusok a „keménykötésű szervezetüket" áldozták fel — már nem volt mit feláldozni!

Csodálkozol, honnan származnak a homályos és zavaros frázisok a programban? De hisz éppen ezekben öltött testet Liebnecht szelleme, ezek miatt veszekedtünk vele évekig, ezekért rajong. Az elmélet terén mindig homályban botorkált és még ma is borzad a mi éles fogalmazásunktól. Ezzel szemben, mint egykori néppárti, még ma is szereti a hangzatos frázisokat, amelyeknél akármire lehet gondolni, vagy semmire sem. Az, hogy akkoriban zavaros franciák, angolok, amerikaiak a munkás*osztály* felszabadítása helyett a „munka felszabadításáról" beszéltek, mert tudásuk nem terjedt tovább, hogy még az Inter-

* Lásd 15—16. old.

nacionálé irataiban is helyenként ezeknek a nyelvén kellett beszélnünk, elegendő ok volt Liebknechtnek arra, hogy a német párt terminológiáját erre a meghaladott álláspontra erőszakolja vissza. És semmi esetre sem lehet azt mondani, hogy „jobb meggyőződése ellenére", mert valóban nem tudott jobbat és nem vagyok biztos benne, hogy nem így van-e ez még ma is. Mindenesetre még ma is lépten-nyomon visszaesik a régi elmosódott terminológiába — persze azt könnyebb szónokilag felhasználni. És minthogy a demokratikus alapkövetelésekét, amelyeket, úgy vélte, megértett, bizonyára legalább annyira becsülte, mint a közgazdasági tételeket, amelyeket nem egészen értett, kétségkívül becsületes volt, amikor azt hitte, hogy igen jó vásárt csinált azzal, hogy a lassalle-i dogmákért a közkeletű demokratikus árucikkeket vette cserébe.

Ami a Lassalle elleni támadásokat illeti, ezek, mint mondottam nektek, szintén igen fontosak voltak számomra. Azáltal, hogy **valamennyi** lényegében lassalleánus közgazdasági frázist és követelést elfogadtak, az eisenachiak *gyakorlatilag lassalleánusok lettek*, legalábbis a program szerint. A lassalleánusok semmi, de semmi olyat nem áldoztak, amit megtarthattak volna. Győzelmük betetőzéséül átvették, mint a párt indulóját, azt a rímbe szedett moralizáló frázishalmazt, amelyben Audorf Lassalle-t magasztalja[65]. A szocialistaellenes törvény 13 éve alatt[58] magától értetődően nem volt semmi lehetőség arra, hogy a pártban a Lassalle-kultusz ellen fellépjünk. Ennek véget kellett vetni s ezt én robbantottam ki. Nem engedhetem tovább, hogy *Marx rovására* fenntartsák és újra hirdessék Lassalle hazug hírnevét. Azok az emberek, akik még személyesen ismerték és imádták Lassalle-t, gyéren vannak, mindenki másnál pedig a Lassalle-kultusz *merőben csinált*, annak köszönheti létét, hogy mi jobb meggyőződésünk ellenére hallgatólagosan tűrtük, tehát még az a jogosultsága sincs meg, hogy személyi ragaszkodásból fakad. A mit sem tudókra és az újonnan csatlakozottakra eléggé tekintettel voltunk azáltal, hogy a „Kritika" a „*Neue Zeit*"-ben jelent

meg[34]. De egyáltalán nem ismerhetem el, hogy ilyen dolgokban a történelmi igazságnak meg kell hátrálnia — 15 évi birkatürelem után — a megszokás előtt, vagy azért, mert a pártban egyesek esetleg megütköznének. Hogy minden ilyen alkalommal derék emberek megsértődnek, az elkerülhetetlen. És az is elkerülhetetlen, hogy morognak. S ha azután azt mondják, hogy Marx irigykedett Lassalle-ra és ha német lapoknak, sőt (!!) a „Chicagoer Vorbote"-nek (amely több — chicagói — specifikus lassalleánus számára írt, mint amennyi egész Németországban létezik) is ez a véleménye*, ez annyira sem érint, mint egy bolhacsípés. Sokkal különb dolgokat vágtak már a fejünkhöz és napirendre tértünk felettük. Láthatták egy példán, hogy Marx durván nyúlt hozzá a szent Ferdinánd Lassalle-hoz, és ez egyelőre elég.

[...]

*Vö. 90. old.

ENGELS
AZ ERFURTI PROGRAM KRITIKÁJA

AZ 1891-ES SZOCIÁLDEMOKRATA PROGRAMTERVEZET KRITIKÁJÁHOZ[66]

A mostani tervezet* igen előnyösen különbözik az eddigi programtól**. Az elavult hagyomány — mind a sajátosan lassalle-i, mind pedig a vulgáris szocialista hagyomány — erős csökevényeit lényegében kiküszöbölték, a tervezet elméleti szempontból egészen a mai tudomány alapján áll és lehetőséget nyújt arra, hogy ezen az alapon vitassák meg.

A programtervezet három szakaszra oszlik: 1. Indokolás. 2. Politikai követelések. 3. Munkásvédelmi követelések.

I. A TÍZSZAKASZOS INDOKOLÓ RÉSZ

Ennek az indokoló résznek általánosságban az a hibája, hogy össze akar egyeztetni két össze nem egyeztethető dolgot: arra törekszik, hogy program és egyszersmind a program *magyarázata* legyen. A szerzők attól félnek, hogy nem eléggé érthetőek, ha röviden és velősen írnak, és ezért magyarázatokat iktatnak be, amelyek a dolgot terjengőssé és nehézkessé teszik. Véleményem szerint a programnak a lehető legrövidebbnek és legszabatosabbnak kell lennie. Még az sem baj, ha itt-ott előfordul benne egy idegen szó, vagy olyan mondat, amelynek teljes hordereje nem fogható fel első pillantásra. A szóbeli ismertetés a

* Lásd 192—196. old.
** Lásd 189—191. old.

gyűléseken, az írásos magyarázat a sajtóban elvégzi mindazt, ami itt szükséges, és a rövid, szabatos tétel, ha már megértették, belevésődik az emlékezetbe, jelszóvá válik — terjengős fejtegetéssel pedig sohasem érjük ezt el. Ne hozzunk túlságosan nagy áldozatot a népszerűség szempontjának, ne becsüljük le munkásaink szellemi képességét és műveltségi fokát. Sokkal nehezebb dolgokat is megértettek már, mint amit a legrövidebb, legtömörebb program nyújthat nekik, és ha a szocialistaellenes törvény időszaka[58] megnehezítette, helyenként meg is akadályozta az újonnan csatlakozott tömegek teljes kiművelését, ezt most, amikor propagandairatainkat ismét háborítatlanul megőrizhetjük és olvashatjuk, az öregek vezetésével csakhamar bepótoljuk.

Meg fogom kísérelni, hogy ezt az egész szakaszt valamivel rövidebbre fogjam, s ha sikerül, mellékelem vagy utólag elküldöm; most pedig rátérek az egyes, 1-től 10-ig számozott bekezdésekre.

1. bekezdés. „A munkás *elválasztása*" stb. „bányák, tárnák, aknák" — három szó egy fogalomra; kettőt el kellene hagyni. Én a *bányák* [Bergwerke] kifejezést hagynám meg —, hisz ezeket nálunk még a leglaposabb síkságon is így nevezik — és valamennyit ezzel a szokásos kifejezéssel jelölném. Hozzáfűzném viszont: „*vasutak és más* közlekedési eszközök".

2. bekezdés. Itt belevenném: „*Elsajátítóik* (vagy birtokosaik) kezében a *társadalmi* munkaeszközök", és később szintén „függésnek ... a munkaeszközök *birtokosaitól* (vagy elsajátítóitól)" stb.

Azt, hogy ezek az urak a dolgokat mint „*kizárólagos* birtokukat" sajátították el, már az 1. pontban megmondták s itt csak ismételni lehet, ha mindenáron ragaszkodnak ahhoz, hogy beiktassák a „monopolisták" szót. Sem az egyik, sem a másik szó nem ad hozzá semmit az értelemhez. Egy programban pedig az, ami felesleges, csak gyengít.

„A társadalom *létezéséhez szükséges* munkaeszközök": ezek mindig azok, amelyek éppen rendelkezésre állnak. Amikor még

nem volt gőzgép, nélküle is boldogultak, ma viszont ez már lehetetlen volna. Minthogy manapság minden munkaeszköz, közvetlenül vagy közvetve — vagy felépítése vagy a társadalmi munkamegosztás révén — *társadalmi munkaeszköz*, ez a két szó helyesen és minden téves mellékértelem nélkül eléggé kifejezi azt, ami minden adott pillanatban rendelkezésre áll.

Ha e pont befejezése az Internacionálé szabályzatának indokolását* követi, jobban szeretném, ha ez *pontosan* történne: „a társadalmi nyomornak" (ez az első), „a szellemi elkorcsosodásnak és a politikai függésnek". A testi elkorcsosodás benne foglaltatik a társadalmi nyomorban, a politikai *függés* pedig tény, ezzel szemben a politikai *jogfosztottság* csak *viszonylagos* érvényű szónoki frázis, amelynek nincs helye a programban.

3. bekezdés. Az első mondatot véleményem szerint meg kell változtatni. „*A kizárólagos birtokosok uralma* alatt." Először is az, amiről a továbbiakban szó van, közgazdasági tény, amelyet közgazdaságtani módon kell megmagyarázni. A „kizárólagos birtokos *uralma*" kifejezés azonban azt a téves benyomást kelti, mintha e rablóbanda *politikai* uralma idézte volna elő. Másodszor ezek közé a kizárólagos birtokosok közé nemcsak „tőkések és nagybirtokosok" tartoznak (mit jelent utánuk még a „burzsoák" megjelölés? Talán azt, hogy ezek a kizárólagos birtokosoknak egy harmadik osztályát képezik? Vagy talán azt, hogy a nagybirtokosok szintén „burzsoák"? Ha már nagybirtokosokról van szó, tehetjük-e, hogy a feudalizmusnak azokról az óriási maradványairól, amelyek egész német politikai szennyesünkre rányomják sajátos reakciós bélyegüket, nem veszünk tudomást?). A *parasztok* és *kispolgárok* is „kizárólagos birtokosok", legalábbis ma még azok; ezekről azonban az egész programban nem esik említés, ezért úgy kell megválogatni a kifejezéseket, hogy egyáltalán ne foglaltassanak benne azoknak a kizárólagos birtokosoknak a kategóriájában, akikről szó van.

* Lásd 177—178. old.

„A munkaeszközöknek **és** a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagságnak a felhalmozása." A „gazdagság" 1. munkaeszközökből, 2. létfenntartási eszközökből áll. Mind nyelvtanilag, mind logikailag helytelen tehát először a gazdagság egy *részéről* beszélni, utána pedig nem beszélni a másik részéről, hanem az egész gazdagságról kell beszélni, s a kettőt az **és** szóval összekapcsolni.

„A *tőkések* kezében... fokozódó sebességgel nő." Hol maradnak a fent említett „nagybirtokosok" és „burzsoák"? Ha itt elég a tőkésekről beszélni, akkor fent is elég lett volna. Ha azonban részletekbe bocsátkozunk, akkor ez egyáltalán nem elég.

„Egyre nő a proletárok száma és *nyomora*." Ez, ilyen abszolút formában, nem helyes. A munkások szervezkedése, egyre fokozódó ellenállása, meglehet, bizonyos gátat vet majd a *nyomor növekedésének. Bizonyosan* növekszik azonban a *megélhetés bizonytalansága*. Ezt belevenném.

4. bekezdés. „A tőkés magántermelés lényegében gyökerező tervszerűtlenség" erős javításra szorul. Ismerek tőkés termelést mint társadalmi formát, mint gazdasági fázist, ismerek tőkés *magán*termelést, mint e fázison belül ilyen vagy olyan alakban előforduló *jelenséget*. Mit jelent hát a tőkés *magán*termelés? Az *egyes* vállalkozó által folytatott termelést, de hiszen ez már egyre inkább kivétellé válik. A *részvénytársaságok* által folytatott tőkés termelés már nem *magán*termelés, hanem számos személy együttes számlájára való termelés. És ha a részvénytársaságok után a trösztöket vesszük szemügyre, amelyek egész iparágakat tartanak uralmuk alatt és monopolizálnak, azt látjuk, hogy itt nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is. Húzzuk ki a „*magán*" szót és a mondat esetleg maradhat.

„Széles néprétegek tönkretételét" — e szónoki frázis helyett, amely azt a látszatot kelti, mintha még bánkódnánk is a burzsoák és kispolgárok tönkrejutásán, én egyszerűen a tényt mondanám el: „amelyek a városi és falusi középrétegek, a kispolgá-

rok és kisparasztok tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot".

A két befejező mondat kétszer mondja el ugyanazt. Az I. mellékletben módosítási javaslatot teszek*.

5. bekezdés. „az okok" helyett azt kell írni: „okai*nak*"; ez bizonyára csak elírás.

6. bekezdés. „Bányák, aknák, tárnák", mint fentebb, az 1. bekezdéssel kapcsolatban. *Magán*termelés, mint fentebb. Azt mondanám: „a mostani, egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés az egész társadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át; olyan átváltozás ez stb. ... teremti meg, és amely egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása".

7. bekezdés. Ezt úgy módosítanám, ahogyan az I. mellékletben látható.

8. bekezdés. Az „osztálytudatos" szó helyett, bár ez olyan rövidítés, amelyet a mi köreinkben könnyen megértenek, a közérthetőség és az idegen nyelvekre való lefordíthatóság érdekében ezt mondanám: „az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal" vagy valami ehhez hasonlót.

9. bekezdés. A befejező mondat: „... helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a gazdasági kizsákmányolás és politikai elnyomás hatalmát".

10. bekezdés. Az „osztályuralomnak" után hiányzik „és maguknak az osztályoknak". Az osztályok megszüntetése alapkövetelésünk, enélkül az osztályuralom megszüntetése közgazdaságtanilag képtelenség. Ahelyett, hogy „mindenkinek egyenlő jogai legyenek", ezt javaslom: mindenkinek „egyenlő jogai és *egyenlő kötelességei* legyenek" stb. Az *egyenlő kötelességek* a mi szempontunkból különösen lényeges kiegészítés a polgári de-

* Lásd 111—112. old.

mokratikus *egyenlő jogokhoz* és megfosztja ezt a követelést sajátosan polgári értelmétől.

A befejező mondatot „Harcukban... alkalmasak", inkább törölném. Ebben a határozatlan formájában „amelyek általában a *nép* (ugyan ki ez?) ... helyzetének megjavítására alkalmasak", mindent magában foglalhat, védővámokat és szabadkereskedelmet, céheket és iparszabadságot, földhitelt, cserebankokat, kötelező oltást és az oltás eltiltását, alkoholizmust és antialkoholista mozgalmat stb. stb. Az, amit mondania *kell*, az előző mondatban már benne van, és egyáltalán nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy amikor az egészet akarjuk, minden egyes részletét beleértjük, ez véleményem szerint gyengíti a hatást. Ha azonban ez a mondat, mint az egyes követelésekhez való átmenet, szükséges, akkor talán így lehetne mondani: „a szociáldemokrácia küzd minden olyan követelésért, *amely közelebb viszi ehhez a célhoz*" („rendszabályért és intézményért" mint ismétlés törlendő). Vagy pedig, s ez még jobb, mondjuk meg nyíltan, miről van szó, hogy pótolnunk kell azt a munkát, amelyet a burzsoázia elmulasztott; ebben a szellemben fogalmaztam az I. mellékletben egy befejező mondatot, amelyet fontosnak tartok a következő szakaszban levő megjegyzéseim miatt és ottani javaslataim indokolására.

II. Politikai követelések

A tervezet politikai követeléseinek egy nagy hibája van. Az, amit tulajdonképpen mondani kellene, *hiányzik belőle*. Ha mindezt a tíz követelést teljesítenék, akkor különböző eszközök kerülnének ugyan kezünkbe a politikai fő cél eléréséhez, de korántsem érnénk el magát a fő célt. A népnek és képviseletének átengedett jogok szempontjából a birodalmi alkotmány puszta másolata az 1850-es porosz alkotmánynak, amelyben a legszélsőségesebb reakciót foglalták paragrafusokba, amelyben min-

den valóságos hatalommal a kormány rendelkezik s a kamaráknak még az adó megtagadására sincs joguk; annak az alkotmánynak, amely a konfliktus idején bebizonyította, hogy a kormány azt tehet vele, amit csak akar.[67] A birodalmi gyűlés jogai pontosan ugyanazok, mint a porosz kamara jogai, s ezért nevezte Liebknecht ezt a birodalmi gyűlést az abszolutizmus fügefalevelének[68]. Arra gondolni az említett alkotmány és az általa szankcionált kisállamosdi, a Poroszország és Reuss—Greiz—Schleiz—Lobenstein[69] közti szövetség alapján — az egyiknek annyi négyzetmérföldje van, mint amennyi négyzethüvelykje a másiknak —, ilyen alapon arra gondolni, hogy „minden munkaeszköz közös tulajdonná való átváltoztatása" megvalósítható, ez nyilvánvaló értelmetlenség.

De ehhez a témához nyúlni veszélyes. És mégis, így vagy úgy, hozzá kell fogni a dologhoz. Hogy mennyire szükséges ez, bizonyítja a szociáldemokrata sajtó nagy részét éppen most elárasztó opportunizmus. Minthogy félnek a szocialista-törvény felújításától, s visszaemlékeznek némely elhamarkodott nyilatkozatra, amelyet e törvény uralma idején tettek, most egyszerre felfedezik, hogy Németország mai törvényes rendje elég a pártnak ahhoz, hogy minden követelését békés úton megvalósítsa. Elhitetik magukkal és a párttal, hogy „a mai társadalom belenő a szocializmusba", s fel sem vetik maguknak a kérdést, hogy ez a társadalom nem ugyanolyan szükségszerűen növi-e ki régi társadalmi szervezetét, nem ugyanolyan erőszakosan kell-e szétfeszítenie ezt a régi burkot, ahogyan a rák feszíti szét a magáét; hogy nem kell-e Németországban ezenkívül a még félig abszolutikus és ráadásul leírhatatlanul kuszált politikai rend béklyóit is szétfeszítenie. Elképzelhető, hogy a régi társadalom békésen belenőhet az újba olyan országokban, ahol a népképviselet minden hatalmat a saját kezében összpontosít, ahol, mihelyt a nép többsége mögöttünk áll, alkotmányosan tehetünk meg mindent, amit akarunk: demokratikus köztársaságokban, mint Franciaország és Amerika, olyan monarchiákban, mint

Anglia, ahol a sajtóban nap mint nap a dinasztia küszöbönálló végkielégítését vitatják meg és ahol ez a dinasztia a nép akaratával szemben tehetetlen. De Németországban, ahol a kormány majdnem mindenható, és sem a birodalmi gyűlésnek, sem a többi képviseleti testületnek nincs valóságos hatalma, Németországban ilyesminek a proklamálása, mégpedig anélkül, hogy erre bármi szükség volna, annyit jelent, hogy leszedik a fügefalevelet az abszolutizmusról és saját testükkel takarják el meztelenségét.

Ilyenfajta politika végeredményben csak saját pártunkat vezetheti tévútra. Általános, elvont politikai kérdéseket tolnak előtérbe és ily módon eltakarják a legközelebbi konkrét kérdéseket, azokat a kérdéseket, amelyek az első nagy események, az első politikai válság alkalmával tűzik napirendre magukat. Mi más adódhat ebből, mint az, hogy a párt a döntő pillanatban egyszerre tanácstalannak bizonyul, hogy a legdöntőbb kérdések tekintetében homály és egyenetlenség uralkodik, mert ezeket a kérdéseket sohasem vitatták meg. Megismétlődjék az, ami annakidején a védővámok kérdésében történt[70]? Ezt akkor csak a burzsoáziára tartozó, a munkásokat egyáltalán nem érintő kérdésnek nyilvánították, amelyben tehát mindenki úgy szavazhatott, ahogy akart; most viszont sokan az ellenkező végletbe esnek és a védővám híveivé lett burzsoák ellensúlyozására újra előhozakodnak Codben és Bright közgazdasági agyszüleményeivel és legtisztább szocializmusként hirdetik — a legtisztább manchesterizmust[71]. A nagy főszempontoknak ez az elfeledése pillanatnyi napi érdekek miatt, a pillanatnyi sikereknek ez az erőltetett hajhászása, tekintet nélkül a további következményekre, a mozgalom jövőjének ez a feláldozása a mozgalom jelene kedvéért talán „becsületes" szándékkal történik, de mégis opportunizmus és az is marad, a „becsületes" opportunizmus pedig talán a legveszedelmesebb valamennyi közül. Melyek hát ezek a kényes, de nagyon fontos pontok?

Először. Ha valamihez nem fér kétség, akkor az az, hogy pártunk és a munkásosztály csak a demokratikus köztársaság politikai formájának fennállása esetén juthat uralomra. Sőt, ez a specifikus forma a proletariátus diktatúrája számára, ahogy ezt már a nagy francia forradalom megmutatta. Mégiscsak elképzelhetetlen, hogy legjobb embereink egy császár alatt miniszterekké legyenek, mint Miquel. Csakhogy, úgy látszik, törvényesen lehetetlen nyíltan a programba iktatni a köztársaság követelését, ámbár ez Franciaországban még Lajos Fülöp alatt is megengedett volt, ugyanúgy, mint most Olaszországban. De éppen az a tény, hogy Németországban még nyíltan köztársasági pártprogrammal sem szabad fellépni, bizonyítja, milyen határtalan illúzió az, hogy ebben az országban kedélyes, békés úton be lehet rendezni a köztársaságot, sőt nemcsak a köztársaságot, hanem a kommunista társadalmat is.

De tegyük fel, hogy a köztársaság kérdése mellett valahogyan elsiklunk. Aminek azonban véleményem szerint benne kell lennie a programban és benne is lehet, az az a követelés, hogy *minden politikai hatalom a népképviselet kezében összpontosuljon.* S ez egyelőre elegendő lenne, ha már nem lehet továbbmenni.

Másodszor. Németország újjászervezése. Egyrészt véget kell vetni a kisállamosdinak — próbáljuk forradalmasítani a társadalmat, amíg létezik bajor-württembergi fenntartott jog[72] és például Türingia térképe a jelenlegi siralmas képet nyújtja! Másrészt Poroszországnak meg kell szűnnie, önkormányzattal rendelkező tartományokra kell feloszlania, hogy a sajátos poroszság ne nehezedjék többé Németországra. Kisállamosdi és sajátos poroszság, ez a két oldala annak az ellentétnek, amelynek Németország ma is rabja, s amelyben az egyik oldal szükségszerűen mindig a másik mentségéül és léte igazolásául szolgál.

Mi lépjen a helyére? Nézetem szerint a proletariátus csak az egységes és oszthatatlan köztársaság formáját használhatja.

A föderatív köztársaság az Egyesült Államok óriási területén most még nagyjában-egészében szükségszerűség, habár keleti részén már akadállyá válik. Haladást jelentene Angliában, ahol a két szigeten négy nemzet él és ahol — noha egyetlen parlamentjük van — már most háromféle törvényrendszer létezik egymás mellett. Már régen akadállyá vált a kicsiny Svájcban, s ott csupán azért elviselhető még, mert Svájc megelégszik azzal, hogy teljesen passzív tagja legyen az európai államok rendszerének. Németország számára a föderalisztikus elsvájciasodás óriási visszafejlődést jelentene. A szövetségi állam két pontban különbözik az egységes államtól: az egyik az, hogy a szövetséghez tartozó minden egyes külön államnak, minden kantonnak saját polgári és büntetőjogi törvényhozása, saját bírósági szervezete van, a másik pedig az, hogy a népképviseleti kamarán kívül még államképviseleti kamara is van, amelyben minden kanton mint ilyen szavaz, tekintet nélkül arra, hogy nagy-e vagy kicsiny. Az első pontban leírt állapotot szerencsésen leküzdöttük már, és nem leszünk olyan gyerekesek, hogy újra bevezessük, a másodikkal rendelkezünk a Szövetségi Tanács [Bundesrat] alakjában, és nagyon jól nélkülözhetjük, mint ahogy általában „szövetségi államunk" már átmenet az egységes államhoz. S nem az a feladatunk, hogy az 1866-os és 1870-es felülről végrehajtott forradalmat[73] visszacsináljuk, hanem hogy egy alulról jövő mozgalommal kiegészítsük és kijavítsuk.

Tehát egységes köztársaság. De nem a mostani francia köztársaság értelmében, amely nem egyéb, mint az 1798-ban létesített császárság császár nélkül.[74] 1792-től 1798-ig minden francia département, minden község amerikai mintára teljes önkormányzattal rendelkezett, és ennek így kell lennie nálunk is. Hogyan kell megszervezni az önkormányzatot és hogyan lehet boldogulni bürokrácia nélkül, ezt megmutatta és bebizonyította nekünk Amerika és az első francia köztársaság, s még ma is bizonyítja Ausztrália, Kanada és a többi angol gyarmat. S az ilyen tartományi és községi önkormányzat sokkal szabadabb,

mint például a svájci föderalizmus, ahol a kanton ugyan nagyon független a szövetségtől, de független a járástól és a községtől is. A kantonális kormányok kineveznek járási helytartókat és prefektusokat, akiknek az angol nyelven beszélő országokban hírét se ismerik, s akikből épp oly tisztelettel nem kérünk a jövőben, mint a porosz Landratokból* és Regierungsratokból**.

Mindezekből nem sok kerülhet be a programba. Főképpen azért is említem ezeket, hogy jellemezzem a németországi állapotokat, amelyek között nem lehet ilyesmit kimondani, s ezzel egyszersmind azt az önámítást, amely ilyen állapotokat törvényes úton akar átváltoztatni kommunista társadalommá. Továbbá azért, hogy emlékeztessem a pártvezetőséget: vannak még más fontos politikai kérdések is a nép által gyakorolt közvetlen törvényhozáson és az ingyenes jogszolgáltatáson kívül, amelyek nélkül végül is csak megleszünk valahogy. Az általános bizonytalanság közepette ezek a kérdések máról holnapra égetővé válhatnak s mi lesz, ha nem vitattuk meg őket, ha nem egyeztünk meg felőlük?

De bevehető a programba, s legalább közvetve jelezheti az el nem mondhatót a következő követelés:

„Teljes tartományi, járási és községi önkormányzat, általános választójog alapján megválasztott tisztviselők útján. Az államilag kinevezett helyi és tartományi hatóságok felszámolása."

Hogy egyébként lehetséges-e a fentebb tárgyalt kérdésekre vonatkozóan még további programköveteléseket felállítani, azt én itt nem tudom olyan jól megítélni, mint ti ott. De kívánatos lenne, hogy ezeket a kérdéseket a párton belül megvitassák, amíg nem késő.

1. A „választójog és szavazati jog", illetve „választások és szavazások" közötti különbség előttem nem világos. Ha szükség van ilyen megkülönböztetésre, ezt mindenesetre érthetőb-

* — kerületi főnökökből
** — kormánytanácsosokból

ben kellene kifejezni, vagy a tervezethez csatolt magyarázatban megvilágítani.

2. „A nép javaslattételi és javaslatelvetési joga" — *mire vonatkozóan?* Hozzá kellene tenni, hogy minden törvényre vagy a népképviselet határozataira vonatkozóan.

5. Az egyház és az állam teljes szétválasztása. Az állam minden vallási közösséget, kivétel nélkül, tekintsen magántársaságnak. Vonjanak meg tőlük minden közpénzből való támogatást és ne lehessen semmi befolyásuk a nyilvános iskolákra. (Nem lehet persze megtiltani nekik, hogy *saját* pénzükből ne alapítsanak *saját* iskolákat, s ne tanítsák ott ostobaságaikat!)

6. „Az iskola világi jellege" akkor felesleges, ez az előző paragrafushoz tartozik.

8. és 9. Itt a következőkre hívnám fel a figyelmet: ezek a pontok azt követelik, hogy államosítsák 1. *az ügyvédeket*, 2. *az orvosokat*, 3. *a gyógyszerészeket*, *fogorvosokat*, *bábákat*, *ápolókat* stb. Továbbá később a munkásbiztosítás teljes államosítását követeljük. Vajon rábízhatjuk-e mindezt Caprivi úrra és vajon összhangban van-e ez azzal, hogy az előbbiekben megtagadtunk minden államszocializmust?

10. Itt azt mondanám: „Progresszív ... adókat minden állami, járási és községi kiadás fedezésére, amennyiben ehhez szükség van adókra. Minden közvetett állami és helyi adó, minden vám stb. megszüntetése." A többi felesleges és a hatást gyengítő magyarázat, illetve indokolás.

III. Gazdasági követelések

A 2. ponthoz. Németországban inkább, mint bárhol másutt, az egyesülési jog *az állammal* szemben is igényel biztosítékot.

A „szabályozásra" stb. befejező mondatot *4. pontként* kellene hozzátenni és megfelelő formába önteni. Ezzel kapcsolatban meg kellene jegyezni, hogy a felerészt munkásokból és fele-

részt vállalkozókból álló munkakamarákkal kelepcébe kerülnénk. A többség ezekben még évek múlva is mindig a vállalkozók oldalán lenne, ehhez elég egy fekete bárány a munkások között. Ha nem kötjük ki, hogy vitás esetekben a *két fél külön* nyilvánítja véleményét, sokkal jobb lenne egy vállalkozói kamara és *mellette egy független munkáskamara.*

Azt kérném, hogy a végleges döntés előtt még egyszer vessétek egybe a tervezetet a francia programmal[75], amelyben éppen a III. rész szempontjából egy és más jobbnak látszik. A spanyol programot[76] az idő rövidsége miatt sajnos nem tudom kikeresni, sok tekintetben az is igen jó.

Melléklet az I. szakaszhoz

1) „Bányák, tárnák" elhagyandó; „vasutak és más közlekedési eszközök".

2) Elsajátítóik (vagy birtokosaik) kezében a társadalmi munkaeszközök a kizsákmányolás eszközeivé váltak. A szolgaság minden formájának: a társadalmi nyomornak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkások ebből fakadó gazdasági alárendeltsége a munkaeszközök, azaz az élet forrásai elsajátítóinak.

3) E kizsákmányolás uralma alatt fokozódó sebességgel nő a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagság felhalmozása a kizsákmányolók — a tőkések és nagybirtokosok — kezében; egyre egyenlőtlenebbé válik a munka termékének elosztása a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak között; egyre nő a proletárok száma és egyre bizonytalanabb lesz megélhetésük stb.

4) A *magán* (termelés) kihúzandó ... a városi és falusi középrétegek — a kispolgárok és kisparasztok — tönkretétele által szélesítik (vagy mélyítik) a vagyonosok és vagyontalanok közötti szakadékot, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává változtatják és bizonyítékot szolgáltatnak

arra, hogy a társadalmi munkaeszközök elsajátítóinak osztálya elvesztette hivatottságát és képességét a gazdasági és politikai vezetésre.

5) „okainak".

6) ... az egyének vagy részvénytársaságok hasznát szolgáló tőkés termelés pedig az egész társadalom hasznát szolgáló és előre meghatározott terv szerint folyó szocialista termeléssé változzék át — olyan átváltozás ez, amelynek anyagi és szellemi feltételeit maga a tőkés társadalom teremti meg, és amely egyedül alkalmas arra, hogy általa megvalósuljon a munkásosztálynak és vele kivétel nélkül a társadalom valamennyi tagjának felszabadulása.

7) A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Magától értetődik, hogy nem bízhatja felszabadítását sem a tőkésekre és a nagybirtokosokra, ellenfeleire a kizsákmányolókra, sem a kispolgárokra és a kisparasztokra, akiknek, a nagy kizsákmányolók konkurrenciájának nyomására, nincsen más választásuk, mint hogy* vagy ezekhez vagy a munkásokhoz csatlakozzanak.

8) ... az osztályhelyzetük tudatától áthatott munkásokkal stb.

9) ... helyezi és ezzel egy kézben egyesíti a munkás gazdasági kizsákmányolásának és politikai elnyomásának hatalmát.

10) ... osztályuralomnak és maguknak az osztályoknak** a megszüntetéséért és azért, hogy mindenkinek stb. ... származásra való tekintet nélkül egyenlő jogai és egyenlő kötelességei legyenek (a befejezést töröljük). De ebben a harcában ... az emberiségért akadályozza Németország elmaradott politikai rendje. Mindenekelőtt mozgási szabadságot kell kiharcolnia ma-

* *A mondat ezután következő részét Engels ceruzával írta a következő, általa törölt szavak helyébe*: „vagy ezekbe kapaszkodjanak, vagy maguk is proletársorba süllyedjenek, azaz vagy ellenségévé váljanak a munkásosztálynak, vagy függelékévé".

** A „maguknak az osztályoknak" *szavakat Engels ceruzával írta be.*

gának, meg kell semmisítenie a feudalizmus és az abszolutizmus számos maradványát — egyszóval el kell végeznie azt a munkát, amelyre a német burzsoá pártok mindeddig túlságosan gyávák voltak és ma is azok. Ezért, legalábbis most, a szociáldemokrácia kénytelen programjába felvenni olyan követeléseket is, amelyeket más kultúrországokban már maga a burzsoázia megvalósított.

Marx—Engels Művei. 22. köt.
Budapest 1970. 211—225. old.

LEVELEK
AZ ERFURTI PROGRAMTERVEZETRŐL

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

Ryde, 1891. június 29.

Kedves Kautsky,

Néhány napra ide menekültem Pumpshoz, kibírhatatlanná vált már a rám zúduló rengeteg munka. Boldogan és elégedetten éppen belemerültem a csoportházasságba[77], amikor nyakamba szakadt a pártprogram[66] és azt *muszáj volt* elővennem. Először meg akartam próbálni a bevezető-indokoló részt valamivel szorosabbra fogni, de erre nem jutott időm, és fontosabbnak is láttam, hogy kifejtsem a politikai résznek részben elkerülhető, részben elkerülhetetlen hiányait, mert így alkalmat találtam arra, hogy nekimenjek a „Vorwärts"[57] békülékeny opportunizmusának és annak az elképzelésnek, hogy a régi disznóság üdejámbor-vidám-szabad[78] módon „belenő a szocialista társadalomba". Időközben hallom, hogy új bevezetést javasoltál, annál jobb. [...]

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata.
Budapest 1954. 33. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. szeptember 28.

Kedves Kautsky,

Éppen ma írni akartam neked a program miatt[66] — s megérkezik a leveled.

A te programtervezeted[79] *sokkal jobb*, mint a hivatalos tervezet és örömmel hallom, hogy Bebel javasolni akarja elfogadását. Majd erősíteni fogom ebben az elhatározásában. Első tervezeted egyik hibáját, terjengősségét kiküszöbölted, s rövidségben felülmúltad a hivatalos tervezetet. Mégis javasolnám a következőket:

1. szakasz, „Neue Zeit", 785—786. old,. 2. bekezdés, 3. sor: „az emberi munka *termékének* növekedését", „hozadékának" helyett. Marx rámutatott arra, milyen kétértelmű a „*hozadék*" szó, jelentheti magát a terméket, mind ennek értékét, sőt a *realizált* véletlen árösszeget is.

Továbbá: végig „*a* termelési eszközök magántulajdona" [Privateigentum an *den* Produktionsmitteln] — hiszen a társadalmi termelési eszközök összességéről van szó, vagy egy bizonyos dolgozó egyén, paraszt vagy kézműves termelési eszközeiről — mindegyik esetben igen meghatározott termelési eszközök ezek, tehát megkívánják a „den" határozott névelőt. A névelő elhagyása értelemzavaró, legalábbis én így érzem.

2. szakasz, „Neue Zeit", 788. old. Az első bekezdés megfogalmazása kissé gyenge.[80] „A mai állapotoktól szenvedő" — ez

túlságosan erőtlen. Azt kellene mondani, hogy az osztályellentét az uralkodó osztályokat is elnyomorítja szellemileg és erkölcsileg, méghozzá nagyobb mértékben, mint az elnyomott osztályt. Ezt fogalmazd át, ha egyetértesz velem. Erőtlen a befejező mondat is, hogy a proletariátus az egyetlen osztály, *amelynek érdekei stb. késztetnek.* Talán így mondanám: amely nem szabadulhat fel a termelési eszközök társadalmasítása nélkül, vagy valami hasonlót.

2. bekezdés... Politikai jogok nélkül nem vívhatja meg gazdasági harcait, és nem *szervezkedhet mint harcoló osztály* (gazdasági harcához és harcoló osztályként való szervezkedéséhez politikai szabadságra és egyenjogúságra van szüksége, amelyek mértéke a munkásosztály sikereivel együtt nő?) — a többi úgy, ahogy a szövegben van.

Ezekre a rövid utalásokra szorítkozom, többre sajnos nincs időm, túl vagyok halmozva mindenféle munkával. [...]

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata.
Budapest 1954. 33—35. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. október 14.

Kedves Kautsky,

A „Vorwärts"-ben közölt tervezetedben nagy csodálkozásomra váratlanul az „egyetlen reakciós tömeg" kifejezést látom felbukkanni.[81] Nyomban írok neked erről, bár attól félek, hogy már késő. Ez az agitációs frázis, mint fülsértően hamis hang, tönkreteszi a röviden és szabatosan megfogalmazott tudományos tételek egész összhangját. Agitációs frázis ez, mégpedig rendkívül egyoldalú, s ezért abban az ellentmondást nem tűrő feltétlen formában, amely nélkül hatástalan, teljességgel hamis.

Hamis, mert egy magában véve helytálló *történelmi tendenciát befejezett tényként* tüntet fel. Abban a percben, amikor a szocialista forradalom bekövetkezik, valamennyi több párt velünk szemben reakciós tömegnek fog *bizonyulni*. Lehet, hogy máris *azok*, hogy elvesztették minden képességüket bármiféle haladó tevékenységre, bár ez nem szükségszerű. De *a jelen pillanatban* ezt nem mondhatjuk, nem mondhatjuk azzal a határozottsággal, amellyel a program egyéb tételeit hirdetjük. Még Németországban is alakulhatnak úgy a körülmények, hogy a baloldali pártok, bármily szánalmasak, *rákényszerülnek* arra, hogy eltakarítsák a még ott heverő rengeteg antiburzsoá, bürokratikus, feudális szemét egy részét. És ebben az esetben mégsem mondhatók reakciós tömegnek.

Mindaddig, amíg nem vagyunk elég erősek, hogy magunk ragadjuk meg a kormányrudat és elveinket megvalósítsuk, szi-

gorúan véve nem lehet szó *velünk szemben egységes* reakciós tömegről. Különben az egész nemzet reakciós többségre és erőtlen kisebbségre oszlana meg.

Vajon azok az emberek, akik megsemmisítették Németországban a kisállamiságot, mozgási szabadságot teremtettek a burzsoázia számára ipari forradalma megvalósítására, bevezették az egységes közlekedési viszonyokat mind az áru-, mind a személyszállításban, ami által kénytelenek voltak nekünk is nagyobb mozgási szabadságot engedni — vajon ezek az emberek mindezt mint „reakciós tömeg" cselekedték?

Vajon a francia burzsoá republikánusok, akik 1871—1878-ban végleg legyőzték a monarchiát és a papság uralmát, akik Franciaországban nem-forradalmi időkben eleddig példátlan mértékű sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot adtak, akik bevezették a tankötelezettséget, s az oktatást annyira általánossá tették és olyan színvonalra emelték, hogy mi németek tanulhatnánk tőlük — vajon ezek az emberek mindezt mint reakciós tömeg cselekedték?

Az angolok, mindkét hivatalos párt vezetői, akik rendkívüli mértékben kiszélesítették a választójogot, ötszörösére emelték a választók számát, egyenlő nagyságúvá tették a választókerületeket, bevezették a tankötelezettséget és megjavították az oktatás rendjét, s akik még ma is minden egyes parlamenti ülésszakon nem csupán polgári reformokat szavaznak meg, hanem a munkásoknak tett mindig újabb engedményeket is — ezek az angolok lassan, álmosan haladnak előre, de senki emberfia nem bélyegezheti őket egyszerűen „*egyetlen* reakciós tömegnek".

Egyszóval, nincs jogunk a fokozatosan megvalósuló tendenciát mint már befejezett tényt leszögezni, annál kevésbé, mert például Angliában ez a tendencia *sohasem* valósul meg maradéktalanul. Mikor itt elkövetkezik a fordulat, a burzsoázia még mindig hajlandó lesz mindenféle apró reformokra. Csakhogy akkor már semmi értelme nem lesz, hogy apró reformokat követeljünk egy olyan rendszeren, amelyet meg fogunk dönteni.

A lassalle-i frazeológiának az agitációban *bizonyos körülmények között* megvan a maga jogosultsága, ámbár nálunk ezzel hihetetlenül sokszor visszaéltek, például a „Vorwärts"-ben 1890. október 1-e óta. De *programban nincs helye*, ott teljesen hamis és tévútra vezet. Ott ugyanúgy fest, mint Bethmann bankár felesége az erkélyen, amelyet a bankár házára akartak építeni: „Ha erkélyt épít nekem, akkor kiül oda a feleségem s elcsúfítja az egész homlokzatot!"

A „Vorwärts"-ben megjelent szöveg egyéb változtatásairól ezúttal nem szólhatok, valahová elraktam a lapot, a levelet pedig ideje elküldenem.

A pártkongresszus[82] dicső napon nyílt meg. Október 14-e a jénai és az auerstädti ütközet évfordulója, amikor összeomlott a régi, forradalom előtti Poroszország.[83] Váljék 1891. október 14-e az elporoszosított Németország számára a Marx által megjövendölt *„belső Jéna"* első napjává!

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata.
Budapest 1954. 35—37. old.

ENGELS F. A. SORGÉHOZ

HOBOKENBE

London, 1891. október 24.

Kedves Sorge,

[...]

Erfurtban[82] minden nagyon jól sikerült. Mihelyt megjelenik, elküldöm neked a hivatalos jegyzőkönyvet. Bebel azt mondja, hogy a beszédeket a tudósításokban nagyon elrontották. A berliniek pökhendi ellenzéke,[53] ahelyett, hogy vádlóként lépett volna fel, nyomban a vádlottak padjára került, nyomorúságosan gyáván viselkedett és most kénytelen lesz a párton *kívül* tevékenykedni, ha akar valamit. Egészen biztos, hogy *rendőri elemek* is vannak köztük, másik részük pedig *burkolt anarchista*, aki sutyomban híveket akar toborozni a mieink közt; vannak azonkívül szamarak, felfuvalkodott diákok és bukott jelöltek, mindenféle képzelt nagyságok. Összesen sincsenek kétszázan. Ugyanígy Vollmar úr is kénytelen volt megadni magát,[84] de ő sokkal veszélyesebb, mint azok, ravaszabb és kitartóbb, betegesen hiú és mindenáron szerepelni akar. Bebel igen jól viselte magát, továbbá Singer, Auer és Fischer is (az utóbbi a „Sozialdemokrat"[85] munkatársa volt itt, nagyon ügyes fickó, ráadásul igazi bajor). Liebknechtnek jutott keserű osztályrészül Kautsky programtervezetének[79] benyújtása; ezt a tervezetet, melyet Bebel és én támogattunk, fogadták el az új program elméleti részének *alapjául*. Megvan az az elégtételünk, hogy a marxi bírálat teljes sikert aratott. A lassallizmus utolsó maradványait is eltávolították. Néhány gyengén fogalmazott rész kivételével

(ahol azonban csak a kifejezés erőtlen és túl általános), a program megállja a helyét, legalábbis *első* olvasásra. [...]

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata.
Budapest 1954. 37. old.

K. KAUTSKY ENGELSHEZ

LONDONBA

Stuttgart, 1891. október 30.

Kedves Engels!

Bizonyára nem várasz tőlem kongresszusi beszámolót[82]. Általános benyomásom, amellyel eljöttem onnét, jó volt. A tanácskozások első napja érdekes volt, mert megmutatta a pártvezetőség nagy intellektuális és morális fölényét az ellenzékkel szemben[53]. [...]

A program*, mint gondolhatod is, igazi nehéz szülés volt. A bizottság két legfontosabb embere közül az egyik, Bebel, a szónoklás tekintetében meglehetősen hanyag, Liebknecht viszont minden e területen meglevő képességét arra használta fel, hogy nehézségeket okozzon, nem pedig hogy segítsen eloszlatni őket. Hogy tervezetét nem fogadják el, az már akkor valószínűvé vált, amikor Bebel az enyém mellett döntött, de elcsodálkoztam azon a többségen, amely vele szemben megnyilvánult. Először a vezetőség tervezetéről volt szavazás. 21 közül csak 4 szavazat szólt mellette. Akkor újabb szavazás és minden ellenvélemény nélkül elfogadták a tanácskozás alapjául a „Neue Zeit" tervezetét, persze megbebelesített fogalmazásban. A Katona** dühös volt; kijelentette, hogy nem tarthat beszámolót ilyen nyomorúságos programról és nem ajánlhatja azt. Végül

* Lásd 197—201. old.

** W. Liebknecht, akit „a forradalom katonájának" neveztek.

mégis rá lehetett venni, hogy tartsa meg a beszámolót, de privátim továbbra is kijelentette, hogy ez a program őrültség. Azt állítja ugyanis, hogy eddig még sohasem volt olyan állapot, amelyben a munkás magántulajdonosa lett volna termelőeszközeinek. S csak akkor lett szabaddá a munkás, amikor bérmunkássá lett. Amikor rámutattam neki „A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája" című alfejezetre, ahol az áll, hogy „ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon stb. belül is, de csak ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás szabad magántulajdonos" stb.,[86] azt felelte, hogy a „legújabb kutatások" alapján ez a fejezet elavultnak tekintendő. Erre csak azt válaszolhattam: sajnálom, hogy csak a bizottságban közli ezt a fölfedezést. Ha nem ismeri el a „Tőké"-t, a program megvitatása *előtt* kellett volna közölnie ezt. Nagyon kíváncsi vagyok ezekre a legújabb kutatásokra és szeretném megismerni őket. Ő természetesen óvakodott megnevezni ezeket. Azt hiszem, nem fontolta meg, mit mond, s mérgében elragadtatta magát. Abban mégis volt sikerük ezeknek az ellenvetéseknek, hogy a „szabad munkások" helyébe, ahogyan az én tervezetemben állott, a bizottság a „termelők" kifejezést tette, amely ebben az összefüggésben egyáltalán nem tetszik nekem, éppen mert valami mást is jelenthet, mint szabad munkást. A kapitalista is termelő.

Utolsó előtti leveledben küldött javaslataidat* hálásan köszönöm; mindegyiküket figyelembe vettem, de a bizottságnál nem minden módosító javaslat talált kegyelemre. Csak a munka „hozadékát" metszettük ki.

Tervezetem egyik fő előnyét, rövidségét, már Bebel kiküszöbölte. Bebel kijelentette, hogy számára a rövidség mellékes dolog, s a többség hozzá csatlakozott. Ezért elhatározták, hogy még egy bekezdés szentelendő a válságoknak is és jobban hangsúlyozandó az osztályharc. Engem bíztak meg azzal a feladat-

* Lásd 118—119. old.

tal, hogy a vezetőségi tervezet két megfelelő bekezdését a magaméhoz adaptáljam; remélem, sikerült jó helyre és helyes formában betoldanom, a logikai összefüggés megszakítása nélkül. Nem sok időm volt megfontolásra.

A „reakciós tömeg"-ről August* hosszú beszédet tartott, de ebben azért már nem fejezte ki magát olyan határozottan, mint hozzám intézett levelében. Már előzőleg odaadtam elolvasásra neki a te hozzám írt leveledet**; feltételeztem, hogy az inkább neki, mint nekem volt szánva; örömmel látott szövetségesem volt ez Bebel ellenében, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy ebben a kérdésben megrendítse Bebel eltökéltségét. Liebknecht és Schoenlank segédkezett nekem; a „reakciós tömeg" *mellett* Bebelen kívül senki sem szólalt fel, s így végül ő beszüntette ellenállását e passzus törlésével szemben. Nagy többséggel elfogadták ezt.

A követeléseknél a fő viták a vallás kérdésében és a jogszolgáltatás ingyenességéről folytak. A vallás kérdésében Vollmar a bajor parasztokra való tekintettel minden lehető felhígítást be akart csempészni. Részben sikere is volt. Mikor azonban a szerkesztő bizottság tisztességesen megfogalmazta az ő javaslatait, olyan szörnyűségesnek látszottak, hogy a bizottság ismét törölte őket.

A jogszolgáltatás ingyenességével szinte egyedül én álltam szemben. Csak a bizottság egyetlen jogásza, Landé, elberfeldi ügyvéd támogatott. August viszont akkora tűzzel beszélt ellenem, amely meglepett. Nem gondoltam volna, hogy ennyire szívügye ez a dolog. Törlési javaslatomat két szavazat ellenében mindnyájan elutasították.

Ugyanígy egyedül álltam Landéval a mellett a javaslatom mellett, hogy a 18 éven aluli fiatal munkások számára 6 órában

* Az „egyetlen reakciós tömeg" lassalleánus koncepciójáról (vö. 120—122. old.), August Bebel.

** Lásd uo.

legyen megállapítva a munkaidő. Erről azonban nem alakult ki hosszabb vita.

A szerkesztő bizottságba Liebknechtet, Vollmart és engem választottak be. Miután még pontról pontra szavaztak elaborátumunkról és történt még néhány jelentéktelen módosítás, egyhangúlag elfogadták ezt, és mi köteleztük magunkat, hogy a vitában egymással szolidárisan kiállunk érte. Erre azonban nem került sor.

Liebknechtnek a programról szóló beszéde nagyon bágyadt volt, amit azonban nem vehetek rossz néven tőle. Hiszen nem szívéből jött ez, csak kötelességszerű szónoklat volt. [...]

A kongresszusra vonatkozó beszámolókat nem olvastam és nem tudom, hogy részletesen közölték-e az öreg Tölcke beszédét. Ez tiltakozást tartalmazott az ellen a mód ellen, ahogyan Bernstein kezelte Lassalle-t[87]. Az a tetszés azonban, amely ezt a tiltakozást fogadta, olyan erőtlen volt (talán 20 ember kiáltotta: „nagyon helyes!"), és a következő szónokok olyan teljességgel semmibe vették ezt, hogy látta az ember: Lassalle nincs annyira a szívükhöz nőve ezeknek az embereknek, mint gondoltuk. Nem értem, hogy Bebel és mások hogyan lehetnek annyira felháborodva ezen a művön. Én kitűnőnek tartom és egyáltalán nem gyűlölködőnek.

Csodálkozom azon, hogy az ellenséges sajtó még nem aknázta ki ezt a könyvet. Úgy látszik azonban, ellenfeleinknek jelenleg egyáltalán nincs ínyükre Lassalle tekintélyének csökkentése. [...]

F. Engels' Briefwechsel mit K. Kautsky.
Danubia-Verlag, Bécs 1965. 312., 313—316. old.

ENGELS K. KAUTSKYHOZ

STUTTGARTBA

London, 1891. december 3.

Kedves Kautsky,

[...]

Az erfurti tudósításokat* nagyon köszönöm, sok tekintetben igen értékesek voltak számomra; különösen érdekesek a programbizottság tárgyalásai. Te a vezetőség tervezetét** az *ő* — Liebknecht — tervezetének nevezed. Bebel elküldte nekem e tervezet egész fejlődéstörténeti anyagát, s ebből láttam, hogy a fejlődés minden stádiumában kimaradt egy-egy jókora rész Liebknecht eredeti művéből és Bebel tételei kerültek a helyére, amíg végül alig maradt belőle valami — ha ugyan egyáltalában maradt még. Megmaradt azonban — Liebknecht munkájára való tekintettel — az összefüggéstelenség, az egyes tételek laza koordinációja; éppen ez juttatta a te tervezetedet előnyhöz, amelyet bárkinek első pillantásra el kellett ismernie. Ez az előny, azonkívül hogy Bebel nyíltan elismerte, a többieket is nyomban megnyerte.

Azok a legújabb kutatások, amelyek a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról szóló marxi fejezetet állítólag elavulttá teszik, persze Geiser kutatásai, akit Breslauban alkalmasint igazi tudományos tekintélynek tartanak. De meglehet

* Lásd 125—128. old.

** Lásd 192—196. old.

az is, hogy Liebknecht zavarában (mivel nyilván nem tudta, hogy ezeket a tételeket a „Tőké"-ből vették) az első eszébe jutó „butaságot" — hogy az ő kifejezését használjam — mondta el.

Mindenesetre a program elméleti része most teljesen megállja a helyét, a fő dolog az, hogy ne legyen benne semmi elméletileg támadható, ezt pedig lényegében elértük. A gyakorlati követeléseknek van egy és más bökkenője, egyesek közülük — mai viszonyokra alkalmazva — nyárspolgárian csengenek, de erre a mai hatalmi helyzetben joggal válaszolhatjuk, hogy egészen biztosan nem valósítják meg őket, amíg mi hatalomra nem kerülünk, akkor pedig egész más jelleget öltenek majd. Ez a helyzet például az ingyenes jogszolgáltatással; persze, bele kellett volna venni a 18 évnél fiatalabbak határás munkanapját, valamint a nők éjszakai munkájának eltiltását, továbbá legalább négy heti szabadságot szülés előtt és hat heti szabadságot utána. [...]

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata.
Budapest 1954. 38—39. old.

LENIN

A GOTHAI ÉS AZ ERFURTI PROGRAM KRITIKÁJÁRÓL[88]

ÁLLAM ÉS FORRADALOM

(Részletek)

I. FEJEZET

4. AZ ÁLLAM „ELHALÁSA" ÉS AZ ERŐSZAKOS FORRADALOM

Engelsnek az állam „elhalásáról" szóló szavai olyan közismertek, olyan gyakran idézik őket és olyan szemléltetően mutatják, mi a lényege annak a megszokott hamisításnak, amellyel a marxizmust opportunizmussá gyúrják át, hogy behatóan kell velük foglalkozni. Idézzük itt az egész fejtegetést, amelyből ezek a szavak valók:

„A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket először is állami tulajdonná változtatja. De ezzel megszünteti önmagát mint proletariátust, ezzel megszüntet minden osztálykülönbséget és osztályellentétet, és ezzel megszünteti az államot is mint államot. Az eddigi, osztályellentétekben mozgó társadalomnak szüksége volt az államra, azaz egy szervezetére a mindenkori kizsákmányoló osztálynak a termelés külső feltételeinek fenntartásához, tehát nevezetesen a kizsákmányolt osztály erőszakos fékentartásához az elnyomásnak a fennálló termelési mód által adott feltételei között (rabszolgaság, jobbágyság vagy hűbéri függőség, bérmunka). Az állam az egész társadalom hivatalos képviselője, látható testületben való összefoglalása volt, de csak annyiban

volt ez, amennyiben annak az osztálynak az állama volt, amely a maga idejében maga képviselte az egész társadalmat: az ókorban a rabszolgatartó állampolgárok állama, a középkorban a feudális nemesség állama, korunkban a burzsoázia állama. Azzal, hogy végül ténylegesen az egész társadalom képviselőjévé lesz, feleslegessé teszi önmagát. Mihelyt nincs többé társadalmi osztály, amely elnyomatásban tartandó, mihelyt az osztályuralommal és az egyedi létezésért folyó — a termelés eddigi anarchiájában megalapozott — küzdelemmel együtt az ebből fakadó összeütközések és túlkapások is kiküszöbölődnek, nincs többé mit elnyomni, ami külön elnyomó hatalmat, államot tenne szükségessé. Az első aktus, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében —, egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak. Az államhatalomnak társadalmi viszonyokba való beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és magától elenyészik azután. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép. Az államot nem »eltörlik«, *az állam elhal.* Ehhez kell mérni a »szabad népállam« frázisát, tehát mind időleges agitatorikus jogosultságát, mind végérvényes tudományos elégtelenségét tekintve; szintúgy az úgynevezett anarchistáknak a követelését, hogy az államot máról holnapra el kell törölni." (Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. 3. német kiadás, Stuttgart 1894. 301—303. old.)[89]

Bátran állíthatjuk, hogy Engelsnek ebből a gondolatokban csodálatosan gazdag fejtegetéséből a mai szocialista pártokban a szocialista gondolkodás valódi közkincsévé csak az lett, hogy Marx szerint az állam „elhal", ellentétben az állam „eltörléséről" szóló anarchista tanítással. A marxizmus ilyen megnyirbálása nem egyéb, mint opportunizmussá való alacsonyítása, mert

ilyen „értelmezés" esetén csak valami olyan zavaros elképzelés marad meg, hogy a változás lassú, egyenletes, fokozatos, nincsenek ugrások és viharok, nincsen forradalom. Az állam „elhalása" a közkeletű, általánosan elterjedt értelemben, mondhatnók tömegértelemben, kétségtelenül a forradalom elködösítése, ha ugyan nem tagadása.

Márpedig az ilyen „értelmezés" nem egyéb, mint a marxizmus legdurvább, csak a burzsoáziának előnyös elferdítése, amely elméletileg azon alapszik, hogy megfeledkeznek azokról a legfontosabb körülményekről és megfontolásokról, amelyekre Engels már az általunk teljes egészében idézett „összefoglaló" fejtegetésében is rámutat.

Először. Ennek a fejtegetésnek a legelején azt mondja Engels, hogy a proletariátus az államhatalom megragadásával „megszünteti* az államot mint államot". Hogy ez mit jelent, azon „nem szokás" gondolkodni. Erről rendszerint vagy egyáltalán nem vesznek tudomást, vagy Engels holmi „hegeliánus gyöngéjének" tekintik. Valójában ezek a szavak röviden összefoglalják az egyik legnagyobb proletárforradalomnak, az 1871-es Párizsi Kommünnek a tapasztalatait, amiről a megfelelő helyen még bővebben fogunk beszélni. Valójában Engels itt a *burzsoázia* államának a proletárforradalom útján történő „megszüntetéséről" beszél, az elhalásról szóló szavak pedig a szocialista forradalom *után* keletkezett *proletár*állam maradványaira vonatkoznak. A burzsoá állam Engels szerint nem „hal el", hanem a proletariátus a forradalomban „*megszünteti*". Ami e forradalom után elhal, ez a proletárállam vagy félállam.

Másodszor. Az állam „külön elnyomó hatalom". Engels ezt a nagyszerű és csodálatosan mély meghatározást itt a lehető legvilágosabban fogalmazta meg. Ebből pedig az következik, hogy azt a „külön elnyomó hatalmat", amellyel a burzsoázia a proletariátust, a maroknyi gazdag a dolgozók millióit leigázza, fel

* *Engelsnél németül:* hebt auf

kell hogy váltsa egy olyan „külön elnyomó hatalom", amellyel a proletariátus leigázza a burzsoáziát (a proletariátus diktatúrája). Éppen ebben áll az „államnak mint államnak a megszüntetése". Éppen ebben áll az az „aktus", amely a társadalom nevében birtokba veszi a termelési eszközöket. És magától értetődik, hogy az egyik (burzsoá) „külön hatalomnak" *ilyen* felváltása a másik (proletár) „külön hatalom" által, semmiképpen sem mehet végbe „elhalás" formájában.

Harmadszor. Az „elhalásról" és — ami még kifejezőbb és színesebb — az „elenyészésről" Engels egész világosan és határozottan arra a korszakra vonatkozólag beszél, amely az *után* következik be, hogy „az állam az egész társadalom nevében birtokba vette a termelési eszközöket", vagyis a szocialista forradalom *utáni* korszakra vonatkozólag. Mindnyájan tudjuk, hogy az „állam" politikai formája ebben az időben a legteljesebb demokrácia. De a marxizmust szemérmetlenül elferdítő opportunisták közül egyetlenegynek sem jut eszébe, hogy Engelsnél itt tehát a *demokrácia* „elalvásáról" és „elhalásáról" van szó. Ez első pillanatra nagyon különösnek tűnik. De csak annak „érthetetlen", aki nem gondolkodott azon, hogy a demokrácia *szintén* állam, és hogy következésképpen a demokrácia is eltűnik, amikor eltűnik az állam. A burzsoá államot csak forradalom „szüntetheti meg". Az állam általában, azaz a legteljesebb demokrácia, csak „elhalhat".

Negyedszer. Engels, miután felállította azt a híres tételét, hogy „az állam elhal", azonnal konkrétan megmagyarázza, hogy ez a tétel mind az opportunisták, mind az anarchisták ellen irányul. Emellett Engels az „állam elhalásáról" szóló tételének éppen azt a következtetését teszi első helyre, amely az opportunisták ellen irányul.

Fogadni mernék, hogy 10 000 ember közül, akik olvastak vagy hallottak az állam „elhalásáról", 9990 egyáltalán nem tudja vagy nem emlékszik arra, hogy Engels az ebből a tételből folyó következtetéseit *nem csak* az anarchisták ellen irányította.

A fennmaradó tíz ember közül pedig kilenc bizonyára nem tudja mi az a „szabad népállam", és hogy az ez ellen a jelszó ellen intézett támadás miért foglal magában támadást az opportunisták ellen. Így írják a történelmet! Így hamisítanak meg észrevétlenül egy nagyszerű forradalmi tanítást az uralkodó nyárspolgárság szája íze szerint. Az anarchisták ellen irányuló következtetést ezerszer elismételték, ellaposították, nagyon leegyszerűsítve beleverték az emberek fejébe, és előítéletté kövesedett. Az opportunisták elleni következtetést ellenben agyonhallgatták és „elfelejtették"!

A „szabad népállam" a 70-es évek német szociáldemokratáinak programkövetelése és közkeletű jelszava volt. Ebben a jelszóban a demokrácia fogalmának kispolgárian dagályos körülírásán kívül semmiféle politikai tartalom nincs. Amennyiben ezzel a jelszóval legálisan a demokratikus köztársaságra céloztak, annyiban Engels hajlandó volt ezt a jelszót „időlegesen" agitációs szempontból „helyeselni". De ez a jelszó opportunista jelszó volt, mert nemcsak a burzsoá demokrácia szépítgetését fejezte ki, hanem azt is, hogy nem értették meg az általában minden államra vonatkozó szocialista kritikát. Mi a demokratikus köztársaság hívei vagyunk, mert ez a proletariátus számára a kapitalizmusban a legjobb államforma, de nincs jogunk elfeledni, hogy a legdemokratikusabb burzsoá köztársaságban is bérrabszolgaság a nép sorsa. Továbbá. Minden állam „külön elnyomó hatalom" az elnyomott osztály leigázására. Ezért *minden* állam *nem*-szabad és *nem*-népállam. Marx és Engels a 70-es években nemegyszer magyarázták ezt elvtársaiknak.[90]

Ötödször. Engelsnek ugyanaz a műve, amelynek az állam elhalásáról szóló fejtegetésére mindenki emlékszik, tartalmazza az erőszakos forradalom jelentőségének kifejtését. Szerepének történeti értékelése Engelsnél az erőszakos forradalom valóságos dicshimnuszává válik. Erre „senki nem emlékszik", ennek a gondolatnak jelentőségéről a mai szocialista pártokban nem szokás beszélni, sőt még csak gondolni sem, a tömegek között

folytatott mindennapos propagandában és agitációban ezeknek a gondolatoknak semmi szerepük nincsen. Márpedig ezek a gondolatok az állam „elhalásával" elválaszthatatlan, harmonikus egységgé forrtak össze. Engelsnek ez a fejtegetése így hangzik:

„...Hogy azonban az erőszak még egy másik szerepet" (nemcsak az abszolút gonoszét) „is játszik a történelemben, forradalmi szerepet, hogy Marx szavai szerint bábája minden régi társadalomnak, amely egy új társadalommal terhes[91], hogy az erőszak az a szerszám, amelynek segítségével a társadalmi mozgalom utat tör magának és megmerevedett, elhalt politikai formákat széttör — minderről egy szó sincs Dühring úrnál. Csak sóhajtozva és nyögve ismeri el annak a lehetőségét, hogy a kizsákmányoló gazdaság megdöntéséhez talán erőszakra lesz majd szükség — sajnos! merthogy az erőszak minden alkalmazása demoralizálja azt, aki alkalmazza. És mondja ezt szemtől szembe azzal a magas morális és szellemi fellendüléssel, amely minden győzelmes forradalom következménye volt! És mondja ezt Németországban, ahol egy erőszakos összeütközés, melyet rákényszeríthetnek majd a népre, legalábbis azzal az előnnyel járna, hogy kiirtaná a harmincéves háború[92] lealacsonyodásából a nemzeti tudatba behatolt szolgalelkűséget. És ez a fakó, se sava, se borsa prédikátori gondolkodásmód lép fel azzal az igénnyel, hogy rátukmálja magát a legforradalmibb pártra, melyet valaha is ismert a történelem?" (3. német kiadás, 193. old. II. rész, 4. fejezetének vége.)[93]

Hogyan lehet az erőszakos forradalomnak ezt a dicshimnuszát, amelyet Engels a német szociáldemokratáknak 1878-tól 1849-ig, vagyis haláláig, állhatatosan hirdetett, az állam „elhalásáról" szóló elmélettel egy tanításban egyesíteni?

Rendszerint az eklekticizmus segítségével egyeztetik össze, elvtelenül vagy szofista módon, önkényesen (vagy hogy ked-

vében járjanak a hatalom birtokosainak) hol az egyik, hol a másik gondolatot ragadva ki, és száz eset közül kilencvenkilencben, ha ugyan nem még gyakrabban, éppen az „elhalást" tolják előtérbe. A dialektikát eklekticizmussal helyettesítik: ez a mai hivatalos szociáldemokrata irodalomban a legmegszokottabb és legelterjedtebb jelenség a marxizmus terén. Az ilyen helyettesítés persze nem újdonság, hiszen már a klasszikus görög filozófia történetében is megfigyelhető. Amikor a marxizmust opportunizmussá hamisítják, éppen a dialektikának eklekticizmussá hamisítása téveszti meg legkönnyebben a tömegeket, látszatra kielégít, látszatra figyelembe veszi a folyamat minden oldalát, a fejlődés valamennyi irányát, valamennyi ellentétes befolyást és így tovább, holott a valóságban nem adja a társadalmi fejlődésfolyamatnak semmilyen egységes és forradalmi felfogását.

Már fenntebb beszéltünk arról és további fejtegetésünk során részletesebben meg fogjuk mutatni, hogy Marxnak és Engelsnek az erőszakos forradalom elkerülhetetlenségéről szóló tanítása a burzsoá államra vonatkozik. Ez utóbbit a proletárállam (proletárdiktatúra) *nem válthatja* fel „elhalás" útján, hanem rendszerint csak erőszakos forradalom útján. A dicshimnusz, amelyet Engels az erőszakos forradalomról zeng, és amely teljesen megfelel Marx ismételt kijelentéseinek — (emlékezzünk „A filozófia nyomorúsága" és a „Kommunista Kiáltvány" végére[94], amely büszkén és nyíltan proklamálja az erőszakos forradalom elkerülhetetlenségét; emlékezzünk a majdnem 30 évvel később, 1875-ben írt munkájára, a gothai program kritikájára*, amelyben Marx kíméletlenül ostorozza e programnak opportunizmusát) —, ez a dicshimnusz semmiképpen sem „rajongás", semmiképpen sem szavalás, nem polemikus kirohanás. Annak szükségessége, hogy a tömegeket rendszeresen neveljük az erőszakos forradalom *ilyen*, éppen ilyen felfogásának szellemében, az Marx és Engels *egész* tanításának alapjából folyik. Az a tény, hogy

* Lásd 17—40. old.

a ma uralkodó szociálsoviniszta és kautskysta irányzatok Marx és Engels tanát elárulják, különösen szemléletesen kifejezésre jut abban, hogy az előbbiek is, az utóbbiak is megfeledkeznek az *ilyen* propagandáról, az ilyen agitációról.

A burzsoá államot a proletárállam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül. A proletárállam megszűnése, azaz mindenféle állam megszűnése, nem mehet végbe másképp, csak „elhalás" útján.

Ezeket a nézeteket Marx és Engels részletesen és konkrétan kifejtették oly módon, hogy minden egyes forradalmi helyzetet megvizsgáltak és elemezték minden egyes forradalom tapasztalatainak tanulságait.

IV. FEJEZET

3. Levél Bebelhez

Marx és Engels műveiben az állam kérdésével kapcsolatban egyik legfigyelemreméltóbb, sőt talán a legfigyelemreméltóbb fejtegetés az alant következő részlet Engelsnek 1875. március 18—28-án Bebelhez írott leveléből.* Ezt a levelet, mellesleg megjegyezve, tudomásunk szerint Bebel közölte először emlékiratainak („Életemből") II. kötetében, amely 1911-ben, tehát 36 évvel a levél megírása és elküldése után jelent meg nyomtatásban.

Engels ebben a levélben ugyanazt a gothai programtervezetet bírálta, amelyet Marx is bírált Brackéhoz írt nevezetes levelében**, és külön az állam kérdését érintve, a következőket írta Bebelnek:

„...A szabad népállam szabad állammá változott át. A szó nyelvtani értelmében véve a szabad állam olyan állam, amely

* Lásd 50—58. old.
** Lásd 15—40. old.

szabad a polgáraival szemben, tehát zsarnoki kormányzatú állam. Sutba kellene dobni az államról szóló egész locsogást, különösen a Kommün után, amely már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében. A »*népállamot*« az anarchisták unos-untalan a fejünkhöz vágták, noha már Marxnak Proudhon elleni munkája[36] és utána a »Kommunista Kiáltvány« is[37] határozottan kimondja, hogy a szocialista társadalmi rend bevezetésével az állam önmagától feloszlik és eltűnik. Minthogy pedig az állam csupán átmeneti intézmény, melyet a harcban, a forradalomban felhasználunk ellenfeleink erőszakos fékentartására, ezért »szabad népállamról« beszélni merő értelmetlenség; amíg a proletariátusnak még *szüksége van* az államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik. Ezért mi azt javasolnánk, hogy az »*állam*« szót mindenütt a »közösség« [„Gemeinwesen"] szóval helyettesítsük, ezzel a régi jó német szóval, amely igen jól képviselheti a francia »commune«-t." (A német eredetiben 321—322. old.)

Szem előtt kell tartanunk azt, hogy ez a levél arra a pártprogramra vonatkozik, amelyet Marx alig néhány héttel később (1875. május 5-én) keltezett levelében bírált meg,* s hogy Engels akkoriban Marxszal együtt Londonban élt. Mikor tehát az utolsó mondatban Engels a „mi" szót használja, kétségtelenül saját és Marx nevében ajánlja a német munkáspárt vezetőjének, hogy az „állam" szót *törölje a programból* és helyettesítse a „*közösség*" szóval.

Micsoda „anarchizmus" ez, üvöltöztek volna az opportunisták szája íze szerint meghamisított mai „marxizmus" főkolomposai, ha a programnak ilyen kijavítását ajánlották volna nekik!

Hadd üvöltözzenek. A burzsoázia megdicséri őket érte.

* Lásd 15—40. old.

Mi pedig továbbra is végezzük a magunk dolgát. Pártunk programjának felülvizsgálása során Marx és Engels tanácsát feltétlenül tekintetbe kell vennünk, hogy az igazságot jobban megközelítsük, hogy a marxizmust a ferdítésektől megtisztítva helyreállítsuk, hogy biztosabban irányítsuk a munkásosztály harcát felszabadulásáért. A bolsevikok között bizonyára nem akadnak olyanok, akik elleneznék Marx és Engels tanácsát. Az egyetlen nehézséget alkalmasint a terminus megválasztása okozhatja. A németben két kifejezés van az orosz „obscsiná"-ra, amelyek közül Engels azt választotta, amely *nem* az egyes közösséget, hanem a közösségek összességét, a közösségek rendszerét jelenti. Az oroszban nincs ilyen szó, és lehetséges, hogy majd a francia „commune" szót kell elfogadnunk, habár ennek is megvannak a maga hátrányai.

„A Kommün már nem is volt állam a szó tulajdonképpeni értelmében" — ez Engelsnek igen fontos elméleti megállapítása. A fenti fejtegetések után ez az állítás teljesen érthető. A Kommün *megszűnt* állam lenni, minthogy már nem a lakosság többségét, hanem kisebbségét (a kizsákmányolókat) kellett elnyomnia; a burzsoá államgépezetet összetörte; a *külön* elnyomó hatalom helyett maga a lakosság lépett a színre. Mindez eltávolodás a szó tulajdonképpeni értelmében vett államtól. És ha a Kommün megszilárdult volna, akkor az állam nyomai önmaguktól „elhaltak" volna benne, intézményeit nem kellett volna „megszüntetnie", megszűntek volna működni, amilyen mértékben nem lett volna teendőjük.

„Az anarchisták a fejünkhöz vágják a »népállamot«", mondja Engels, s főként Bakunyinra és a német szociáldemokraták elleni kirohanásaira gondol. Engels ezeket a támadásokat *annyiban* ismeri el helytállóknak, amennyiben a „népállam" ugyanolyan képtelenség és ugyanolyan eltávolodás a szocializmustól, mint a „szabad népállam". Engels arra törekszik, hogy a német szociáldemokratáknak az anarchisták ellen vívott harcát kijavítsa, hogy ezt a harcot elvileg helyes alapokra fektesse és meg-

tisztítsa az „államhoz" tapadó opportunista előítéletektől. Sajnos, Engels levelét 36 évig véka alatt tartották. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy Kautsky e levél közzététele után is makacsul ismétli lényegében ugyanazokat a hibákat, amelyektől Engels óva intett.

Bebel 1875. szeptember 21-én kelt levelében válaszolt Engelsnek* és egyebek között azt írta, hogy a programtervezet megítélésében „teljesen egyetért" vele és hogy Liebknechtnek szemére vetette engedékenységét. (Bebel emlékiratai német kiadása, II. köt. 334. old.) De ha a kezünkbe vesszük Bebel „Céljaink" című brosúráját, abban teljesen helytelen fejtegetéseket találunk az államról.

„Az államot *osztályuralmon* alapuló államból *népállammá* kell átalakítani." („Unsere Ziele", 1886. évi német kiadás, 14. old.)

Ez olvasható Bebel brosúrájának *9.* (kilencedik!) kiadásában! Nem csoda, hogy az államról oly csökönyösen ismételt opportunista elmélkedéseket a német szociáldemokrácia mágába szítta, különösen, amikor Engels forradalmi magyarázatait véka alá rejtették, és az életkörülmények hosszú időre „elszoktatták" az embereket a forradalomtól.

4. Az erfurti programtervezet bírálata

Az erfurti programtervezet bírálatát,** amelyet Engels 1891. június 29-én küldött el Kautskynak, de amelyet csak tíz évvel később közöltek a „Neue Zeit"-ben, nem mellőzhetjük a marxizmus államelméletének tanulmányozása során, mert ez főként éppen a szociáldemokráciának az *állam*szervezet kérdésében vallott *opportunista* nézetei ellen irányul.

* Lásd 67—68. old.
** Lásd 99—113. old.

Mellékesen megjegyezzük, hogy Engels a gazdasági kérdésekre vonatkozóan is ad egy igen értékes útmutatást, melyből látható, hogy milyen elmélyült figyelemmel kísérte éppen a legújabb kapitalizmus változásait, és ezért hogyan tudta imperialista korunk feladatait bizonyos fokig előrelátni. Ez az útmutatás a következő: a „tervszerűtlenség" (Planlosigkeit) szóra vonatkozólag, amelyet a programtervezetben a kapitalizmus jellemzésére használtak, ezt írja Engels:

„... ha a részvénytársaságok után a trösztöket vesszük szemügyre, amelyek egész iparágakat tartanak uralmuk alatt és monopolizálnak, azt látjuk, hogy itt nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is." („Die Neue Zeit", XX. évf. 1901—1902. I. köt. 8. old.)*

Itt Engels éppen azt ragadja ki, ami a legújabb kapitalizmusnak, vagyis az imperializmusnak elméleti megítélésében alapvetően fontos, tudniillik azt a tényt, hogy a kapitalizmus monopol*kapitalizmussá* változik át. A „kapitalizmus" szót alá kell húznunk, mert a legelterjedtebb tévedés az a polgári-reformista állítás, hogy a monopolkapitalizmus vagy állammonopolista kapitalizmus *már nem* kapitalizmus, már „államszocializmusnak" vagy ehhez hasonlónak nevezhető. A teljes tervszerűséget természetesen a trösztök nem hozták létre, ezt ma sem biztosítják és nem is biztosíthatják. De ha hoznak is létre tervszerűséget, ha számon tartják is a tőke mágnásai nemzeti vagy akár nemzetközi méretekben a termelés terjedelmét és ha tervszerűen szabályozzák is a termelést, mégis *kapitalizmusban* maradunk, még ha a kapitalizmus új szakaszában is, de azért kétségkívül kapitalizmusban. Az *ilyen* kapitalizmus „közelsége" a szocializmushoz a proletariátus igazi képviselői számára érv a szocialista forradalom közelsége, könnyűsége, megvalósíthatósága, ha-

* Lásd 102. old.

laszthatatlansága mellett, de semmiképpen sem érv amellett, hogy ennek a forradalomnak tagadását és a kapitalizmus szépítgetését, amivel minden reformista foglalkozik, türelmesen elnézzék.

De térjünk vissza az állam kérdéséhez. Itt Engels háromféle rendkívül értékes útmutatást ad ezzel kapcsolatban: először, a köztársaság kérdésében; másodszor, a nemzeti kérdés és az államszervezet összefüggésére vonatkozóan; harmadszor, a helyi önkormányzat kérdésében.

Ami a köztársaságot illeti, Engels ezt az erfurti programtervezet bírálatának súlypontjává tette. És ha visszagondolunk arra, hogy milyen jelentőségre tett szert az erfurti program az egész nemzetközi szociáldemokráciában, arra, hogy mintaképül szolgált az egész II. Internacionálé számára, akkor túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Engels itt az egész II. Internacionálé opportunizmusát bírálta.

„A tervezet politikai követeléseinek — írja Engels — egy nagy hibájuk van. Az, amit tulajdonképpen mondani kellene, *hiányzik belőle.*" (Engels kiemelése.)*

Engels ezután kifejti, hogy a német alkotmány alapjában véve a szerfölött reakciós 1850-es alkotmány másolata,[67] hogy a birodalmi gyűlés, Wilhelm Liebknecht kifejezésével élve, csupán az „abszolutizmus fügefalevele"[68], és hogy arra gondolni, hogy ennek a kisállamokat és a német kisállamok szövetségét szentesítő alkotmánynak alapján megvalósítható „minden munkaeszköz közös tulajdonná való átváltoztatása" — „nyilvánvaló értelmetlenség".

„De ehhez a témához nyúlni veszélyes" — teszi hozzá Engels, aki nagyon jól tudja, hogy Németországban a köztársa-

* Lásd 104. old.

ság követelését nem lehet legálisan felvenni a programba. Ám Engels nem nyugszik bele egyszerűen ebbe a kézenfekvő megfontolásba, amely „mindenkit" kielégít. Így folytatja: „És mégis, így vagy úgy, hozzá kell fogni a dologhoz. Hogy menynyire szükséges ez, bizonyítja a szociáldemokrata sajtó nagy részét éppen most elárasztó (einreissende) opportunizmus. Mivel rettegnek a szocialistaellenes törvény[58] felújításától, s visszaemlékeznek némely elhamarkodott nyilatkozatra, amelyet e törvény uralma idején tettek, most egyszerre felfedezik, hogy Németország mai törvényes rendje elég a pártnak ahhoz, hogy minden követelését békés úton megvalósítsa..."*

Azt az alapvető tényt, hogy a német szociáldemokraták magatartását a kivételes törvény felújításától való félelem határozta meg, Engels különösen kiemeli, s kertelés nélkül opportunizmusnak nevezi, és éppen mert Németországban nincs köztársaság és nincs szabadság, kijelenti, hogy a „békés" útról szőtt álmok teljesen értelmetlenek. Engels eléggé elővigyázatos ahhoz, hogy ne kösse meg a kezét. Elismeri, hogy köztársaságokban vagy nagy szabadsággal rendelkező országokban „elképzelhető" (de csak „elképzelhető"!) a szocializmusba való békés belenövés, de Németországban, mondja ismételten,

„...Németországban, ahol a kormány majdnem mindenható, és sem a birodalmi gyűlésnek, sem a többi képviseleti testületnek nincs valóságos hatalma, Németországban ilyesminek a proklamálása, mégpedig anélkül, hogy erre bármi szükség volna, annyit jelent, hogy leszedik a fügefalevelet az abszolutizmusról és saját testükkel takarják el meztelenségét..."**

* Lásd 105. old.
** Lásd 106. old.

A németországi szociáldemokrata párt hivatalos vezetőinek óriási többsége valóban takargatta az abszolutizmust és „véka alá" rejtette ezeket az útmutatásokat.

„...Ilyenfajta politika végeredményben csak saját pártunkat vezetheti tévútra. Általános, elvont politikai kérdéseket tolnak előtérbe és ily módon eltakarják a legközelebbi konkrét kérdéseket, azokat a kérdéseket, amelyek az első nagy események, az első válság alkalmával önmaguk tűzik napirendre magukat. Mi más adódhat ebből, mint az, hogy a párt a döntő pillanatban egyszerre tanácstalannak bizonyul, hogy a legdöntőbb kérdések tekintetében homály és egyenlőtlenség uralkodik, mert ezeket a kérdéseket sohasem vitatták meg...

A nagy főszempontoknak ez az elfeledése pillanatnyi napi érdekek miatt, a pillanatnyi sikereknek ez az erőltetett hajhászása tekintet nélkül a további következményekre, a mozgalom jövőjének ez a feláldozása a mozgalom jelene kedvéért talán becsületes szándékokkal történik, de mégis opportunizmus, és az is marad, a »becsületes« opportunizmus pedig talán a legveszedelmesebb valamennyi közül...

...Ha valamihez nem fér kétség, akkor az az, hogy pártunk és a munkásosztály csak a demokratikus köztársaság formája mellett juthat uralomra. Sőt, ez a specifikus forma a proletariátus diktatúrája számára, ahogy ezt már a nagy francia forradalom megmutatta..."*

Engels itt különösen plasztikus formában ismétli meg azt az alapgondolatot, amely vörös fonalként húzódik végig Marx minden munkáján, nevezetesen azt, hogy a demokratikus köztársaság a proletariátus diktatúrájához vezető legközelebbi út. Mert az ilyen köztársaság, amely egyáltalán nem küszöböli ki a tőke uralmát, s következésképpen a tömegek leigázását és az osztály-

* Lásd 106—107. old.

harcot sem, elkerülhetetlenül e harc olyan kiszélesítésére, kibontakozására, feltárására és kiéleződésére vezet, hogy, mihelyt egyszer megnyílik a lehetőség az elnyomott tömegek alapvető érdekeinek kielégítésére, ez a lehetőség elkerülhetetlenül és csakis a proletariátus diktatúrájában valósul meg, abban, hogy a proletariátus vezeti ezeket a tömegeket. Az egész II. Internacionálé számára ezek szintén a marxizmus „elfelejtett szavai", s hogy mennyire feledésbe mentek, az rendkívül élesen megnyilvánult a mensevik párt történetében az 1917-es orosz forradalom első fél esztendeje alatt.

A föderatív köztársaság kérdéséről a lakosság nemzeti összetételével kapcsolatban Engels ezt írta:

„Mi lépjen a [jelenlegi Németország] helyére?" (amelynek reakciós monarchista alkotmánya van és nem kevésbé reakciós módon kisállamokra szakad, ami a sajátos „poroszságot" örökéletűvé teszi ahelyett, hogy Németország egészében feloldaná). „Nézetem szerint a proletariátus csak az egységes és oszthatatlan köztársaságnak a formáját használhatja. A föderatív köztársaság az Egyesült Államok óriási területének egészén most még nagyjában-egészében szükségszerűség, habár keleti részén már akadállyá válik. Haladást jelentene Angliában, ahol a két szigeten négy nemzet él és ahol — noha egyetlen parlamentjük van — már most háromféle törvényrendszer létezik egymás mellett. Már régen akadállyá vált a kicsiny Svájcban, s ott csupán azért elviselhető még, mert Svájc megelégszik azzal, hogy teljesen passzív tagja legyen az európai államrendszernek. Németország számára a föderalisztikus elsvájciasodás óriási visszafejlődést jelentene. A szövetségi állam két pontban különbözik az egységes államtól: az egyik az, hogy a szövetséghez tartozó minden egyes külön államnak, minden kantonnak saját polgári és büntetőjogi törvényhozása, saját bírói szervezete van, a másik pedig az, hogy a népképviseleti kamarán kívül még államképviseleti kamara

is van, amelyben minden kanton mint ilyen szavaz, tekintet nélkül arra, hogy nagy-e vagy kicsiny."*

Németországban a szövetségi állam átmenet a teljes egységes államhoz, és az 1866-os és 1870-es „felülről végrehajtott forradalmat" nem visszacsinálni kell, hanem „alulról jövő mozgalommal" ki kell egészíteni.

Engelsnek nemcsak nem közömbös az államformák kérdése, hanem ellenkezőleg, igyekszik rendkívül gondosan elemezni éppen az átmeneti formákat, hogy minden egyes eset konkrét történeti sajátosságainak megfelelően állapítsa meg, *miről mire* átmenet az adott átmeneti forma.

Engels, éppen úgy mint Marx, a proletariátus és a proletárforradalom szempontjából a demokratikus centralizmus, az egységes és oszthatatlan köztársaság mellett száll síkra. A föderatív köztársaságot vagy kivételnek és a fejlődés kerékkötőjének, vagy pedig a monarchiától a centralisztikus köztársasághoz való átmenetnek, „haladásnak" tekinti, de csak bizonyos különleges feltételek mellett. És e különleges feltételek között a nemzeti kérdés előtérbe nyomul.

Engelsnél, valamint Marxnál is, noha könyörtelenül bírálják a kisállamok reakciós mivoltát és azt, hogy ezt a reakciós mivoltukat bizonyos konkrét esetekben a nemzeti kérdéssel leplezgetik, sehol sincs meg még az árnyéka sem annak a törekvésnek, hogy megkerüljék a nemzeti kérdést — annak a törekvésnek, amelynek hibájába gyakran beleesnek a holland és lengyel marxisták, akik a „maguk" kis államainak nyárspolgárian korlátolt nacionalizmusa elleni teljesen jogos harcból indulnak ki.

Még Angliában is, ahol a földrajzi helyzet, a közös nyelv és sok évszázad története, úgy látszik „elintézte" Anglia egyes kicsiny részeinek nemzeti kérdését, Engels még itt is számításba

* Lásd 107—108. old.

veszi azt a kétségtelen tényt, hogy a nemzeti kérdés még nem szűnt meg, és ezért „haladásnak" ismeri el a föderatív köztársaságot. Magától értetődik, hogy ezzel Engels egyáltalában nem mondott le a föderatív köztársaság fogyatékosságainak bírálatáról, az egységes, centralisztikus demokratikus köztársaság leghatározottabb propagandájáról és az érte vívott harcról.

A demokratikus centralizmust azonban Engels korántsem abban a bürokratikus értelemben fogja fel, amelyben ezt a fogalmat a polgári és a kispolgári ideológusok, az utóbbiak között az anarchisták is használják. A centralizmus Engels szemében egyáltalán nem zár ki olyan széles körű helyi önkormányzatot, amely, amellett hogy a „kommünök" és a tartományok önként megvédik az állam egységét, feltétlenül megszüntet mindenféle bürokratizmust és mindenfajta felülről való „parancsnokolást".

„...Tehát egységes köztársaság — írja Engels, amikor a marxizmusnak az államra vonatkozó, programjellegű nézeteit fejtegeti. — De nem a mostani francia köztársaság értelmében, amely nem egyéb, mint az 1798-ban létesített császárság császár nélkül. 1792-től 1798-ig minden francia département, minden község (Gemeinde) amerikai mintára teljes önkormányzattal rendelkezett, és ennek így kell lennie nálunk is. Hogy hogyan kell megszervezni az önkormányzatot és hogyan lehet boldogulni bürokrácia nélkül, ezt megmutatta és bebizonyította nekünk Amerika és az első francia köztársaság, s még ma is bizonyítja Ausztrália, Kanada és a többi angol gyarmat. S az ilyen tartományi (területi) és községi önkormányzat sokkal szabadabb, mint például a svájci föderalizmus, ahol a kanton ugyan nagyon független a szövetségtől" (azaz a föderatív államtól a maga egészében) „de független a járástól (Bezirk) és a községtől is. A kantonális kormányok kineveznek járási helytartókat (Statthalter) és prefektusokat, akiknek az angol nyelven beszélő országokban hírét se ismerik, s akikből éppoly tisztelettel nem kérünk a jövő-

ben, mint a porosz Landratokból és Regierungsratokból" (biztosokból, járási rendőrfőnökökből, kormányzókból, általában felülről kinevezett hivatalnokokból). Engels ennek megfelelően azt javasolja, hogy az önkormányzatról szóló programpontot a következőképpen fogalmazzák meg: „Teljes tartományi" (kormányzósági, illetőleg területi), „járási és községi önkormányzat az általános választójog alapján megválasztott tisztviselők útján. Az államilag kinevezett helyi és tartományi hatóságok felszámolása."*

A Kerenszkij és más „szocialista" miniszterek kormánya által betiltott „Pravdá"-ban[95] (1917. május 28., 68. sz.) már volt alkalmam rámutatni arra, milyen égbekiáltó módon eltértek ebben a pontban — persze korántsem csak ebben — az állítólag forradalmi állítólagos demokrácia állítólagos szocialista képviselői a *demokratizmustól*.** Érthető, hogy olyan embereknél, akik „koalícióval" az imperialista burzsoáziához kötötték magukat, süket fülekre találtak ezek az utalások.

Rendkívül fontos megjegyeznünk, hogy Engels tényekkel, a legpontosabb példa alapján megcáfolja azt a különösen a kispolgári demokrácia soraiban rendkívül elterjedt előítéletet, hogy a föderatív köztársaság feltétlenül több szabadságot jelent, mint a centralisztikus. Ez nem igaz. Azok a tények, amelyeket Engels az 1792—1798-as centralizált francia köztársaságra és a föderatív svájci köztársaságra vonatkozólag felhozott, ezt megcáfolják. A valóban demokratikus centralisztikus köztársaság *több* szabadságot biztosított, mint a föderatív. Vagy másként: a történelemben ismert *legnagyobb* helyi, területi stb. szabadságot a *centralisztikus*, nem pedig a föderatív köztársaság biztosította.

Erre a tényre, valamint általában a föderatív és a centralisztikus köztársaság és a helyi önkormányzat egész kérdésére párt-

* Lásd 108—109. old.

** Lásd *Lenin* Művei. 24. köt. Budapest 1952. 557—559. old.

propagandánkban és agitációnkban nem fordítottak és nem fordítanak elegendő figyelmet.

V. FEJEZET

AZ ÁLLAM ELHALÁSÁNAK GAZDASÁGI ALAPJAI

Marx ezt a kérdést a legrészletesebben „A gothai program kritikájá"-ban világítja meg (Brackéhoz 1875. május 5-én írt levél, amelyet csak 1891-ben tettek közzé a „Neue Zeit"-ben, IX. évf. 1. köt., s amely orosz nyelven külön kiadványként jelent meg). Ennek a nagyszerű munkának polemikus része, mely a lassalleanizmus bírálatát tartalmazza, úgyszólván háttérbe szorította a pozitív részét, jelesül: a kommunizmus kifejlődése és az állam elhalása közötti összefüggés elemzését.

1. MARX KÉRDÉSFELTEVÉSE

Ha felületesen összehasonlítjuk Marx 1875. május 5-én Brackéhoz írt levelét Engels fentebb tárgyalt, 1875. március 28-án Bebelhez írt levelével, olyan benyomásunk keletkezhet, hogy Marx sokkal inkább „állampárti", mint Engels, és hogy a két írónak az államra vonatkozó nézetei között nagyon jelentős különbség mutatkozik.

Engels azt ajánlja Bebelnek, hogy az államról szóló locsogást dobják sutba, az állam szót távolítsák el egészen a programból és helyettesítsék a „közösség" szóval; sőt Engels kijelenti, hogy a Kommün már nem volt a szó tulajdonképpeni értelmében vett állam. Marx viszont még a „kommunista társadalom eljövendő államiságáról" is beszél, azaz mintegy elismeri, hogy az államra a kommunizmusban is szükség van.

Az ilyen vélemény azonban gyökerében téves volna. Az alaposabb vizsgálat azt mutatja, hogy Marx és Engels nézetei az

államról és az állam elhalásáról teljesen fedik egymást, Marx idézett kifejezése pedig éppen erre az *elhaló* államiságra vonatkozik.

Világos, hogy szó sem lehet arról, hogy meghatározzuk a *jövendő* „elhalás" pillanatát, annál is kevésbé, mert ez kétségtelenül hosszú folyamat lesz. A Marx és Engels közötti látszólagos különbségnek az a magyarázata, hogy különböző tárgyról írtak, különböző feladatokat tűztek maguk elé. Engels arra a feladatra vállalkozott, hogy szemléltetően, élesen, nagy vonalakban megmutatja Bebelnek, mennyire képtelenek az államra vonatkozó közkeletű előítéletek (amelyeket Lassalle jelentős mértékben magáévá tett). Marx *ezt* a kérdést csak futólag érinti, őt más tárgy érdekli: a kommunista társadalom *fejlődése*.

Marx egész elmélete a fejlődéselméletnek — ezen elmélet legkövetkezetesebb, legteljesebb, legátgondoltabb és tartalomban leggazdagabb formájának — alkalmazása a modern kapitalizmusra. Természetes, hogy Marx előtt felmerült az a kérdés, hogy ezt az elméletet a kapitalizmus *bekövetkező* csődjére és a *jövendő* kommunizmus *jövendő* fejlődésére is alkalmazza.

De milyen *adatok* alapján lehet a jövendő kommunizmus jövendő fejlődésének kérdését felvetni?

Annak az alapján, hogy a jövendő kommunizmus a kapitalizmusból *ered*, történelmileg a kapitalizmusból fejlődik ki és olyan társadalmi erő működésének eredménye, amelyet a kapitalizmus *szült*. Marxnál nyoma sincs afféle kísérleteknek, hogy utópiákat agyaljon ki, hogy hasztalanul találgassa azt, amit nem lehet tudni. Marx úgy teszi fel a kommunizmus kérdését, ahogy egy természettudós tenné fel egy új, mondjuk biológiai fajta kifejlődésének kérdését, ha tudná, hogy az így meg így keletkezett és ebben vagy abban a meghatározott irányban módosul.

Marx mindenekelőtt azt a zűrzavart oszlatja el, amelyet a gothai program az állam és a társadalom kölcsönös viszonyának kérdésében támasztott.

„. . . A »mai társadalom« — írja — tőkés társadalom, amely többé vagy kevésbé mentesen a középkori maradványoktól, többé vagy kevésbé módosultan az egyes országok sajátos történelmi fejlődése folytán, többé vagy kevésbé fejletten minden kultúrországban fennáll. Ellenben a »mai állam« minden országban más. Más a porosz-német birodalomban, mint Svájcban, más Angliában, mint az Egyesült Államokban. »A mai állam« tehát fikció.

Mindazonáltal a különböző kultúrországok különböző államaiban a formák tarka különfélesége ellenére közös az, hogy valamennyi a modern polgári társadalom talaján áll, csak az egyikben a tőkés fejlődés magasabb, a másikban alacsonyabb fokot ért el. Ezért vannak bizonyos lényeges jellemvonásaik is, amelyek közösek. Ilyen értelemben beszélhetünk a »mai államiságról«, szemben a jövendővel, amikor ennek az államiságnak mai gyökere, a polgári társadalom már elhalt.

Ezután felvetődik a kérdés: milyen változásokon megy át az államiság a kommunista társadalomban? Más szóval: milyen társadalmi funkciók, amelyek hasonlóak a mai állam funkcióihoz, maradnak meg ott? E kérdésre csak tudományosan lehet megfelelni, s nem közelítjük meg a problémát egy bolhaugrásnyival sem, ha ezerszer tesszük is össze e két szót: nép és állam. . .”*

Miután így kigúnyolt a „népállamról” való minden fecsegést, Marx megadja a problémafelvetést és mintegy figyelmeztet arra, hogy tudományos megválaszolásához tudományosan jól megalapozott adatokkal kell dolgoznunk.

Az első, amit az egész fejlődéselmélet és általában az egész tudomány a legpontosabban megállapít — és amiről az utópisták megfeledkeztek, amit elfelejtenek a mai opportunisták, akik félnek a szocialista forradalomtól —, az az a körülmény, hogy

* Lásd 34—35. old.

történelmileg kétségtelenül lennie kell a kapitalizmusból a kommunizmusba való *átmenet* egy külön stádiumának vagy külön szakaszának.

2. Átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba

„...A tőkés és a kommunista társadalom között — folytatja Marx — van egy időszak, melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint a *proletariátus forradalmi diktatúrája*..."*

Ez a következtetés Marxnál annak a szerepnek az elemzésén nyugszik, amelyet a proletariátus a jelenlegi tőkés társadalomban betölt, továbbá a tőkés társadalom fejlődésére, és a proletariátus és a burzsoázia ellentétes érdekei kibékíthetetlenségére vonatkozó adatokon.

Azelőtt így vetették fel a kérdést: ahhoz, hogy a proletariátus kivívja felszabadulását, meg kell döntenie a burzsoáziát, meg kell hódítania a politikai hatalmat, meg kell teremtenie forradalmi diktatúráját.

Most kissé másképpen teszik fel a kérdést: a kommunizmus irányában fejlődő kapitalista társadalomból lehetetlen az átmenet a kommunista társadalomba „politikai átmeneti időszak" nélkül, és ennek az időszaknak az állama csakis a proletariátus forradalmi diktatúrája lehet.

Mármost mi ennek a diktatúrának a viszonya a demokráciához?

Láttuk, hogy a „Kommunista Kiáltvány" egyszerűen egymás mellé állít két fogalmat: „a proletariátusnak uralkodó osztállyá

* Lásd 35. old.

emelését" és a „demokrácia kivívását".[96] A fent kifejtettek alapján pontosabban meghatározhatjuk, hogy a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet folyamán hogyan változik a demokrácia.

A kapitalista társadalomban, annak lehető legelőnyösebb fejlődését feltételezve, a demokratikus köztársaságban többé-kevésbé teljes demokráciát találunk. De ez a demokratizmus mindig a kapitalista kizsákmányolás szűk keretei közé van szorítva és ezért — lényegében — mindig a kisebbség, csak a vagyonos osztályok, csak a gazdagok számára demokratizmus. A kapitalista társadalomban a szabadság nagyjában mindig ugyanolyan marad, amilyen a régi görög köztársaságban volt: szabadság a rabszolgatartók számára. A mai bérrabszolgákat a kapitalista kizsákmányolás feltételei következtében annyira nyomja a nyomorúság és a szegénység, hogy „nem demokrácián jár az eszük" és „nem politikán jár az eszük", hogy az események megszokott, békés folyása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai életben való részvételből.

Ennek az állításnak a helyességét talán Németország igazolja a legszemléltetőbben, mégpedig azért, mert ebben az államban az alkotmányos legalitás bámulatosan hosszú ideig és szilárdan, majdnem egy fél évszázadig (1871—1914) állt fenn, a szociáldemokrácia pedig ez alatt az idő alatt sokkal többet tudott tenni a „legalitás kihasználására", mint bármely más országban, és a munkásoknak olyan nagy részét szervezte be politikai pártba, mint sehol másutt az egész világon.

Mármost mekkora a politikailag öntudatos és tevékeny bérrabszolgáknak ez a hányada, amelynél nagyobbat a kapitalista társadalomban eddig sehol nem ismertek? Egymillió szociáldemokrata párttag — 15 millió bérmunkásból! Hárommillió szakszervezeti tag — 15 millióból!

Demokrácia egy elenyésző kisebbség számára, demokrácia a gazdagok számára — ez a kapitalista társadalom demokratizmusa. Ha a kapitalista demokrácia gépezetét jobban szemügyre

vesszük, mindenütt, de mindenütt, mind a választójog „jelentéktelen", állítólag jelentéktelen részleteiben (az egyhelybenlakási cenzus, a nők kirekesztése stb.), mind a képviseleti intézmények technikájában, mind a gyülekezési jog tényleges akadályaiban (a középületek nem a „koldusoknak" épültek!), mind a napisajtó teljesen kapitalista szervezetében stb. stb. — újra meg újra a demokratizmus korlátozását látjuk. Ezek a korlátozások, mellőzések, kivételek és megszorítások, amelyek a szegényekkel szemben érvényesülnek, jelentéktelenek látszanak, különösen olyasvalaki szemében, aki maga sohasem látott szükséget és nem került kapcsolatba az elnyomott osztályok tömegeinek életével (s ez áll a polgári publicisták és politikusok kilenctizedére, ha ugyan nem kilencvenkilenc százalékára) — de mindezek a korlátozások együttvéve mégis kizárják, kiszorítják a szegényeket a politikából, a demokráciában való aktív részvételből.

Marx nagyszerűen megragadta a kapitalista demokráciának ezt a *lényegét*, amikor a Kommün tapasztalatait elemezve ezt írta: az elnyomottaknak néhány évenként egyszer megengedik annak eldöntését, hogy az elnyomó osztály melyik képviselője képviselje és nyomja el őket a parlamentben![97]

De ebből a kapitalista demokráciából, amely elkerülhetetlenül szűk, amely a szegényeket alattomban félrelöki, és ezért keresztül-kasul kétszínű és hazug, a további fejlődés nem halad egyszerűen, egyenesen és simán a „mind nagyobb és nagyobb demokrácia" felé, ahogy a liberális professzorok és a kispolgári opportunisták elképzelik. Nem. A további fejlődés, vagyis a kommunizmushoz való fejlődés, a proletariátus diktatúráján keresztül visz és nem is vihet más úton, mert senki más és más úton nem tudja a kapitalista kizsákmányolók *ellenállását letörni*.

Ámde a proletariátus diktatúrája, azaz az elnyomottak élcsapatának uralkodó osztállyá szervezése az elnyomók elnyomására, nem eredményezheti egyszerűen és pusztán a demokrácia

kiszélesedését. *Ugyanakkor*, amikor óriási mértékben kiszélesedik a demokratizmus, amely *először* lesz demokratizmus a szegények, a nép számára, nem pedig demokratizmus a gazdagok számára, a proletariátus diktatúrája számos szabadságkorlátozást jelent a kizsákmányolókra, az elnyomókra, a kapitalistákra nézve. Ahhoz, hogy az emberiséget a bérrabszolgaságtól megszabadítsuk, ezeket el kell nyomnunk, ellenállásukat erőszakkal meg kell törnünk — világos, hogy ott, ahol elnyomás, erőszak van, nincs szabadság, nincs demokrácia.

Engels igen szépen fejezte ki ezt Bebelhez írt levelében, ahol, mint az olvasó bizonyára emlékszik, azt mondja, hogy „amíg a proletariátusnak még *szüksége* van az államra, nem a szabadság érdekében használja fel, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam mint olyan megszűnik".*

Demokrácia a nép óriási többsége számára és a kizsákmányolóknak, a nép elnyomóinak erőszakos elnyomása, azaz kizárása a demokráciából —, így módosul a demokrácia a kapitalizmusból a kommunizmusba való *átmenet* idején.

Csakis a kommunista társadalomban, amikor a kapitalisták ellenállását már végleg megtörték, amikor a kapitalisták eltűntek, amikor nincsenek osztályok (vagyis nincs különbség a társadalom tagjai között a társadalmi termelési eszközökhöz való viszonyuk tekintetében) —, *csakis* akkor „szűnik meg az állam és *lehet szó szabadságról*". Csak akkor lesz lehetséges és akkor valósul meg az igazán teljes, igazán minden kivételtől mentes demokrácia. És csak akkor kezd majd *elhalni* a demokrácia, annál az egyszerű körülménynél fogva, hogy a kapitalista rabságtól, a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők

* Lásd 55. old.

óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *anélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek.

Az „állam *elhal*" kifejezés igen szerencsésen van megválasztva, mert a folyamat fokozatosságára is, spontaneitására is rámutat. Csak a megszokás gyakorolhat és fog kétségtelenül ilyen hatást gyakorolni, mert milliószor megfigyelhetjük magunk körül, hogy milyen könnyen megszokják az emberek, hogy megtartsák a társadalmi együttélés számukra nélkülözhetetlen szabályait, ha nincs kizsákmányolás, ha nincs semmi olyasmi, ami felháborít, ami tiltakozást és lázadást kelt, ami szükségessé teszi az *elnyomást*.

Tehát: a kapitalista társadalomban csak megnyirbált, szegényes, meghamisított demokrácia van, csak a gazdagok, csak a kisebbség számára van demokrácia. A proletariátus diktatúrája, a kommunizmusba való átmenet időszaka, először adja majd meg a demokráciát a nép, a többség számára, és egyben szükségképpen elnyomja a kisebbséget, a kizsákmányolókat. Csak a kommunizmus képes valóban teljes demokráciát biztosítani, és minél teljesebb lesz a demokrácia, annál hamarabb válik majd feleslegessé, hal el önmagától.

Más szóval: a kapitalizmusban a szó tulajdonképpeni értelmében vett állammal van dolgunk, olyan külön gépezettel, amely arra való, hogy egyik osztály elnyomja a másikat, mégpedig a kisebbség a többséget. Természetes, hogy olyan ügynek a sikeréhez, mint amilyen a kizsákmányoltakból álló többség rendszeres elnyomása a kizsákmányolókból álló kisebbség által, rendkívül vad és kegyetlen elnyomásra, tengernyi vérre van szükség, ezeken keresztül visz az emberiség útja a rabszolgaság, a jobbágyság, a bérrabszolgaság állapotában.

Továbbá, a kapitalizmusból a kommunizmusba való *átmenet* idején az elnyomás *még* szükséges, de ekkor már a kizsákmányolókból álló kisebbséget nyomja el a kizsákmányoltakból álló

többség. Az elnyomás céljaira *még* szükség van külön apparátusra, külön gépezetre, „államra", de ez már átmeneti állam, nem állam a szó tulajdonképpeni értelmében, mert a kizsákmányoló kisebbség elnyomása a *tegnapi* bérrabszolgából álló többség által aránylag olyan könnyű, olyan egyszerű és természetes dolog, hogy sokkal kevesebb vért fog követelni a rabszolgák, jobbágyok és bérmunkások lázadásainak elnyomásánál, hogy sokkal kevesebb áldozatába fog kerülni az emberiségnek. S ez az elnyomás összeegyeztethető azzal, hogy a demokráciát a lakosság olyan túlnyomó többségére terjesszék ki, hogy fokozatosan feleslegessé válik az elnyomásra szolgáló *külön gépezet*. A kizsákmányolók, s ez természetes, nem tudják a népet elnyomni, ha ennek a feladatnak teljesítéséhez nincs egy nagyon bonyolult gépezetük, a *nép* ellenben el tudja nyomni a kizsákmányolókat igen egyszerű „gépezettel", majdnem „gépezet" nélkül, külön apparátus nélkül, egyszerűen azzal, hogy megteremti a *fegyveres tömegek szervezetét* (olyan szervezetét, mint a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei — jegyezzük meg, némileg előreszaladva).

Végül, csakis a kommunizmus teremt olyan viszonyokat, amelyek közt az állam teljesen szükségtelenné válik, mert *nincs kit* elnyomni, „nincs kit" elnyomni az *osztály* értelmében, a lakosság egy meghatározott része elleni rendszeres harc értelmében. Nem vagyunk utópisták és semmiképpen sem tagadjuk annak lehetőségét, sőt elkerülhetetlenségét, hogy *egyes személyek* vétségeket fognak elkövetni, és hogy az *ilyen* vétségeket el kell majd nyomni. De, először is, ehhez nincs szükség külön gépezetre, külön elnyomó apparátusra, ezt maga a fegyveres nép fogja elvégezni, olyan egyszerűen és olyan könnyen, ahogyan a civilizált emberek bármely csoportja már a mai társadalomban is szétválasztja a verekedőket vagy megakadályozza, hogy nőkön erőszakot kövessenek el. Másodszor pedig, tudjuk, hogy a társadalmi együttélés szabályainak megsértésében álló vétségek eredendő társadalmi oka a tömegek kizsákmányolása, nyomora és

szegénysége. Ennek a fő oknak kiküszöbölésével a vétségek is okvetlenül kezdenek majd „*elhalni*". Nem tudjuk, milyen gyorsan és milyen fokozatosan fog ez bekövetkezni, de tudjuk, hogy el fognak halni. A vétségek elhalásával együtt *elhal* az állam is.

Marx, anélkül hogy utópiákba bocsátkozott volna, részletesebben meghatározta azt, amit erre a jövendőre vonatkozóan *most* meg lehet állapítani, mégpedig a kommunista társadalom alsóbb és felsőbb fázisa (foka, szakasza) közti különbséget.

3. A kommunista társadalom első fázisa

„A gothai program kritikájá"-ban Marx részletesen megcáfolja Lassalle-nak azt a gondolatát, hogy a munkás a szocializmusban „levonás nélküli", vagyis „teljes munkahozadékot" fog kapni. Marx kimutatja, hogy az egész társadalom társadalmi összmunkájából le kell vonni mind a tartalékalapot, mind a termelés bővítésére, az „elhasznált" gépek pótlására szolgáló alapot stb., azonkívül pedig a fogyasztási cikkekből az igazgatási költségek fedezésére, az iskolák, kórházak, aggok menhelyei stb. fenntartására szolgáló alapot.

Lassalle ködös, zavaros, általánosságokban mozgó frázisai helyett („a teljes munkahozadékot a munkásnak"), Marx józanul számot vet azzal, hogyan lesz kénytelen a szocialista társadalom gazdálkodni. Marx *konkrétan* elemzi egy olyan társadalom életfeltételeit, melyben nem lesz többé kapitalizmus, és a következőket mondja:

„Nekünk itt" (a munkáspárt programjának megvitatásánál) „nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik;* amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szel-

lemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik."*

S ezt a kommunista társadalmat, mely a kapitalizmus méhéből csak most jött napvilágra, mely még minden tekintetben magán viseli a régi társadalom bélyegét, ezt nevezi Marx a kommunista társadalom „első" vagy alsó fázisának.

A termelési eszközök már kikerültek az egyes személyek magántulajdonából. A termelési eszközök az egész társadalom birtokában vannak. A társadalom minden egyes tagja elvégzi a társadalmilag szükséges munka bizonyos hányadát és igazolványt kap a társadalomtól bizonyos mennyiségű munka elvégzéséről. Erre az igazolványra a fogyasztási cikkek társadalmi raktáraiból megfelelő mennyiségű terméket kap. Minden munkás tehát, annak a munkamennyiségnek a levonása után, amely a társadalmi alapba kerül, ugyanannyit kap a társadalomtól, amennyit adott neki.

Mintha tehát „egyenlőség" uralkodna.

De amikor Lassalle ilyen társadalmi rendre gondolva (amelyet rendszerint szocializmusnak neveznek, s amelyet Marx a kommunizmus első fázisának nevez) azt mondja, hogy ez „igazságos elosztás", hogy ez „mindenkinek egyenlő joga az egyenlő munkahozadékra", akkor Lassalle téved, s Marx feltárja tévedését.

„Egyenlő jog" — mondja Marx — itt valóban van, de ez *még* a „polgári jog", amely, mint minden jog, *egyenlőtlenséget tételez fel.* Minden jog annyit jelent, hogy *egyenlő* mércét alkalmazok *különböző* emberekre, akik a valóságban nem egyformák, nem egyenlők; ezért az „egyenlő jog" az egyenlőség megsértése és igazságtalanság. Valóban mindenki, aki a társadalmi munkából másokkal egyenlő részt végzett el, egyenlő részt fog kapni a társadalmi termékből (az említett levonások után).

* Lásd 23. old.

Ámde az egyes emberek nem egyenlők, az egyik erősebb, a másik gyengébb; az egyik nős a másik nőtlen, az egyiknek több gyermeke van, a másiknak kevesebb stb.

„...Egyenlő munkateljesítmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapban való egyenlő részesedés esetén — vonja le a következtetést Marx — az egyik ténylegesen többet kap tehát, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem (ellenkezőleg) egyenlőtlennek kellene lennie..."*

Igazságot és egyenlőséget a kommunizmus első fázisa tehát még nem biztosíthat: a gazdagság tekintetében a különbségek megmaradnak és e különbségek igazságtalanok, de lehetetlenné válik az ember ember által való *kizsákmányolása*, mert nem lesz mód arra, hogy valaki *termelési eszközöket*, gyárakat, gépeket, földet stb. magántulajdonba kaparintson meg magának. Marx szétzúzza Lassalle kispolgári homályos frázisát az „egyenlőségről" és „igazságról" *általában*, és megmutatja, *hogyan fejlődik* majd a kommunista társadalom, amely *kénytelen* eleinte *csak* azt az „igazságtalanságot" megszüntetni, hogy a termelési eszközöket egyes személyek vették birtokukba, és amely *nem képes* egy csapásra megszüntetni azt a további igazságtalanságot is, hogy a fogyasztási cikkek elosztása a „munka szerint" (nem pedig szükségletek szerint) történik.

A vulgáris közgazdászok, köztük a burzsoá professzorok, köztük a „mi" Tuganunk is, a szocialistáknak állandóan azt vetik szemükre, hogy megfeledkeznek az emberek egyenlőtlenségéről és ennek az egyenlőtlenségnek a megszüntetéséről „ábrándoznak". Ez a szemrehányás, mint látjuk, csupán a burzsoá ideológus urak rendkívüli tudatlanságát bizonyítja.

* Lásd 25. old.

Marx nemcsak a legpontosabban számbaveszi az emberek elkerülhetetlen egyenlőtlenségét, hanem számbaveszi azt is, hogy a termelési eszközöknek az egész társadalom közös tulajdonába való átmenete (a „szocializmus" a szokásos szóhasználatban) magában véve még *nem küszöböli ki* az elosztás fogyatékosságait és a „polgári jog" egyenlőtlenségét, amely *továbbra is megmarad*, minthogy a fogyasztási cikkeket a „munka szerint" osztják el.

„...De ezek a visszásságok — folytatja Marx — a kommunista társadalom első fázisában, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppenhogy megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége..."*

Így a kommunista társadalom első fázisában (amelyet általában szocializmusnak neveznek) a „polgári jog" nem szűnik meg teljesen, hanem csak részben, csupán a már elért gazdasági átalakulás arányában, vagyis csupán a termelési eszközök tekintetében. A „polgári jog" ezeket egyes személyek magántulajdonának ismeri el. A szocializmus *közös* tulajdonná teszi őket. *Ennyiben* — és csakis ennyiben — szűnik meg a „polgári jog". De másik részében mégis megmarad, megmarad mint a termékek elosztásának és a munka elosztásának szabályozója (meghatározója) a társadalom tagjai között. „Aki nem dolgozik, ne is egyék" — ez a szocialista elv *már* megvalósult; „egyenlő mennyiségű munkáért egyenlő mennyiségű termék" — ez a szocialista elv is *már* megvalósult. De ez még nem kommunizmus, s még nem küszöböli ki a „polgári jogot", amely nem egyenlő egyéneknek nem egyenlő (ténylegesen nem egyenlő) mennyiségű munkáért egyenlő mennyiségű terméket juttat.

* Lásd 25. old.

Ez „visszásság" — mondja Marx —, de olyan visszásság, amely a kommunizmus első fázisában elkerülhetetlen, mert ha nem akarunk utópizmusba esni, nem szabad azt képzelnünk, hogy az emberek, miután megdöntötték a kapitalizmust, egy csapásra megtanulnak a társadalom érdekében dolgozni *minden jogszabály nélkül*, azonfelül a kapitalizmus megszüntetése az *ilyen* változás gazdasági előfeltételeit *sem teremti meg* egy csapásra.

Más szabályok pedig, mint a „polgári jog", nincsenek. És ennyiben szükség van még az államra, amelynek a termelési eszközök köztulajdonának megvédése mellett meg kell védenie a munka egyenlőségét és a termékek elosztásának egyenlőségét.

Az állam elhal, amennyiben nincsenek többé tőkések, nincsenek többé osztályok, s ezért semmiféle *osztályt* nem lehet *elnyomni*.

De az állam még nem halt el egészen, mert megmarad még a „polgári jog" védelme, amely szentesíti a tényleges egyenlőtlenséget. Az állam teljes elhalásához a teljes kommunizmusra van szükség.

4. A kommunista társadalom felső fázisa

Marx így folytatja:

„...A kommunista társadalom egy felsőbb fázisában, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdaság minden forrása bővebben buzog — csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni, és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom:

mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!"*

Csak most látjuk, mennyire helyesek Engels megjegyzései, amikor könyörtelenül kigúnyolja a „szabadság" és „állam" szavak egybekapcsolásának képtelenségét. Amíg állam van, nincs szabadság. Amikor szabadság lesz, nem lesz állam.

Az állam teljes elhalásának gazdasági alapja a kommunizmus olyan magas fejlettsége, amelynél eltűnik a szellemi és fizikai munka közötti ellentét, ennélfogva eltűnik a mai *társadalmi* egyenlőtlenség egyik fő forrása, mégpedig olyan forrása, amelyet csupán a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével, csupán a kapitalisták kisajátításával semmiképpen sem lehet egyszerre megszüntetni.

Ez a kisajátítás biztosítani fogja a termelőerők óriási fejlődésének *lehetőségét*. És amikor látjuk, hogy a kapitalizmus már most milyen hihetetlen mértékben *fékezi* ezt a fejlődést, milyen sok mindent lehetne a mai, már elért technika alapján továbbfejleszteni, akkor jogunk van teljes meggyőződéssel azt mondani, hogy a kapitalisták kisajátítása szükségszerűen az emberi társadalom termelőerőinek óriási fejlődését fogja eredményezni. De azt, hogy milyen gyorsan halad majd ez a fejlődés előre, milyen gyorsan fog eljutni a munkamegosztás megszűnéséhez, a szellemi és fizikai munka közti ellentét megszűnéséhez, ahhoz, hogy a munka a „legfőbb létszükségletté" váljék, ezt nem tudjuk és nem *tudhatjuk*.

Éppen ezért csupán az állam elkerülhetetlen elhalásáról van jogunk beszélni, hangsúlyozva ennek a folyamatnak hosszú tartamát, a kommunizmus *felsőbb fázisától* való függését, és teljesen nyitva hagyva az elhalás időpontjainak vagy konkrét formáinak kérdését, mintlhogy e kérdések megoldására anyaggal *nem* rendelkezünk.

* Lásd 25. old.

Az állam akkor halhat majd el teljesen, amikor a társadalom megvalósítja majd ezt a szabályt: „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint", vagyis amikor az emberek annyira hozzászoknak majd az együttélés alapvető szabályainak megtartásához és amikor munkájuk annyira termelékeny lesz, hogy önkéntesen fognak *képességeik szerint* dolgozni. A „polgári jog szűk látóhatárát", amely arra kényszerít bennünket, hogy Shylock[39] könyörtelenségével kiszámítsuk, vajon nem dolgozunk-e egy félórával többet, mint a másik, nem kapunk-e kevesebb bért, mint a másik — ezt a szűk látóhatárt akkor átléptük. A termékek elosztása akkor nem követeli majd, hogy a társadalom állapítsa meg, ki-ki mennyi terméket kap; mindenki szabadon vesz majd „szükségletei szerint".

Polgári szempontból könnyű az ilyen társadalmi rendet „merő utópiának" nyilvánítani és gúnyolódni azon, hogy a szocialisták azt ígérik, hogy mindenkinek joga lesz a társadalomtól bármily mennyiségű szarvasgombát, gépkocsit, zongorát stb. kapni, anélkül hogy az egyes polgárok munkáját bármiképpen is ellenőriznék. Ilyen gúnyolódással intézi el a kérdést ma is a burzsoá „tudósok" többsége, akik ezzel elárulják tudatlanságukat és azt, hogy önzésből védik a kapitalizmust.

Tudatlanság ez — mert egyetlen szocialistának sem jutott eszébe „megígérni", hogy a kommunizmus fejlődésének felső fázisa be fog következni, a nagy szocialistáknak az az *előrelátása* pedig, hogy ez a fázis be fog következni, nem a mostani munkatermelékenységet tételezi fel, és *nem* a *mostani* nyárspolgárt, aki képes, akárcsak Pomjalovszkij szeminaristái, „tréfából" rongálni a társadalmi vagyon készleteit és lehetetlent követelni.

Addig, amíg a kommunizmus „felsőbb" fázisa be nem következik, a szocialisták azt követelik, hogy a társadalom és az *állam* a *legszigorúbban* ellenőrizze a munka mértékét és a fogyasztás mértékét, csakhogy ezt az ellenőrzést azzal kell *kezdeni*, hogy a kapitalistákat kisajátítják, hogy a munkások ellenőrzik a kapi-

talistákat, s ezt az ellenőrzést nem a bürokraták állama, hanem a *felfegyverzett munkások* állama hajtja végre.

A kapitalizmus önző védelme a burzsoá ideológusok (és ezek uszályhordozói, például Cereteli, Csernov úrék és társaik) részéről éppen abban áll, hogy a távoli jövőre vonatkozó vitákkal és szóbeszéddel *cserélik fel* a *mai* politika égető és aktuális kérdését: a kapitalisták kisajátítását, *az összes* állampolgároknak *egy* nagy „szindikátus", nevezetesen az egész állam munkásaivá és alkalmazottaivá való átváltoztatását s az egész szindikátus egész munkájának alárendelését egy valóban demokratikus államnak, a *munkás- és katonaküldöttek szovjetjei államának*.

Amikor a tudós professzor, nyomában pedig a nyárspolgár, ennek nyomában pedig Cereteli és Csernov úrék, oktalan utópiákról, a bolsevikok demagóg ígéreteiről, a szocializmus „bevezetésének" lehetetlenségéről beszélnek, akkor tulajdonképpen éppen a kommunizmus felsőbb fokára vagy szakaszára gondolnak, melynek „bevezetését" senki nem ígérte meg, de még csak nem is gondolt arra, hogy megígérje, mert azt „bevezetni" egyáltalán nem lehet.

És itt jutottunk el a szocializmus és kommunizmus közti tudományos különbségnek ahhoz a kérdéséhez, amelyet Engels érintett a „szociáldemokraták" elnevezés helytelenségéről szóló fentebb idézett fejtegetésében. Politikai tekintetben a kommunizmus első vagy alsó és felső fázisa közti különbség az idők folyamán valószínűleg óriási lesz, most azonban, a kapitalizmus idején, nevetséges volna hangsúlyozni ezt a különbséget, és legfeljebb egyes anarchisták tolhatják előtérbe (ha ugyan maradt még az anarchisták között olyan, aki semmit sem tanult abból, hogy a Kropotkinok, Grave-ek, Cornelissenek és az anarchizmus más „csillagai" Plehanov „nyomán" szociálsovinisztákká vagy lövészárok-anarchistákká váltak, ahogy Ge mondotta, ama kevés anarchisták egyike, akik megőrizték becsületüket és lelkiismeretüket).

De a szocializmus és kommunizmus közti tudományos különbség világos. Azt, amit szocializmusnak szokás nevezni, Marx a kommunista társadalom „első" vagy alsóbb fázisának nevezte. Amennyiben a termelési eszközök *közös* tulajdonná válnak, annyiban a „kommunizmus" szó itt is alkalmazható, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ez *nem* teljes kommunizmus. Marx magyarázatainak nagy jelentősége abban rejlik, hogy itt is következetesen alkalmazza a materialista dialektikát, a fejlődésről szóló tanítást, s a kommunizmust mint a kapitalizmus*ból* kifejlődő valamit vizsgálja. Skolasztikusan kigondolt, „kiagyalt" meghatározásokon és szavakon folyó terméketlen viták helyett (mi a szocializmus, mi a kommunizmus) Marx azt elemzi, amit a kommunizmus gazdasági érettsége fokainak nevezhetnénk.

Első fázisában, első fokán, a kommunizmus gazdasági tekintetben *nem* lehet még teljesen érett, teljesen mentes a kapitalizmus hagyományaitól vagy nyomaitól. Ebből adódik az az érdekes jelenség, hogy a kommunizmus első fázisában nem lépik át a „*polgári* jog szűk látóhatárát". A polgári jog a *fogyasztási* cikkek elosztása tekintetében természetesen elkerülhetetlenül feltételezi a *polgári államot* is, minthogy a jog olyan apparátus nélkül, mely *kényszeríteni* tud a jogszabályok betartására — semmi.

Kiderül, hogy a kommunizmusban bizonyos ideig nemcsak a polgári jog marad meg, hanem a burzsoá állam is — burzsoázia nélkül!

Ez paradoxonnak vagy egyszerű dialektikai elmejátéknak látszhat, amivel gyakran vádolják a marxizmust olyanok, akik egy cseppet sem fáradoztak azon, hogy tanulmányozzák rendkívül mély tartalmát.

A valóságban viszont az élet lépten-nyomon mutatja nekünk a réginek a maradványait az újban, a természetben és a társadalomban egyaránt. És Marx nem önkényesen dugott egy darab „polgári" jogot a kommunizmusba, hanem azt vette, ami

gazdasági és politikai tekintetben elkerülhetetlen az olyan társadalomban, amely a kapitalizmus *méhéből* kerül ki.

Abban a harcban, melyet a munkásosztály felszabadulásáért vív a kapitalisták ellen, a demokrácia óriási jelentőségű. De a demokrácia korántsem átlépheteltlen határ, hanem csupán a feudalizmustól a kapitalizmushoz és a kapitalizmustól a kommunizmushoz vezető út egyik szakasza.

A demokrácia egyenlőséget jelent. Érthető, hogy milyen nagy jelentősége van a proletariátus egyenlőségért vívott harcának és az egyenlőség jelszavának, ha helyesen, az *osztályok* megszüntetése értelmében fogjuk fel. De a demokrácia csak *formális* egyenlőséget jelent. És nyomban azután, hogy megvalósul a társadalom összes tagjainak egyenlősége a termelési eszközök birtoklása *tekintetében*, vagyis a munka egyenlősége, a munkabér egyenlősége — az emberiség előtt múlhatatlanul felvetődik az a kérdés, hogy tovább kell menni, a formális egyenlőségről a ténylegeshez, vagyis ennek a szabálynak a megvalósításához: „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint". Azt, hogy milyen szakaszokon át, milyen gyakorlati intézkedések útján jut el az emberiség ehhez a magasabb célhoz, nem tudjuk és nem tudhatjuk. De fontos, hogy tisztán lássuk, milyen végtelenül hazug az a közkeletű polgári elképzelés, hogy a szocializmus holt, megdermedt, egyszer s mindenkorra adott valami, holott a valóságban *csak* a szocializmussal kezdődik majd a gyors, igazi, valóban tömegeket átfogó, a lakosság *többségének*, azután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén.

A demokrácia államforma, az állam egyik válfaja. Következésképpen, mint minden állam, nem más, mint az erőszak szervezett, rendszeres alkalmazása emberekkel szemben. Ez a dolog egyik oldala. De másrészt a demokrácia a polgárok közötti egyenlőség formális elismerése, annak elismerése, hogy mindenkinek egyformán joga van az állam berendezésének és igazgatásának meghatározására. Ez viszont azzal függ össze, hogy a

demokrácia, fejlődésének bizonyos fokán, először is tömöríti a kapitalizmussal szemben forradalmi osztályt, a proletariátust, és lehetővé teszi számára, hogy pozdorjává zúzza, összetörje, elsöpörje a föld színéről a burzsoá államgépezetet, még a köztársasági-burzsoá államgépezetet is, az állandó hadsereget, a rendőrséget, a hivatalnokseregét, ezeket *demokratikusabb*, de még mindig állami gépezettel váltsa fel a felfegyverzett munkástömegek formájában, amelyek azután áttérnek arra, hogy az egész nép részt vesz a milíciában.

Itt „a mennyiség átcsap minőségbe": a demokratizmus *ilyen* foka összekapcsolódik a polgári társadalom kereteinek áttörésével, a társadalom szocialista átszervezésének kezdetével. Ha valóban *mindenki* részt vesz az állam igazgatásában, akkor a kapitalizmus már nem tarthatja magát. A kapitalizmus fejlődése viszont megteremti az *előfeltételeit* annak, hogy az állam igazgatásában valóban „mindenkinek" *módjában álljon* részt venni. Ilyen előfeltételek az általános írni-olvasni tudás, amelyet a legfejlettebb kapitalista országok közül már több megvalósított, továbbá a munkások millióinak „betanítása és fegyelmezése" a posta, a vasutak, a nagyüzemek, a nagykereskedelem, a bankügy stb. stb. nagy, bonyolult, társadalmasított apparátusa által.

Ilyen *gazdasági* előfeltételek mellett feltétlenül azonnal, márról holnapra át lehet térni arra, hogy a tőkéseket és a hivatalnokokat megdöntsük, s azután a felfegyverzett munkásokkal, az egész felfegyverzett néppel felváltsuk őket a termelés és elosztás *ellenőrzésében*, a munka és a termékek *nyilvántartásában*. (Az ellenőrzés és nyilvántartás kérdését nem kell összetéveszteni a tudományosan képzett mérnöki, agronómusi stb. személyzet kérdésével: ezek az urak ma a kapitalistáknak engedelmeskedve dolgoznak, még jobban dolgoznak majd holnap, amikor a fegyveres munkásoknak fognak engedelmeskedni.)

Nyilvántartás és ellenőrzés — ez a *legfontosabb*, ami a kommunista társadalom *első fázisának* „elindításához", helyes működéséhez kell. *Minden* polgár fizetett alkalmazottja lesz az ál-

lamnak, melyet a felfegyverzett munkásság alkot. *Minden* polgár egy, az egész népre kiterjedő állami „szindikátus" alkalmazottjává és munkásává válik. A fő az, hogy azonos mérték szerint dolgozzanak, helyesen betartsák a munka mértékét és azonos mérték szerint kapjanak fizetést. Ennek számbavételét, ellenőrzését a kapitalizmus rendkívül *leegyszerűsítette* rendkívül egyszerű, minden írni-olvasni tudó ember által elvégezhető felügyeleti és feljegyzési műveletekre, a négy számtani alapművelet ismeretére és megfelelő elismervények kiadására.*

Mikor a nép *többsége* kezd majd önállóan és mindenütt ilyen nyilvántartást végezni, ilyen ellenőrzést gyakorolni a (most alkalmazottakká változott) kapitalisták és az intellektuel urak felett, akik megőrizték a kapitalista szokásokat, akkor ez az ellenőrzés valóban egyetemessé, általánossá, az egész népre kiterjedővé válik, akkor nem lehet majd sehogyse kibújni alóla, „nem lesz hová szökni" előle.

Az egész társadalom egyetlen iroda és egyetlen gyár lesz, ahol egyenlő a munka és egyenlő a fizetés.

Ez a „gyári" fegyelem azonban, amelyet a proletariátus — miután a kapitalistákat legyőzte, a kizsákmányolókat megdöntötte — az egész társadalomra ki fog terjedni, semmiképpen nem ideálunk és nem végső célunk, hanem csupán *lépcsőfok*, amely szükséges ahhoz, hogy a társadalom radikálisan megtisztuljon a kapitalista kizsákmányolás szennyétől és aljasságaitól és *tovább* haladhasson előre.

Attól a pillanattól kezdve, amikor a társadalom valamennyi tagja, vagy legalábbis óriási többsége, megtanulta már *maga* vezetni az államot, maga vette kezébe ezt az ügyet, „megszervezte" az ellenőrzést a kapitalisták elenyésző kisebbsége, a ka-

* Mikor az állam, funkcióinak legfőbb részében, ilyen nyilvántartásra és ellenőrzésre redukálódik, amelyet maguk a munkások végeznek, akkor az állam többé már nem „politikai állam", akkor „a közfunkciók politikaiakból egyszerű igazgatási funkciókká válnak". (Vö. fentebb IV. fejezet, 2. §. Engels polémiája az anarchistákkal.[98]) [Lenin megjegyzése.]

pitalista szokásokhoz ragaszkodó uracskák, a kapitalizmus által mélységesen demoralizált munkások felett —, ettől a pillanattól kezd majd eltűnni általában minden igazgatás szükségessége. Minél teljesebb a demokrácia, annál közelebb van az az időpont, amikor ez feleslegessé válik. Minél demokratikusabb az „állam", amely fegyveres munkásokból áll, s „már nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett állam", annál gyorsabban kezd elhalni *mindenfajta* állam.

Mert amikor majd *mindenki* megtanulta az igazgatást és valóban önállóan fogja igazgatni a társadalmi termelést, önállóan fogja nyilvántartani és ellenőrizni a semmittevőket, úri csemetéket, csalókat és a „kapitalista hagyományok" egyéb ilyen „őrzőit", akkor olyan hihetetlenül nehéz lesz kibújni ez alól az össznépi nyilvántartás és ellenőrzés alól, ez olyan ritka kivétel lesz, valószínűleg olyan gyors és komoly büntetéssel jár majd (mert a fegyveres munkások — gyakorlati emberek, nem pedig érzelgős intellektuelek, és aligha lehet majd velük kibabrálni), hogy a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályok megtartásának *szükségessége* nagyon hamar *szokássá* fog válni.

És akkor szélesre kitárul a kapu a kommunista társadalom első fázisából a felsőbb fázisra való áttéréshez, s ezzel együtt az állam teljes elhalásához.

Lenin Összes Művei. 33. köt.
Budapest 1965. 15—20., 58—67., 75—93. old.

PROGRAM-DOKUMENTUMOK

MARX

A NEMZETKÖZI MUNKÁSSZÖVETSÉG IDEIGLENES SZERVEZETI SZABÁLYZATÁNAK BEVEZETŐ-INDOKLÓ RÉSZE[99]

Tekintettel arra,

hogy a munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kivívnia; hogy a munkásosztály felszabadításáért folyó harc nem osztálykiváltságokért és monopóliumokért, hanem egyenlő jogokért és kötelességekért, minden osztályuralom megszüntetéséért vívott harcot jelent;

hogy a szolgaság minden formájának, minden társadalmi nyomorúságnak, szellemi elkorcsosodásnak és politikai függésnek alapja a munkás gazdasági alávetettsége azoknak, akik monopolizálják a munkaeszközöket, azaz az élet forrásait;

hogy ezért a munkásosztály gazdasági felszabadítása a nagy cél, amelynek minden politikai mozgalmat mint eszközt alá kell rendelni;

hogy az összes erőfeszítések, amelyek e nagy célra irányultak, azért hiúsultak meg eddig, mert hiányzott az összetartás minden egyes országban a sokfajta munkaág között, és mert nem volt testvéri szövetség a különböző országok munkásosztályai között;

hogy a munka felszabadítása nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi kérdés, amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom áll fenn és amelynek megoldása a leghaladottabb országok — gyakorlati és elméleti — együttműködésétől függ;

hogy a munkásosztály mostani újjáéledése Európa haladott ipari országaiban, bár új reményt kelt, egyszersmind ünnepélyes

figyelmeztetés is, hogy ne essenek vissza a régi hibákba, s azt követeli, hogy múlhatatlanul egyesítsék a még mindig össze nem hangolt mozgalmakat;

ezekből az okokból

az 1864. szeptember 28-án a londoni St. Martin's Hallban tartott nyilvános gyűlés határozata által meghatalmazott bizottság alulírott tagjai megtették a szükséges lépéseket a Nemzetközi Munkásszövetség megalapítására.

Kijelentik, hogy ez a Nemzetközi Szövetség és a hozzá csatlakozó valamennyi egyesület és egyén az igazságot, az igazságosságot és az erkölcsöt ismeri el az egymás és minden ember iránti magatartás alapjául, tekintet nélkül színre, vallásra vagy nemzetiségre.

Az ember kötelességének tekinti, hogy követelje az emberi és polgári jogokat, nemcsak a maga számára, hanem mindenki számára, aki teljesíti kötelességét. Nincs jog kötelesség nélkül és nincs kötelesség jog nélkül.[100]

Marx—Engels Művei. 16. köt.
Budapest 1964. 12—13. old.

A SZÁSZ NÉPPÁRT PROGRAMJA[101]

A demokrácia követelései:

1. *A nép korlátlan önrendelkezési joga.*

Általános, közvetlen és egyenlő választójog, titkos szavazással, az állami élet minden területén (a parlament, az egyes államok kamarái, a községi képviselet stb. választásain). Népfelfegyverzés az állandó hadsereg helyébe. Teljhatalommal felruházott parlament, amelynek nevezetesen a háború és béke kérdésében is döntési joga van.

2. *Németország demokratikus államformában való egyesítése.*

Nem kell semmiféle örökletes központi hatalom. Nem kell sem Kis-Németország porosz vezetéssel, sem annexió útján megnövelt Poroszország, sem Nagy-Németország osztrák vezetéssel, sem „triász"[102]. A demokrata pártnak a leghatározottabban harcolnia kell az ilyen és hasonló dinasztikus, partikularista törekvések ellen, amelyek csak szolgaságra, szétforgácsoltságra és idegen uralomra vezethetnek.

3. *Minden rendi, születési és felekezeti kiváltság megszüntetése.*

4. *A testi, szellemi és erkölcsi népnevelés fejlesztése.*

Az iskola elválasztása az egyháztól, az egyház elválasztása az államtól és az állam elválasztása az egyháztól, a tanítóképző intézmények fejlesztése és a tanítók méltó helyzetének biztosítása, a népiskolának az állampénztárból fenntartandó állami in-

tézménnyé fejlesztése*. Az anyagi eszközök előteremtése és intézetek alapítása a népiskolából már kinőttek továbbképzése számára.

5. *Az általános jólét fejlesztése és a munka meg a munkás felszabadítása minden nyomás és minden béklyó alól.*

A dolgozó osztályok helyzetének megjavítása, szabad költözködés, az iparűzés szabadsága, egyetemes német honpolgársági jog, a szövetkezeti intézmények fejlesztése és támogatása, különösen a termelőszövetkezeteké, hogy kiegyenlítődjék a tőke és munka közötti ellentét.

6. *A községek önkormányzata.*

7. *A nép jogérzékének fejlesztése*

a bíróságok függetlensége és esküdtbíróságok révén — nevezetesen politikai és sajtópörökben is —, nyilvános és szóbeli törvényszéki eljárás révén.

8. *A nép politikai és társadalmi képzettségének fejlesztése*

szabad sajtó, a szabad gyülekezési és szervezkedési jog, egyesülési jog révén.

„Demokratisches Wochenblatt",
1868. júl. 4. 214. old.

* *Bebel „Életemből" c. művében a program e helyén még ez is áll:* „ingyenes népoktatással".

A NÉMET MUNKÁSEGYLETEK SZÖVETSÉGÉNEK PROGRAMJA[103]

A Nürnbergben összeült ötödik német munkásegylet-kongresszus a következő pontokban kinyilvánítja egyetértését a Nemzetközi Munkásszövetség programjával:*

1. A dolgozó osztályok emancipációját (felszabadítását) maguknak a dolgozó osztályoknak kell kivívniuk. A dolgozó osztályok emancipációjáért folyó harc nem osztálykiváltságokért és monopóliumokért, hanem *egyenlő jogokért* és *egyenlő kötelességekért* s *minden osztályuralom* megszüntetéséért vívott harcot jelent.

2. A szolgaság minden formájának, a társadalmi nyomorúságnak, a szellemi lealacsonyodásnak és a politikai függésnek az alapja a munka emberének gazdasági függése a munkaeszközök monopolistájától (kizárólagos birtokosától).

3. A dolgozó osztályok gazdasági felszabadításának a politikai szabadság a nélkülözhetetlen feltétele. Ennélfogva a társadalmi kérdés *elválaszthatatlan* a politikai kérdéstől, megoldása ehhez van kötve és *csak a demokratikus államban* lehetséges.

Továbbá tekintettel arra,

hogy az összes erőfeszítések, amelyek a munkások gazdasági felszabadítására irányultak, azért hiúsultak meg eddig,

* Lásd 177—178. old.

mert hiányzott a szolidaritás (egyesülés) minden egyes országban a munka sokféle ágazata között és nem volt meg a testvéri szövetség a különböző osztályok munkásosztályai között; hogy a munka felszabadítása nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi probléma (feladat), amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom van, s amelynek megoldása a leghaladottabb országok gyakorlati és elméleti közreműködésétől függ, az ötödik német munkásegyletkongresszus elhatározza, hogy csatlakozik a Nemzetközi Munkásszövetség törekvéseihez.

„Demokratisches Wochenblatt",
1868. szept. 12. 294. old.

A SZOCIÁLDEMOKRATA MUNKÁSPÁRT PROGRAMJA

(EISENACHI PROGRAM[104])

I. A Szociáldemokrata Munkáspárt a szabad népállam létesítésére törekszik.

II. A Szociáldemokrata Munkáspárt minden tagjának kötelessége teljes erejével síkraszállni a következő alapelvekért:

1. A mai politikai és társadalmi állapotok rendkívül igazságtalanok és ezért a legnagyobb erővel küzdeni kell ellenük.

2. A munkásosztály felszabadításáért folyó harc nem osztálykiváltságokért és előjogokért, hanem egyenlő jogokért és egyenlő kötelességekért és minden osztályuralom megszüntetéséért folyó harc.

3. A szolgaság minden formájának alapja a munkásnak a tőkéstől való gazdasági függése, és ezért a Szociáldemokrata Munkáspárt arra törekszik, hogy a mai termelési módnak (a bérrendszernek) a kollektív [genossenschaftliche] munka által való megszüntetése útján minden egyes munkás megkapja munkája teljes hozadékát.

4. A politikai szabadság elengedhetetlen előfeltétele a munkásosztály gazdasági felszabadításának. Ennélfogva a szociális kérdés elválaszthatatlan a politikai kérdéstől, az előbbinek megoldása az utóbbitól függ, s ez a megoldás csak a demokratikus államban lehetséges.

5. Tekintettel arra, hogy a munkásosztály politikai és gazdasági felszabadítása csak akkor lehetséges, ha a munkásosztály

közösen és egységesen vívja a harcot, a Szociáldemokrata Munkáspárt egységes szervezetté alakul, amely azonban minden egyes tagnak lehetővé teszi, hogy befolyását az összesség javára érvényesíthesse.

6. Tekintettel arra, hogy a munkások felszabadítása nem helyi vagy nemzeti, hanem társadalmi feladat, amely valamennyi országra kiterjed, ahol modern társadalom áll fenn, a Szociáldemokrata Munkáspárt, amennyire ezt az egyesülési törvények megengedik, a Nemzetközi Munkásszövetség ágának tekinti magát, annak törekvéseihez csatlakozik.

III. A Szociáldemokrata Munkáspárt agitációjában a következőket kell érvényesíteni mint közvetlen követeléseket:

1. Általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog minden 20 éven felüli férfi számára a parlamentbe, az egyes államok országgyűléseibe, a tartományi és községi képviseletekbe, valamint a többi képviseleti testületbe való választásnál. A megválasztott képviselőknek elegendő napidíj biztosítandó.

2. A nép közvetlen törvényhozásának (azaz kezdeményezési és elvetési jogának) bevezetése.

3. Minden rendi, vagyoni, születési és vallási kiváltság eltörlése.

4. Néphadsereg felállítása az állandó hadsereg helyébe.

5. Az egyház elválasztása az államtól és az iskola elválasztása az egyháztól.

6. Kötelező népiskolai oktatás, továbbá ingyenes oktatás valamennyi nyilvános tanintézetben.

7. Független bíróságok, az esküdt- és szakmai bíróságok bevezetése, a nyilvános és szóbeli törvényszéki eljárás és az ingyenes jogszolgáltatás bevezetése.

8. A sajtót, az egyesülést és szövetkezést korlátozó valamennyi törvény eltörlése; a női munka korlátozása és a gyermekmunka eltiltása.

9. Valamennyi közvetett adó eltörlése és egyetlen közvetlen, progresszív jövedelmi adó és örökségi adó bevezetése.

10. A szövetkezeti ügy állami támogatása és állami hitel — demokratikus biztosítékok mellett — a szabad termelőszövetkezeteknek.

A NÉMET MUNKÁSPÁRT PROGRAMJA

A GOTHAI PROGRAM TERVEZETE[108])

I. A munka minden gazdagságnak és kultúrának a forrása, és minthogy hasznothajtó munka csak a társadalomban és a társadalom révén lehetséges — a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját.

A mai társadalomban a munkaeszközök a tőkésosztály monopóliuma; a munkásosztály ezáltal megszabott függősége az oka a nyomorúság és szolgaság minden formájának.

A munka felszabadítása megköveteli a munkaeszközöknek a társadalom tulajdonává emelését és az összmunka kollektív szabályozását a munkahozadék igazságos elosztásával.

A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg.

A munkásosztály a maga felszabadításán mindenekelőtt a mai nemzeti állam keretén belül munkálkodik, tudatában annak, hogy valamennyi kultúrország munkásaival közös törekvésének szükségszerű eredménye a népek nemzetközi testvériesülése lesz.

II. Ezen alapelvekből kiindulva, a német munkáspárt minden törvényes eszközzel küzd a szabad államért és a szocialista társadalomért; küzd azért, hogy a bérrendszer a vasbértörvénnyel együtt és a kizsákmányolás minden formájában megszűnjék; küzd minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöböléséért.

III. Hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse, a német munkáspárt követeli termelőszövetkezetek létesítését államsegéllyel, a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt. A termelőszövetkezeteket az iparban és mezőgazdaságban olyan mértékben kell életre hívni, hogy azokból az összmunka szocialista szervezete jöjjön létre.

A német munkáspárt az állam szabadság-alapzatául követeli:

1. Az általános, közvetlen és titkos választójogot minden 21 éven felüli férfi számára minden országos és községi választásnál.

2. A nép közvetlen törvényhozását, kezdeményezési és elvetési joggal.

3. Általános védkötelezettséget. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe. A népképviselet döntsön háborúról és békéről.

4. Az összes kivételes törvények, különösen a sajtó-, az egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó törvények eltörlését.

5. Népbíráskodást. Ingyenes törvénykezést.

A német munkáspárt az állam szellemi és erkölcsi alapzatául követeli:

1. Az általános és egyenlő állami népnevelést. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes oktatást.

2. A tudomány szabadságát. Lelkiismereti szabadságot.

A német munkáspárt az állam gazdasági alapzatául követeli:

Az egyetlen, progresszív állami és községi jövedelmi adó megszabását valamennyi meglevő, különösen a közvetett adók helyett.

A német munkáspárt a munkásosztálynak a tőke hatalma ellen a mai társadalmon belüli védelmére követeli:

1. Egyesülési szabadságot.

2. Normál-munkanapot és a vasárnapi munka eltiltását.
3. A női munka korlátozását és a gyermekmunka eltiltását.
4. A gyári, műhelyi és háziipar állami felügyeletét.
5. A fogházmunka szabályozását.
6. Hatékony szavatossági törvényt.[26]

A NÉMETORSZÁGI SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT PROGRAMJA

(GOTHAI PROGRAM[106])

I. A munka minden gazdagságnak és minden kultúrának a forrása, és minthogy általánosan hasznothajtó munka csak a társadalom révén lehetséges, a teljes munkahozadék a társadalmat, azaz annak minden tagját illeti meg, általános munkakötelezettséggel, egyenlő jog szerint, mindenkinek ésszerű szükségletei szerint.

A mai társadalomban a munkaeszközök a tőkésosztály monopóliuma; a munkásosztály ezáltal megszabott függősége az oka a nyomorúság és szolgaság minden formájának.

A munka felszabadítása megköveteli a munkaeszközöknek a társadalom köztulajdonává változtatását és az összmunka kollektív szabályozását, a munkahozadék közérdekű felhasználásával és igazságos elosztásával.

A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg.

II. Ezen alapelvekből kiindulva, a Németországi Szocialista Munkáspárt minden törvényes eszközzel küzd a szabad államért és a szocialista társadalomért, a vasbértörvény szétzúzásáért a bérmunkarendszer eltörlése útján, a kizsákmányolás minden formájának megszüntetéséért, minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöböléséért.

A Németországi Szocialista Munkáspárt, bár mindenekelőtt nemzeti keretek között munkálkodik, tudatában van a munkás-

mozgalom nemzetközi jellegének és el van tökélve, hogy mindazokat a kötelességeket, amelyeket ez a munkásokra ró, teljesítse, minden ember testvériségének valóra váltása érdekében.

Hogy a szociális kérdés megoldásának az útját egyengesse, a Németországi Szocialista Munkáspárt követeli szocialista termelőszövetkezetek létesítését államsegéllyel, a dolgozó nép demokratikus ellenőrzése alatt. A termelőszövetkezeteket az iparban és a mezőgazdaságban olyan mértékben kell életre hívni, hogy azokból az összmunka szocialista szervezete jöjjön létre.

A Németországi Szocialista Munkáspárt az állam alapzatául követeli:

1. Az általános, egyenlő, közvetlen választó- és szavazójogot, titkos és kötelező szavazással, minden húsz éven felüli állampolgár számára minden állami és községi választásnál és szavazásnál. A választást vagy szavazást vasárnap vagy ünnepnapon kell lefolytatni.

2. A nép közvetlen törvényhozását. A nép döntsön háborúról és békéről.

3. Általános védkötelezettséget. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe.

4. Az összes kivételes törvények, különösen a sajtó-, egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó törvények eltörlését; egyáltalában minden olyan törvényét, amely a szabad véleménynyilvánítást, a szabad kutatást és gondolkodást korlátozza.

5. Népbíráskodást. Ingyenes jogszolgáltatást.

6. Általános és egyenlő állami népnevelést. Általános iskolakötelezettséget. Ingyenes tanítást minden oktatási intézményben. A vallás magánüggyé nyilvánítását.

A Németországi Szocialista Munkáspárt a mai társadalmon belül követeli:

1. A fenti követelések szellemében a politikai jogoknak és szabadságoknak lehető legnagyobb kiterjesztését.

2. Az egyetlen, progresszív állami és községi jövedelmi adót az összes meglevő adók, különösen a népet terhelő közvetett adók helyett.

3. Korlátlan egyesülési szabadságot.

4. A társadalom szükségleteinek megfelelő normál-munkanapot. A vasárnapi munka eltiltását.

5. A gyermekmunka és minden az egészségre és az erkölcsre káros női munka eltiltását.

6. A munkások életét és egészségét védelmező törvényeket. A munkáslakások egészségügyi ellenőrzését. A bányák, a gyári, műhelyi és háziipar felügyeletét a munkások által választott tisztviselők útján. Hatékony szavatossági törvényt.[26]

7. A fogházmunka szabályozását.

8. Teljes önkormányzatot a munkások minden kölcsön- és segélypénztárának.

K. Marx: Kritik des Gothaer Programms.
Dietz Verlag, Berlin 1972. 159—161. old.

A NÉMETORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT PROGRAMTERVEZETE

(AZ ERFURTI PROGRAM TERVEZETE[107])

[1] A munkás elválasztása a munkaeszközöktől — föld, bányák, tárnák, aknák, gépek és szerszámok, közlekedési eszközök — s az, hogy ezek a társadalom tagjai egy részének kizárólagos birtokába kerültek, oda vezetett, hogy a társadalom két osztályra: a dolgozó és a birtokos osztályra szakadt.

[2] Kizárólagos birtokosaik (monopolistáik) kezében a társadalom létezéséhez szükséges munkaeszközök a kizsákmányolás eszközeivé váltak. A szolgaság minden formájának, a politikai jogfosztottságnak, szociális nyomornak, testi elkorcsosodásnak, szellemi leláztatásnak az alapja: a munkások ebből fakadó függése a munkaeszközök kizárólagos birtokosaitól.

[3] A kizárólagos birtokosok — tőkések, nagybirtokosok, burzsoák — uralma alatt fokozódó sebességgel nő a munkaeszközöknek és a kizsákmányoltak által létrehozott gazdagságnak a felhalmozása a tőkések kezében — egyre egyenlőtlenebbé válik a munka termékének elosztása, egyre nő a proletárok száma és nyomora, egyre népesebb a felesleges munkások hadserege, egyre ridegebb az osztályellentét, egyre elkeseredettebb az osztályharc, amely a modern társadalmat két ellenséges táborra osztja, s amely közös jellegzetessége minden ipari országnak.

[4] A tőkés magántermelés lényegében gyökerező tervszerűtlenség hozza létre azokat a mind tovább tartó válságokat és a munkában való fennakadásokat, amelyek még inkább súlyos-

bítják a munkások helyzetét, széles néprétegek tönkretételét vonják maguk után, átlagos gazdasági és politikai bizonytalanságot okoznak, s az egész társadalmat nyugtalanságba és zilálságba döntik.

[5] Ezt az állapotot, amely napról napra elviselhetetlenebbé válik, az okok kiküszöbölése útján megszüntetni és a munkásosztály felszabadulását kiharcolni, ez a szociáldemokrácia célja és feladata.

[6] A Németországi Szociáldemokrata Párt ennek megfelelően arra törekszik, hogy a munkaeszközök — a föld, a bányák, aknák, tárnák, a gépek és szerszámok, a közlekedési eszközök — a társadalom közös tulajdonába kerüljenek, a tőkés magántermelés pedig szocialista közös termeléssé változzék át, amelynek anyagi és szellemi feltételeit maga a tőkés társadalom teremti meg.

[7] A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet, mert valamennyi többi osztály és párt a kapitalizmus talaján áll és az egymás közötti érdekviszályok ellenére közös céljuk a kapitalizmus fenntartása és erősítése.

[8] Felismerve azt, hogy a munkásosztály felszabadítása nem nemzeti, hanem társadalmi feladat, amelyből egyenlően veszik ki a részüket valamennyi kultúrország munkásai, és amelynek megoldása csak nemzetközi együttműködés útján érhető el, a Németországi Szociáldemokrata Párt *egynek* érzi és vallja magát valamennyi többi ország osztálytudatos munkásaival.

[9] A Szociáldemokrata Párt semmi közösséget nem vállal az ún. államszocializmussal: a kincstári államosítás rendszerével, amely az államot teszi a magánvállalkozó helyére, de hagyja, hogy a gazdasági kizsákmányolás és politikai elnyomás kettős igája továbbra is a munkásra nehezedjék.

[10] A Szociáldemokrata Párt nem új osztálykiváltságokért és előjogokért harcol, hanem az osztályuralomnak a megszüntetéséért és azért, hogy mindenkinek egyenlő jogai legyenek,

nemre és származásra való tekintet nélkül. A munkásosztály felszabadításáért való harcában, az emberiség felszabadításáért való harcában a szociáldemokrácia küzd minden olyan követelésért, rendszabályért és intézményért, amelyek általában a nép és különösen a munkásosztály helyzetének megjavítására alkalmasak.

A Németországi Szociáldemokrata Párt ezért a következő követelések mellett foglal állást:

1. Általános egyenlő közvetlen választójog és szavazati jog, titkos szavazással, minden 21. évét betöltött állampolgár számára, nemre való tekintet nélkül, minden választásra és szavazásra vonatkozóan. Az arányos választási rendszer bevezetése. A választások és szavazások vasár- és ünnepnapra való kitűzése.

2. Közvetlen törvényhozás a nép által, vagyis a nép javaslattételi és javaslatelvetési joga.

3. A nép választott képviselői döntsenek háború és béke kérdésében. Nemzetközi választott bíróság létesítése.

4. Minden olyan törvény hatálytalanítása, amely korlátozza vagy elnyomja a szabad véleménynyilvánítást, az egyesülési és gyülekezési jogot.

5. A közpénzekből egyházi és vallási célokra való minden juttatás megszüntetése. Az egyházi és vallási közösségek magántársaságoknak tekintendők.

6. Az iskola világi jellege. A nyilvános népiskolák kötelező látogatása. Ingyenes oktatás és ingyenes tanszerek valamennyi közművelődési intézményben.

7. Minden állapolgárnak a védelmi készség szellemében való nevelése. Népi milícia létesítése az állandó hadsereg helyett.

8. A jogszolgáltatás és a jogsegély díjtalansága. A nép által választott bírák általi igazságszolgáltatás.

9. Ingyenes orvosi és gyógyszerellátás.

10. Progresszív jövedelem-, tőke- és örökösödési adó valamennyi közkiadás fedezésére, amennyiben ehhez adókra van

szükség. Minden közvetett adó, vám és más olyan gazdaságpolitikai rendelkezés megszüntetése, amelyek az összesség érdekét alárendelik egy kiváltságos kisebbség érdekeinek.

A munkásosztály védelmében a Németországi Szociáldemokrata Párt követeli:

1. Hatékony nemzeti és nemzetközi munkás-törvényhozás bevezetését a következő alapon:

a) a normál-munkanap tartamának legfeljebb nyolc órában történő megállapítása;

b) 14 éven aluli gyermekek eltiltása a keresetszerű munkától;

c) az éjszakai munka betiltása, kivéve az olyan iparágakban, amelyekben jellegüknél fogva, technikai okokból vagy közérdekből szükség van éjszakai munkára;

d) a nők munkájának betiltása azokban az iparágakban, amelyekben a gyártási mód hátrányosan hat a női szervezetre;

e) nők és a 18 éven aluli fiatalok számára az éjszakai munka betiltása;

f) heti legalább 36 órás, megszakítás nélküli pihenő biztosítása minden munkás számára;

g) a truck-rendszer[108] betiltása;

h) minden műhely és ipari üzem ellenőrzése, beleértve a háziipart is, a birodalom által díjazott felügyelő tisztviselők útján.

2. Az egyesülési jog biztosítása a vállalkozók túlkapásaival szemben.

3. Az egész munkásbiztosítás birodalmi kézbe vétele, a benne részesülőknek az igazgatásban való hatékony részvételével.

A munkaviszonyok szabályozása és felügyelete céljából a Németországi Szociáldemokrata Párt Birodalmi Munkaügyi Hi-

vatalt, kerületi munkaügyi hivatalokat követel és munkáskamarák megalakítását, amelyeknek tagjai felerészt a munkások közül, felerészt a vállalkozók közül választandók.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, 1968. márciusi különszám.

A NÉMETORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT PROGRAMJA

(ERFURTI PROGRAM[100])

A polgári társadalom gazdasági fejlődése természeti szükségszerűséggel vezet a kisüzem pusztulásához, amely azon alapul, hogy a termelési eszközök a dolgozók magántulajdonában vannak. E fejlődés elválasztja a dolgozót termelési eszközeitől és nincstelen proletárrá változtatja, a termelési eszközök pedig aránylag csekély számú tőkés és nagybirtokos monopóliumává válnak.

A termelési eszközök e monopolizálásával együtt halad a szétforgácsolt kisüzemek kiszorítása hatalmas nagyüzemek által, a szerszám géppé fejlődése, az emberi munka termelékenységének óriási növekedése. De ennek az átalakulásnak minden előnyét a tőkések és a nagybirtokosok monopolizálják. A proletariátus és a süllyedő középrétegek — kispolgárok, parasztok — számára ez azt jelenti, hogy létük egyre bizonytalanabbá válik, a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, a megalázás, a kizsákmányolás állandóan fokozódik.

Egyre nő a proletárok száma, egyre nagyobb számú a felesleges munkások hadserege, egyre élesebb az ellentét kizsákmányolók és kizsákmányoltak között, egyre elkeseredettebb a burzsoázia és a proletariátus közti osztályharc, amely a modern társadalmat két ellenséges táborra osztja, s amely közös jellegzetessége minden ipari országnak.

A vagyonosok és vagyontalanok közti szakadékot még szélesítik a tőkés termelési mód lényéből fakadó válságok, amelyek

egyre nagyobb kiterjedésűek és pusztítóbbak lesznek, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává változtatják és bebizonyítják, hogy a termelőerők túlnőttek a mai társadalmon, hogy a termelési eszközök magántulajdona összeegyeztethetetlenné vált célszerű felhasználásukkal és teljes kifejlesztésükkel.

A termelési eszközök magántulajdona, amely azelőtt az az eszköz volt, amely biztosította a termelőnek terméke tulajdonát, most olyan eszközzé vált, amelynek segítségével parasztokat, kézműveseket és kiskereskedőket sajátítanak ki, a nemdolgozókat — tőkéseket, nagybirtokosokat — pedig a munkások termékének birtokába juttatják. Csak a termelési eszközök — a föld, bányák és tárnák, nyersanyagok, szerszámok, gépek, közlekedési eszközök — tőkés magántulajdonának társadalmi tulajdonná változtatása és az árutermelésnek szocialista, a társadalom érdekében a társadalom által folytatott termeléssé való átváltoztatása útján érhető el, hogy a nagyüzem, valamint a társadalmi munka egyre növekvő jövedelmezősége az eddig kizsákmányolt osztályok számára a nyomor és az elnyomás forrásából a legnagyobb jólét és általános harmonikus tökéletesedés forrásává váljék.

Ez a társadalmi átalakulás nemcsak a proletariátus, hanem az egész, a mai állapotoktól szenvedő emberi nem felszabadítását jelenti. De ez a felszabadítás csak magának a munkásosztálynak műve lehet, mert valamennyi többi osztály, az egymás közti érdekviszályok ellenére, a termelési eszközök magántulajdonának talaján áll és közös célja a mai társadalom alapjainak fenntartása.

A munkásosztály harca a tőkés kizsákmányolás ellen szükségszerűen politikai harc. A munkásosztály politikai jogok nélkül nem vívhatja meg gazdasági harcait, és nem szervezkedhet gazdaságilag. Nem valósíthatja meg a termelési eszközöknek az összesség birtokába való juttatását anélkül, hogy a politikai hatalom birtokába jutna.

A munkásosztály e harcát tudatossá és egységessé formálni, és szükségszerű célját elébe tárni — ez a Szociáldemokrata Párt feladata.

A munkásosztály érdekei valamennyi, a tőkés termelési mód alapján álló országban azonosak. A világforgalom és a világpiacra való termelés kiszélesedésével minden egyes ország munkásainak helyzete mindinkább függ a többi ország munkásainak helyzetétől. A munkásosztály felszabadítása tehát olyan feladat, amelyben egyenlő az osztályrésze valamennyi kultúrország munkásainak. Ezt felismerve a Németországi Szociáldemokrata Párt egynek érzi és vallja magát valamennyi többi ország osztálytudatos munkásaival.

A Németországi Szociáldemokrata Párt tehát nem új osztálykiváltságokért és előjogokért küzd, hanem az osztályuralomnak és maguknak az osztályoknak a megszüntetéséért, és azért, hogy mindenkinek, nemre és származásra való tekintet nélkül, egyenlő jogai és egyenlő kötelességei legyenek. E nézetekből kiindulva a Párt a mai társadalomban nemcsak a bérmunkások kizsákmányolása és elnyomása ellen harcol, hanem mindenfajta kizsákmányolás és elnyomás ellen, akár valamely osztály, akár valamely párt, nem vagy faj ellen irányul az.

Ezekből az alapelvekből kiindulva a Németországi Szociáldemokrata Párt követeli mindenekelőtt:

1) Általános, egyenlő, közvetlen és titkos választói és szavazati jogot minden 20 éven felüli birodalmi állampolgár számára, nemre való tekintet nélkül, minden választáson és szavazáson. Arányos választási rendszert, ennek bevezetéséig pedig a választókörzetek törvényben megállapítandó új beosztását minden népszámlálás után. Kétéves törvényhozási időszakokat. A választásoknak és szavazásoknak törvényes munkaszüneti napokon való megtartását. A megválasztott képviselők díjazását. A politikai jogok minden korlátozásának megszüntetését, kivéve a gondnokság alá helyezés esetében.

2) A nép közvetlen törvényhozását javaslattételi és elvetési jog útján. A nép birodalmi, állami, tartományi és községi önrendelkezését és önkormányzatát. A hatóságokat a nép válassza, neki tartozzanak felelősséggel és szavatossággal. Évenkénti adómegszavazást.

3) Fegyverforgatásra való általános nevelést. Néphadsereget az állandó hadsereg helyébe. Háborúról és békéről a népképviselet döntsön. Minden nemzetközi viszály döntőbírósági úton való rendezését.

4) A szabad véleménynyilvánítást, az egyesülési és gyülekezési jogot korlátozó vagy elnyomó törvények eltörlését.

5) A nőket a férfiakkal szemben köz- és magánjogi szempontból hátrányos helyzetbe hozó törvények eltörlését.

6) A vallás magánüggyé nyilvánítását. Ne fordítsanak közpénzt egyházi és vallási célokra. Az egyházi és vallási közösségeket tekintsék magántársaságoknak, amelyek ügyeiket teljesen önállóan intézik.

7) Az iskola világi jellegét. A nyilvános népiskolák kötelező látogatását. Ingyenes oktatást, tanszereket és ellátást a nyilvános népiskolákban, azoknak a diákoknak és diáklányoknak pedig, akik képességeiknél fogva továbbképzésre alkalmasaknak bizonyulnak, a felsőbb tanintézetekben is.

8) Ingyenes jogszolgáltatást és ügyvédet. A nép által választott bírák útján való igazságszolgáltatást. A bűnügyekben fellebbezést. Az ártatlanul vádoltak, letartóztatottak és elítéltek kártalanítását. A halálbüntetés eltörlését.

9) Ingyenes orvosi segélynyújtást, beleértve a szülésnél való segédkezést és a gyógyszert is. Ingyenes temetkezést.

10) Progresszíven emelkedő jövedelmi és vagyonadót, minden közkiadás fedezésére, amennyiben ezeket adók útján kell fedezni. Adóbevallási kötelezettséget. Az öröklött vagyon nagysága és a rokonság foka szerint emelkedő örökösödési adót. Minden közvetett adó, minden vám és egyéb olyan gaz-

daságpolitikai rendszabály eltörlését, amely a közérdeket feláldozza egy kiváltságos kisebbség érdekeinek.

A munkásosztály védelmére a Németországi Szociáldemokrata Párt követeli mindenekelőtt:

1) Hatékony nemzeti és nemzetközi munkásvédelmi törvényhozást a következő alapon:

a) Legfeljebb nyolcórás normál-munkanap megállapítása.
b) A tizennégy éven aluli gyermekek kereső munkájának eltiltása.
c) Az éjszakai munka eltiltása, kivéve olyan iparágakban, amelyek természetüknél fogva technikai okokból vagy közérdekből megkövetelik az éjszakai munkát.
d) Heti legalább 36 órás megszakítatlan pihenő minden munkásnak.
e) A truck-rendszer[108] eltiltása.

2) Minden ipari üzem ellenőrzését, a városi és falusi munkaviszonyok feltárását és szabályozását birodalmi munkahivatal, járási munkahivatalok és munkakamarák útján. Hathatós ipari egészségvédelem.

3) A mezőgazdasági munkások és cselédek egyenjogúsítását az ipari munkásokkal; a cselédtörvények eltörlését.

4) Az egyesülési jog biztosítását.

5) Az egész munkásbiztosításnak a birodalom által való átvételét, a munkások irányadó részvételének biztosításával az igazgatásban.

Engels: Az erfurti programtervezet bírálata. Budapest 1954. 53—56. old.

FÜGGELÉK

[1] „A gothai program kritikája" (amelynek Marx azt a címet adta: „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához") nyomtatásban először 1891. január végén jelent meg, a Németországi Szociáldemokrata Párt hetilapjában, a „Die Neue Zeit"-ben (l. 50. és 54. jegyz.). Marx kéziratának másolatát Engels küldte el közlésre K. Kautskynak, a lap szerkesztőjének; ugyanakkor elküldte neki Marx W. Brackéhoz írt kísérőlevelét (15—16. old.) és a maga ezekhez írt előszavát (13—14. old.) is. A három írás együtt jelent meg; a megjelenés körülményeiről és hatásáról az e kötetben közölt levelek részletesebben szólnak. Az 1891-ben Engels által kihagyott vagy pontokkal helyettesített részeket csúcsos zárójelben — ⟨ ⟩ — közöljük. Közlésünk alapja Marx eredeti kézirata, amelyet Charles Longuet, Marx dédunokája, 1960-ban a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézetnek ajándékozott.

„A gothai program kritikájá"-t szervesen kiegészíti Engelsnek Bebelhez intézett 1875. márc. 18—28-i levele (50—58. old.), amelyet Marxszal való megbeszélés alapján írt. — *11*

[2] A gothai egyesülési kongresszuson (1875. máj. 22—27.) egyesült a német munkásmozgalom két pártja, a Bebel és Liebknecht vezette Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) és a lassalleánus Általános Német Munkásegylet; ezzel össz-nemzeti méretűvé vált a német munkásmozgalom. Az egyesült párt neve (1890-ig) Németországi Szocialista Munkáspárt volt. Ez a kongresszus fogadta el az ún. gothai programot. A program tervezete (l. 186—188. old.) a két párt közötti kompromisszumot, pontosabban: az eisenachiak által a lassalleanizmusnak tett engedményeket fejezte ki. A kongresszus csak keveset változtatott a tervezeten (l. 189—191. old. és 106. jegyz.). — *13 67 82*

[3] A hallei kongresszus (az első német pártkongresszus a szocialistatörvény (l. 58. jegyz.) eltörlése után) 1890. okt. 12-től 18-ig tanácskozott; legfőbb eredménye az új szervezeti szabályzat elfogadása volt. (Ez a szabályzat 1900-ig maradt érvényben.) A kongresszuson Liebknecht referátumot tartott a pártprogram módosításáról (erre vonatkozóan l. Engels levelét a 81. old.-on); javaslatára a pártvezetőség megbízást kapott arra, hogy dolgozza ki az új program tervezetét a következő kongresszus számára, s az előtt három hónappal bocsássa vitára. — *13 77 81 86 92*

[4] A Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé) hágai kongresszusán a munkásmozgalomnak Marx, Engels és követőik által képviselt irányvonala győzelmet aratott a vele élesen szembenálló kispolgári irányzatok, különösen a Bakunyin vezette anarchisták fölött. A kongresszus határozatai (l. 99. jegyz.) megteremtették az alapot arra, hogy a munkásosztály országonként megalakítsa önálló politikai pártját; ezzel az I. Internacionálé betöltötte történelmi hivatását. — *14*

[5] E levél elé Marx a következő megjegyzést írta: „*Nota bene* (Megjegyzendő). *A kéziratnak az Ön kezébe kell visszakerülnie*, hogy szükség esetén rendelkezésemre álljon." Ez a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" c. kéziratra vonatkozott, amelyhez ez a levél mellékelve volt. — *15*

[6] „Gosszudarsztvennoszty i anarchija" (Államiság és anarchia) c. brosúrájában (Zürich, 1873) Bakunyin Liebknechtet „Marx úr ügynökének" nevezte és Marxot tette felelőssé Liebknecht minden tevékenységéért, különösen a Szász Néppárttal (l. 7. jegyz.) való együttműködésért. Bakunyin könyvéből készített konspektusában Marx bebizonyította Bakunyin vádjainak tarthatatlanságát (vö. Marx és Engels Művei. 18. köt., 567—612. old.). — *15 56*

[7] Az 1865-ben megalakult Német Néppárt főként a délnémet államok kispolgárságának és részben polgárságának demokratikus részére támaszkodott, s poroszellenes, általános-demokratikus, de egyben partikularista politikát is folytatott. 1866-ban csatlakozott hozzá a Szász Néppárt, amely azonban zömében munkásokból állt és következetesebben demokratikus politikát képviselt, mint a Német Néppárt. A Bebel vezette Német Munkásegyletek Szövetsége (l. 103. jegyz.) és főként Liebknecht együttműködött a Szász Néppárttal, amely — elsősorban ennek eredményeként — szocialista irányba fejlődött és az eisenachi kongresszuson (l. 8. jegyz.) zömében csatlakozott a Szo-

ciáldemokrata Munkáspárthoz. A Szász Néppárt programját l. a 179—180. old.-on, a Német Munkásegyletek Szövetségéét a 181—182. oldalon. — *15 35 51 70 73 84 94*

[8] Az eisenachi általános német szociáldemokrata munkáskongresszuson (1869. aug. 7—9.) alakult meg a Szociáldemokrata Munkáspárt (ezért nevezték „eisenachi" pártnak), a német munkásosztály önálló, forradalmi pártja. Ez a kongresszus, amelyen a Német Munkásegyletek Szövetségéhez (l. 103. jegyz.) tartozó munkásegyleteknek, a Szász Néppárthoz (l. 7. jegyz.) tartozó népegyleteknek, a lassalleánus Általános Német Munkásegyletből kivált baloldali ellenzéknek és számos szakszervezetnek a küldöttei vettek részt, valamint az ausztriai és svájci német munkásszervezetek képviselői is, elfogadta a párt programját (l. 183—185. old.), amelynek elvi része az Internacionálé programján (l. 177—178. old., valamint 99. és 104. jegyz.) alapul. A párt megalakulását és ténykedését a Lassalle-féle opportunizmus elleni harc jellemezte, amelyet döntően befolyásoltak Marx és Engels tanításai. — *16 51 72*

[9] Valójában az Általános Német Munkásegylet tervezett külön kongresszusa nem jött létre. — *16 62*

[10] Itt arról az együttműködésről van szó, amely Lassalle és a porosz miniszterelnök, a junker Bismarck között alakult ki. Ennek értelmében pl. Lassalle 1864 őszére mozgósítani akarta egyesületét arra, hogy álljon ki Schleswig-Holsteinnek Poroszország által való annektálása mellett. Erre vonatkozólag Marx csak Lassalle halála (1864) után kapott adatokat. — *20 87*

[11] L. Marx és Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 450. old. — *27*

[12] L. Marx és Engels Művei. 4. köt. 451. old. — *27*

[13] Az 1874. januári Reichstag-választásról van szó; itt a két munkáspárt jelöltjei kereken 352 000 szavazatot kaptak (1871-ben csak 124 000-et), s így hat eisenachi és három lassalleánus került be a birodalmi gyűlésbe. — *27*

[14] „Berlini Marat"-nak Marx W. Hasselmannt nevezi, a „Neuer Szocialdemokrat" szerkesztőjét, aki a gothai programtervezet kidolgozásában is részt vett. — A „Neuer Sozialdemokrat" a lassalleánus Általános Német Munkásegylet lapja volt; hetenként háromszor, Berlinben jelent meg, 1871-től 1876-ig. — *28 45 65*

[15] A Béke- és Szabadságliga, amely 1867-ben, Genfben alakult meg, V. Hugo, G. Garibaldi és mások részvételével, polgári pacifista szervezet volt; azt hirdette, hogy az Európai Egyesült Államok megalakításával elejét lehet venni a háborúknak. Az Internacionálé küzdött a Liga megtévesztő illúziói és az osztályharctól elterelő politikai tevékenysége ellen. — *29 52*

[16] A Párizsi Kommün leverése után, 1871—72-ben Bismarck szerződést akart kötni Ausztriával és Oroszországgal a forradalmi mozgalom és különösen az Internacionálé közös üldözése céljából. Bár forma szerint nem jött létre ilyen szerződés, a nagyhatalmak kormányszervei együttműködve üldözték a forradalmárokat. — *29*

[17] A Bismarck-kormány hivatalos lapja, a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", 1875. márc. 20-i számának vezércikkében a szociáldemokrata programtervezet 5. pontja kapcsán ezt írta: „a szociáldemokrata agitáció bizonyos tekintetben óvatosabb lett; megtagadja az Internacionálét". — *29*

[18] Lassalle így fogalmazta meg ezt a „törvényt": „A vas gazdasági törvény... a következő: az átlagos munkabér mindig arra az elengedhetetlen létfenntartási minimumra korlátozódik, amely egy-egy népnél a megélhetéshez és a szaporodáshoz a kialakult szokás szerint szükséges." — *30 53 60 72*

[19] Goethe „Das Göttliche" c. költeményéből. — *30*

[20] A Malthus-féle népesedési „törvény" szerint a népesség szaporodása szükségszerűen gyorsabb, mint a létfenntartási eszközöké (az előbbi mértani haladványban emelkedik, az utóbbiak számtani haladványban nőnek); ez az oka a nyomornak. F. A. Lange ezt az elméletet „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft" (A munkáskérdés, jelenlegi és jövőbeli jelentőségében) c. művében (Duisburg, 1865) képviseli (144—161., 180. old.). — *30 53*

[21] A „L'Atelier" francia havi folyóirat volt; 1840-től 1850-ig jelent meg Párizsban. A kereszténységszocializmus befolyása alatt álló kézművesek és munkások lapja volt; szerkesztősége munkásokból állt, akiket háromhavonként választottak. — *33*

[22] Rochow, porosz belügyminiszter azt írta egy rendeletében: „Nem illő, hogy az alattvaló a maga korlátolt belátásának mércéjével mérje

az államfő cselekedeteit." Innen szállóigévé vált a „korlátolt alattvalói értelem". — *33*

[23] Az eisenachi pártalakító kongresszus előtt (l. 8. jegyz.) Liebknecht és Bebel egy nyilatkozatukban azt írták, hogy a harc megmutatja majd: „a túlsó oldalon uralkodó korrupció..., vagy a nálunk uralkodó becsületes és tiszta szándékok" győznek-e. Utána az eisenachiakat „becsületeseknek" is nevezték, ellenfeleik sokszor gúnyos hangsúllyal. — *36 51 62*

[24] A khiliaszta szekta hívei (a görög „khilioi" = „ezer" szóból) azt hirdették, hogy Jézus visszatér majd és ezer évig uralkodik a földön; „ezeréves birodalma" az igazságosság, általános egyenlőség és jólét megvalósulása lesz. — *36*

[25] Kultúrharcnak (Kulturkampf) nevezték azoknak a rendszabályoknak a rendszerét, amelyekkel Bismarck a 70-es években a katolikus egyházat és a katolikus Centrumpártot sújtotta. (Ez a párt a délnyugatnémet felsőbb és középrétegek szeparatista, poroszellenes törekvéseit fejezte ki.) A „kultúrharc" elterelte a figyelmet az igazi kulturális kérdésekről és az osztályharcról. A 80-as években Bismarck a „kultúrharc" legtöbb intézkedését eltörölte. — *38*

[26] Ezen olyan törvény értendő, amely kimondja, hogy az üzem tulajdonosa felelős munkásai életéért és egészségéért, baleset esetén vagy az egészségre káros üzemekben tehát kártérítéssel tartozik. — *40 188 191*

[27] Bebel 1873. május első felében a hubertusburgi fogházból levelet juttatott el Engelsnek. Ebben arról ír, hogy „Lassalle írásai... népszerű nyelvük révén az alapját alkotják a tömegek szocialista szemléletének..., így Lassalle jelentős népszerűséget élvez". Bár a szociáldemokrata pártból „már úgyszólván eltűnt a Lassalle-kultusz", egyes vidékeken még a pártban is akadnak hívei ennek. Igen sok lassalleánus munkás közeledik a párthoz, s „ennek különösen arra kell késztetnie bennünket, hogy ne lépjünk fel túl élesen" a lassalleanizmussal szemben. Erre válaszol itt Engels, tanácsot adva — csaknem két évvel a gothai programtervezet megjelenése előtt — a párt taktikájára. — *43*

[28] Az Internacionálé Jura-föderációja, amely a Francia-Svájci Föderációból vált ki, Bakunyin befolyása alatt állt; nem fogadta el az Internacionálé határozatait és támadta a Főtanács irányvonalát. — *44*

[29] A „Der Volksstaat" a Szociáldemokrata Munkáspárt központi lapja volt; 1869. okt. 2-től 1876. szept. 29-ig jelent meg, Lipcsében, előbb kétszer, majd (1873 júliusától) háromszor hetenként. A lap bátor, forradalmi magatartást tanúsított, ezért a hatóságok állandóan üldözték. A lap szerkesztése csaknem állandóan Liebknecht kezében volt, s Bebelnek is nagy befolyása volt rá. Marx és Engels kezdettől fogva munkatársai voltak a „Volksstaat"-nak. — *45 51 66 69*

[30] „Lassalle-féle javaslat", lassalle-i államsegély — Lassalle-nak az a követelése, hogy a burzsoá állam adjon anyagi segítséget ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek létesítésére. Ez volt a lassalleánusok egyik fő jelszava. Bracke az 1873. évi (második) eisenachi kongresszus előtt brosúrát írt, „Der Lassalle'sche Vorschlag" (A Lassalle-féle javaslat) címmel, amelyben élesen és helyesen bírálja ezt a nem marxista, félrevezető jelszót, amely azonban az eisenachi programba is (l. 8. és 104. jegyz.) bekerült. — *46 51 60 72*

[31] Az 1861-ben megalakult kispolgári Német Haladópárt a porosz vezetés alatt megteremtendő német egység és a parlamentnek felelős liberális kormány híve volt, de még az alapvető demokratikus követeléseket sem képviselte. Jobbszárnya 1866-ban, az Ausztrián aratott porosz győzelem után, Nemzeti Liberális Párt néven különvált és behódolt Bismarcknak. — *47*

[32] 1875. febr. 23-án Bebel a zwickaui fogházból levelet juttatott ki Engelshez, s ebben megkérdezte tőle: „Mit szól Ön és Marx az egyesülés kérdéséhez? Nekem nincs teljes értékű véleményem, mert minden ismeretem hiányzik, csak azt tudom, amiről az újságok beszámolnak." Engels itt közölt válasza, amelyet előzőleg Marxszal is megtárgyalt, egyben szerves kiegészítője a Marx által írt „Gothai program kritikája"-nak. — *50*

[33] Engels itt (és később is) a német pártnak és munkásosztálynak a német—francia háború idején és utána tanúsított bátor, internacionalista magatartására utal. — *52*

[34] „Arbeiterlesebuch" (Munkás Olvasókönyv) c. írásában (Majna-Frankfurt, 1863) Lassalle egy előbbi füzetéből, az „Offenes Antwortschreiben"-ből (Nyílt válaszlevélből) (Zürich, 1863) vett idézettel határozza meg a „vasbértörvényt" (l. 18. jegyz.). — *53*

[35] L. Marx és Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 526—722. old. — *53*

[36] Marx: A filozófia nyomorúsága. (Marx és Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959.). — *55 141*

[37] L. Marx és Engels Művei. 4. köt. 460. old. — *55 141*

[38] A „Demokratisches Wochenblatt" c. német munkáshetilap Lipcsében, 1868 januárjától 1869 szeptemberéig jelent meg, Liebknecht szerkesztésében; kezdetben a Szász Néppárt (l. 7. jegyz.), majd (1868 decemberétől) a Szász Néppárt és a Német Munkásegyletek Szövetsége (l. 103. jegyz.) lapja volt. A lapnak nagy szerepe volt e szervezetek szocialista irányú fejlődésében és a Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásában. Az eisenachi kongresszus után „Volksstaat" néven jelent meg (l. 29. jegyz.). — *56*

[39] A fösvény uzsorás Shakespeare „Velencei kalmár"-jában. — *57 167*

[40] Ezek a levelek eddig még nem kerültek elő. — *57*

[41] Engelsnek az a levele, amelyre itt Liebknecht válaszol, még nem került elő (l. 40. jegyz.). — *59*

[42] A Szociáldemokrata Munkáspárt és az Általános Német Munkásegylet 9—9 képviselője — miután 1874 novemberében és decemberében már folytak egyesülési tárgyalások a két párt között — 1875. február 14—15-én Gothában előkonferenciát tartott. Itt történt a két párt megegyezése; utána a konferencia négytagú bizottságot küldött ki a program kidolgozására; ennek tagjai Geib, Hasenclever, Hasselmann és Liebknecht voltak. — *59*

[43] Bebel két és háromnegyed évi fogság után 1875. ápr. 1-én szabadult ki a fogházból; ekkor rendbe kellett hoznia esztergályosműhelyét. — *61 67 82 93*

[44] Emlékirataiban azt írja Bebel, hogy mikor a gothai programtervezetet (l. 186—188. old.) megkapta: „nekiültem, írtam egy több ív hosszúságú, nagyon ingerült levelet [Liebknechtnek], amelyben élesen bíráltam a programot és ellenjavaslatot tettem, ez azonban túlzottan hosszúra és részletezőre sikerült". Bebel tervezete — amelyet a pártvezetőség nem fogadott el — eddig még nem került nyilvánosságra. — *61 82*

[45] Liebknechtnek a gothai programot ismertető brosúrája csak évekkel

később jelent meg, „Was die Sozialdemokraten sind und was sie wollen" (Kik azok a szociáldemokraták és mit akarnak) címmel. Liebknecht nem használta fel benne a „Gothai program kritikájá"-nak gondolatait. — *64*

[46] Mikor az Általános Német Munkásegylet 1872-ben kizárta volt elnökét, J. B. von Schweitzert, az egylet hamburgi csoportja, C. A. Brauer szabó vezetésével elszakadt az egylettől. Ez a frakció azonban teljesen jelentéktelen maradt. — *65*

[47] A gothai kongresszuson megválasztott pártvezetőség (Ausschuss, választmány), amely Hamburgban működött, három lassalleánusból (Hasenclever, Hartmann, Derossi) és két eisenachiból (Geib, Auer) állt. — *66 69 74*

[48] A párttagságnak ajánlott művek közül törölt Bernhard Becker-könyv adatokban gazdag, de Lassalle-lal szemben ellenséges indulatú mű. Bracke brosúráját illetően l. a 30. jegyz. Az irodalomjegyzékre felvett Tölcke-könyv 1873-ban jelent meg az Általános Német Munkásegylet agitációs kiadványaként. — A pártvezetőség egyébként hamarosan visszavonta ezt az intézkedését. — *66*

[49] I. e. 321-ben a dél-itáliai Caudium város közelében a római légiók legyőzték a szamnitokat és arra kényszerítették őket, hogy egy iga alatt vonuljanak el. Innen ered az a szólás, hogy „caudiumi iga alá hajtja a fejét", vagyis a legszégyenletesebb megaláztatást vállalja. — *70 72*

[50] A „Die Neue Zeit" a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata volt; Stuttgartban jelent meg, 1883-tól 1890-ig havonta, 1923-ig hetenként, 1917-ig K. Kautsky, utána Heinrich Cunow szerkesztésében. 1885 és 1894 között Engels is írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőséget. Az ő halála után a „Neue Zeit" centristává lett, s az első világháború idején gyakorlatilag a szociálsovinizmust támogatta. — *76 83*

[51] 1890. november végén A. Bebel, W. Liebknecht és P. Singer meglátogatták Engelst, hogy 70. születésnapján a német párt nevében üdvözöljék. — *77*

[52] „Felforgató" (umstürzlerisch) — ezzel a szóval bélyegezték meg a Bismarck-féle szocialistaellenes kivételes törvény (l. 58. jegyz.) ki-

bocsátása után a német szociáldemokrácia politikai tevékenységét. — *78*

[53] A „fiatalok" kispolgári-anarchisztikus csoportja 1890-ben alakult ki; magvát diákok és fiatal irodalmárok alkották, akik a párt elméleti vezetésére tartottak igényt. A parlamenti tevékenységről való lemondást követelték, kispolgári opportunizmussal vádolták a pártvezetést. Hozzájuk, a „berlini ellenzékhez" tartozott Paul Ernst is. Az erfurti pártkongresszus (1891. okt.) (l. 82. jegyz.) a csoport néhány vezetőjét kizárta a pártból. — *79 123 125*

[54] Marx írása a „Neue Zeit" (l. 50. jegyz.) IX. évf. (1890—1891), I. köt., 18. sz. 561—575. oldalán jelent meg. — *80 96*

[55] Ez a levél eddig nem került elő. — *81 82*

[56] A német párt egyes vezetői meg akarták akadályozni, hogy a „Gothai program kritikája" megjelenjék a „Neue Zeit"-ben. — *83*

[57] Marx „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" c. írását („A gothai program kritikája"-t) a „Vorwärts" is közölte 1891. febr. 1-i és 3-i számának mellékletében, Engels előszava nélkül. — A „Vorwärts. Berliner Volksblatt" c. szociáldemokrata napilap (amely 1884-től 1890-ig „Berliner Volksblatt" címmel jelent meg) 1891-től fogva a Németországi Szociáldemokrata Párt központi lapja volt; Liebknecht szerkesztette, Engels is írt cikkeket számára, és tanácsaival segítette a szerkesztőséget az opportunizmus ellen vívott harcában. — *83 117*

[58] A szocialistaellenes kivételes törvényt (hivatalosan: „törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen"; röviden: szocialistatörvény) Bismarck fogadtatta el a Reichstaggal, 1878 októberében. Ezzel a szociáldemokráciát törvényen kívül helyezték, a munkásújságokat beszüntették, a munkásegyleteket betiltották, pénzüket elkobozták, gyűléseiket a rendőrség feloszlatta. A törvény alapján sok városban hirdették ki a „kis ostromállapotot". A mozgalom vezetőit tömegesen tartóztatták le vagy utasították ki lakóhelyükről, de a párt illegálisan folytatta munkáját, s végül a munkásosztály nyomásával kikényszerítette a törvény eltörlését. A kivételes törvény hatálya 1890. okt. 1-én szűnt meg. — *83 86 90 95 100 146*

[59] A bécsi „Arbeiterzeitung" — az osztrák szociáldemokrata párt lapja,

amelyet Victor Adler szerkesztett — 1891. febr. 6-án azzal számolt be a „Gothai program kritikájá"-nak megjelenéséről, hogy Engels „nagy elméleti és gyakorlati horderejű dokumentumot" közölt; hozzátette: „eljött az ideje annak, hogy teljes élességgel és minden kompromisszum nélkül programmá formulázzuk pártunk elméleti elveit, s a jelen időpontban a közlés is teljesen időszerű". — A „Sächsische Arbeiterzeitung" c. drezdai szociáldemokrata napilap 1891. febr. 6-i, 7-i, 10-i és 12-i számában közölte a marxi programkritikát, s szerkesztőségi kommentárjában rámutatott annak nagy jelentőségére. — A „Züricher Post" c. demokratikus napilap 1891. febr. 10-i számának vezércikke (amelyet F. Mehring írt) azt emelte ki, hogy a programkritika azt mutatja: milyen erős és harcképes a német párt, amely a rá jellemző tárgyilagossággal és önkritikával igyekszik tisztázni harcának céljait. — *85*

[60] A „Vorwärts" (l. 57. jegyz.) 1891. febr. 13-i számában megjelent a párt szociáldemokrata Reichstag-frakciójának Liebknecht által fogalmazott állásfoglalása Marx programkritikájával szemben. Ez elismerte Marx írásának „nagy aktuális értékét", de elvi tartalmát megpróbálta letompítani, főképpen pedig igyekezett igazolni a gothai kongresszuson (l. 2. jegyz.) megkötött kompromisszumot. A „Neue Zeit" (l. 50. jegyz.) IX. évf. 21. száma átvette a „Vorwärts"-ből ezt a cikket, s szerkesztőségi lábjegyzetben hozzáfűzte: „Tény, hogy mi nem éreztük ugyan kötelességünknek, hogy jóváhagyásra bemutassuk a Marx-levelet a pártvezetőségnek vagy a frakciónak..., de abból sem csináltunk titkot, hogy közölni szándékszunk azt. A közlésért csak mi viseljük a felelősséget." — *86 88 92*

[61] 1846-tól 1854-ig F. Lassalle mint Sophie von Hatzfeldt grófnő ügyvédje, ennek válási és vagyonjogi perét vezette. — *87*

[62] Lassalle 1864. aug. 31-én halt meg, Genfben; halálát az a lövés okozta, amelyet egy „lovagias ügy" során, pisztolypárbajban kapott. — *87*

[63] A „Vorbote" c. chicagói német nyelvű hetilap 1874-től 1876-ig önállóan, utána a szocialista „Chicagoer Arbeiterzeitung" heti mellékleteként jelent meg. — *90*

[64] A „Vorwärts" 1891. febr. 13-i cikkében (l. 60. jegyz.) Liebknecht azt írta, hogy azok, akik 1875-ben a marxi programkritikát megkapták, „még egy akkora tudományos tekintélynek is, mint Karl Marx, kategorikus »Nem!«-mel válaszoltak a tanácsaira". — *93*

[65] J. Audorf 1864-ben írt verséről, „A német munkások dalá"-ról (Munkás-Marseillaise-ről) van szó, amelynek ez a refrénje (prózában): „Nem törődünk vele, bármennyi az ellenfél, bármennyi a veszély — mi csak azt a merész utat követjük, amelyre Lassalle vezetett bennünket!" — *95*

[66] A hallei pártkongresszus határozata szerint (l. 3. jegyz.) a német párt vezetősége Liebknecht tervezete alapján, ennek többszöri átdolgozásával, elkészítette az új pártprogram tervét. 1891. jún. 18-án elküldte ezt Engelsnek és a párt néhány vezetőjének, azzal, hogy 27-ig tegyék meg hozzá az észrevételeiket. Erre a tervezetre (l. 192—196. old. és 107. jegyz.) vonatkozik Engels itt közölt programkritikája. — *99 117 118*

[67] E szerint az alkotmány szerint Poroszországnak volt egy első kamarája, amelyben főként a feudális nemesség képviselői ültek, és egy második kamarája (képviselőháza), amelyet a háromosztályos választójog alapján választottak, de amelynek csak nagyon kevés joga volt. Ez az alkotmány a német birodalom létrejötte (1871) után is érvényben maradt. — A képviselőház liberális többsége 1862 márciusában nem volt hajlandó megszavazni a kormány által javasolt hadseregreform költségeit; ekkor kitört az ún. alkotmány-konfliktus. Megalakult a Bismarck-kormány, amely feloszlatta a parlamentet és önhatalmúlag megvalósította a reformot. — Az 1871-es alkotmány biztosította a porosz uralmat Németországban, megszilárdította a reakciós államrendet és erősen korlátozta a Reichstag törvényhozási jogát: törvényeinek a reakciós összetételű Szövetségi Tanács jóváhagyására és császári szentesítésre volt szükségük. A német kisállamok előjogai is érvényben maradtak (l. 72. jegyz.). — *105 145*

[68] Liebknecht ezt 1867. okt. 17-én mondta, az Északnémet Reichstagban. — *105 145*

[69] Engels itt — a német kisállamiságot gúnyolva — két német törpeállamot együtt említ: az egyik Reuss—Greiz, a másik Reuss—Gera—Schleiz—Lobenstein—Ebersdorf. — *105*

[70] 1879-ben tárgyalta a Reichstag a kormány védővámos vámtarifajavaslatát, amely a nagyiparosok és nagybirtokosok érdekeit szolgálta. Ekkor Max Kayser szociáldemokrata képviselő — a párt parlamenti frakciójának jóváhagyásával — a javaslat mellett szólalt fel. Marx és Engels élesen elítélte Kayser eljárását és a pártvezetők egy részének ez iránt tanúsított elnézését. — *106*

[71] A manchesterizmus (manchesteri iskola) a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló közgazdasági irányzat volt a XIX. sz. első felében. Agitációjának központja Manchester, vezetője két textilgyáros, Cobden és Bright volt. Engelsnél a régi szakszervezetek manchesterizmusáról van szó, vagyis tevékenységük polgárireformista, kizárólag gazdasági és munkavédelmi feladatokra korlátozódó jellegéről. — *106*

[72] A délnémet államok — főként Bajorország és Württemberg — a német birodalomhoz való csatlakozásuk után megtartották bizonyos előjogaikat, ún. fenntartott jogaikat, így különadó kivetését a sörre és pálinkára, a posták és távirdák önálló igazgatását, s Bajorország a hadseregvezetés és vasútigazgatás külön jogát is. Bajorország, Württemberg és Szászország képviselőiből a Szövetségi Tanácsban vétójoggal felruházott külügyi különbizottság alakult. — *107*

[73] Az 1866. évi porosz—osztrák és az 1870—71. évi német—francia háborút Engels „felülről végrehajtott forradalomnak" nevezi, mert ezek révén valósult meg Németország egysége, ezek tehát a polgári forradalom egyik fontos feladatát végezték el. — *108*

[74] I. Napóleon a VIII. év brumaire 18-án (1799. nov. 19-én) megdöntötte a forradalom folytatásától és a királyság restaurációjától egyaránt rettegő direktóriumot, amely 1794 óta Franciaország kormányzata volt. Ezzel teljessé vált Napóleon egyeduralma. 1804-ben Franciaország hivatalosan is császárság lett. Az első császárság számos bürokratikus intézménye az 1870 szeptemberében létesült köztársaságban is fennmaradt. — *108*

[75] A francia munkáspárt programját, amelyet a párt 1880. novemberi Le Havre-i kongresszusa fogadott el, Marx és Engels írta, Guesde-del és Lafargue-gal együtt, 1880 májusában, Londonban. A program elvi bevezetését (l. Marx és Engels Művei. 19. köt. Budapest 1969. 228. old.) Marx fogalmazta. — *111*

[76] A Spanyolországi Szocialista Munkáspárt programját a párt 1888. évi barcelonai kongresszusa fogadta el. — *111*

[77] Ebben az időben Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének negyedik német kiadásához írt előszót (l. Marx és Engels Művei. 22. köt. Budapest 1970. 200—209. old.). — *117*

[78] „Üdén, jámboran, vidáman, szabadon" (frisch, fromm, fröhlich, frei) — német tornászegyleti jelmondat. — *117*

[79] A „Neue Zeit" szerkesztősége (l. 50. jegyz.) programtervezetet dolgozott ki az erfurti kongresszus (l. 82. jegyz.) elé; ezt Kautsky írta, Bernstein segítségével — felhasználva a gothai és az erfurti programtervezet marxi—engelsi bírálatát is — és a lap IX. évf. (1890—91) II. köt. 52. számában jelent meg (785—791. old.); majd a „Vorwärts" (l. 58. jegyz.) is közölte ezt 1891. okt. 6-án. — *118 123*

[80] E bekezdés szövege Kautsky tervezetében a következő: „Ez a társadalmi átalakulás nemcsak a munkásosztály, hanem a mai állapotoktól szenvedő egész emberiség felszabadítását jelenti. Ez azonban csak a munkásosztály műve lehet. Valamennyi többi osztály a termelési eszközök magántulajdonának talaján áll. A proletariátus az egyetlen osztály, amelynek érdekei mind határozottabban ennek megszüntetésére késztetnek." — *118*

[81] Kautsky megjegyezte: nem tudta megállapítani, ki rontotta így el a szöveget. Valószínűleg a „Vorwärts" szerkesztősége tette (l. 79. jegyz.). A kongresszuson elfogadott programba (l. 197—201. old.) nem került be ez a kitétel. — *120*

[82] A Németországi Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusa 1891. okt. 14-től 21-ig tanácskozott. A kongresszus a párt taktikáját tárgyalva, Bebel két elvi jelentőségű beszéde után, erélyesen visszautasította mind Vollmar opportunista nézeteit (l. 84. jegyz.), mind a „fiatalok" (l. 53. jegyz.) fél-anarchista fellépését. A határozat kimondta, hogy „a politikai hatalom meghódítása az az első és legfőbb cél, amelyre minden osztálytudatos proletármozgalomnak törekednie kell". Megkövetelte a párttagoktól a párthatározatok betartását, a pártprogram szellemében végzendő tevékenységet és „a párt teljes és végső céljának" szem előtt tartását. A kongresszus — Liebknecht előadói beszéde után — elfogadta a párt új programját (l. 197—201. old.), amelynek alapja a „Neue Zeit" szerkesztősége által javasolt program (l. 79. jegyz.). — *122 123 125*

[83] 1806. okt. 14-én Poroszország Jénánál és Auerstädtnél vereséget szenvedett a napóleoni Franciaországtól, s kénytelen volt kapitulálni előtte. Ez a vereség a Hohenzollern-monarchia társadalmi és politikai korhadtságának jelképe volt. Ebben az értelemben írt Marx „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. műve utolsó mondataiban is

Jénáról (l. Marx és Engels Művei. 8. köt. Budapest 1962. 452. old.) s Engels erre utal itt. — *122*

[84] G. von Vollmar 1891. jún. 1-én egy müncheni gyűlésen az uralkodó osztályokkal való együttműködés és az opportunizmus politikáját fejtette ki. A „hármas szövetséget" (Németország, Ausztria—Magyarország, Olaszország) a béke eszközeként tüntette fel és „honvédő" álláspontra helyezkedett. A belpolitikában az apró reformok és a szocializmusba való békés belenövés taktikáját követelte. Az erfurti kongresszus (l. 82. jegyz.) elszigetelte és meghátrálásra kényszerítette Vollmart és híveit. — *123*

[85] A „Der Sozialdemokrat" a német szociáldemokrácia központi lapja volt; a szocialista-törvény idején (l. 58. jegyz.) jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban. Szerkesztését 1879—80-ban G. v. Vollmar, utána E. Bernstein irányította. Németországi terjesztése illegális volt. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal és sokat segítettek a szerkesztőségnek a proletár irányvonal érvényesítésében. Engels munkatársa volt a lapnak. — *123*

[86] L. Marx és Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 711. old. — *126*

[87] A német pártvezetőség 1891-ben elhatározta, hogy a Lassalle-kérdés tisztázására kiadja Lassalle összes beszédeit és írásait. A háromkötetes mű első kötete 1892-ben, a másik kettő 1893-ban jelent meg. A mű szerkesztője, E. Bernstein, hosszabb bevezető tanulmányt írt a könyvhöz, s ebben bírálóan elemezte és lényegében helyesen értékelte Lassalle tevékenységét. — *128*

[88] A gothai és az erfurti program marxi—engelsi bírálatát Lenin fedezte fel újra és tette a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom közkincsévé „Állam és forradalom" c. munkájában. E könyvének, amelyet 1917 augusztus—szeptemberében razlivi rejtekhelyén írt és Helsingforsban fejezett be, rendkívüli aktualitást adott az oroszországi proletárforradalom érlelődése. Leninnek az állam lényegéről, a burzsoá állam szétzúzásáról, a proletárdiktatúráról és a szocialista állam megteremtéséről szóló tanításai, amelyeknek kidolgozásában Marx és Engels műveire, köztük a gothai és az erfurti program kritikájára támaszkodott, elvi útmutatást adtak az oroszországi proletariátusnak és a bolsevik pártnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom megvívásában és a szovjet állam felépítésében. (L. még az „Állam és for-

radalom" előkészítő anyagait is. Lenin Összes Művei. 33. köt. Budapest 1965.) — *131*

[89] L. Marx és Engels Művei. 20. köt. Budapest 1963. 275—276. old. — *134*

[90] Lenin itt a „Gothai program kritikájá"-ra és Engelsnek Bebelhez intézett 1875. márc. 18—28-i levelére utal (amelyek e kötetben is szerepelnek), valamint az „Anti-Dühring" előbb idézett részére. — *137*

[91] L. Marx és Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 702. old. — *138*

[92] A harmincéves háború (1618—1648) volt az első európai méretű háború. A Habsburg-monarchia és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött; ez után a hadba lépő államok két tömböt alkottak: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok, továbbá Németország katolikus fejedelmei a katolicizmus zászlaja alatt küzdöttek a protestáns államok: Csehország, Dánia, Svédország, Hollandia és a reformációt elfogadó német államok ellen, amelyeket a Habsburgokkal szembenálló francia királyok is támogattak. A háborút befejező wesztfáliai béke állandósította Németország politikai szétdaraboltságát. — *138*

[93] L. Marx és Engels Művei. 20. köt. Budapest 1963. 180. old. — *138*

[94] L. Marx és Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 173—174., 469—470. old. — *139*

[95] A „Pravdá"-nak, a bolsevikok legális napilapjának, amelynek első száma 1912. ápr. 22-én (máj. 5-én) jelent meg Pétervárott, eszmei vezetője Lenin volt. 1914. júl. 8-án (21-én) betiltották a „Pravdá"-t, de az 1917-es februári forradalom után újra megjelent, márc. 5-étől (18-ától) az OSZDMP Központi Bizottságának és Pétervári Bizottságának lapjaként. Hazatérte után Lenin is tagja lett a lap szerkesztőségének. Az ideiglenes kormány üldözése miatt az újság 1917 júliusa és októbere között többször volt kénytelen megváltoztatni nevét; 1917. okt. 27. (nov. 9.) óta ismét régi nevén jelenik meg. — *151*

[96] L. Marx és Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 459. old. — *156*

[97] L. Marx és Engels Művei. 17. köt. Budapest 1968. 311. old. — *157*

[98] L. Lenin Összes Művei. 33. köt. Budapest 1965. 54—58. old. — *172*

[99] A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzatát Marx 1864. okt. 21. és 27. között írta, a Szövetség Alapító Üzenetével együtt. A szöveget a Szövetség albizottsága okt. 27-én jóváhagyta és a Főtanács nov. 1-én egyhangúlag elfogadta. A Szabályzat 1864 novemberében, Londonban jelent meg, az Alapító Üzenettel együtt.

Engels ezt írta: „Az Internacionálé programjának eléggé tágnak kellett lennie ahhoz, hogy az angol trade unionok, a francia, belga, olasz és spanyol proudhonisták és a németországi lassalleánusok elfogadhassák. Marx, aki ezt a programot valamennyi párt megelégedésére megfogalmazta, szilárdan bízott a munkásosztály szellemi fejlődésében, amelynek az együttes cselekvésből és a kölcsönös véleménycseréből szükségszerűen ki kellett sarjadnia. Maguk a tőke ellen vívott harc eseményei és viszontagságai — a vereségek még jobban, mint a győzelmek — elkerülhetetlenül kellett hogy tudatára ébresszék az embereket különböző kedvenc csodaszereik elégtelenségének, és egyengessék az utat a munkásosztály felszabadulása igazi feltételeinek tökéletesebb átlátásához. És Marxnak igaza volt." (Marx és Engels Művei. 21. köt. Budapest 1970. 392. old.)

Az Internacionálé 1872. szept. 2—7-i hágai kongresszusa (l. 4. jegyz.) — az 1871 szeptemberi londoni konferencia határozata alapján — a következőkkel egészítette ki a Szabályzat szervezeti részét (amelyet e kötetben nem közöltünk):

„7a. cikkely — A vagyonos osztályok egyesített hatalma elleni harcában a proletariátus mint osztály csak akkor cselekedhet, ha maga is külön politikai párttá szerveződik, amely a vagyonos osztályok által alakított minden régi párttal szemben áll.

A proletariátusnak ilyen politikai párttá alakulása elengedhetetlen ahhoz, hogy a társadalmi forradalomnak és végső céljának, az osztályok megszüntetésének győzelmét biztosítsa.

A munkásosztály erői egyesítésének, melyet gazdasági harcával már elért, egyúttal emelőül kell szolgálnia ezen osztály kezében a kizsákmányolók politikai hatalma ellen vívott harcában.

A föld és a tőke urai mindenkor felhasználják politikai kiváltságaikat gazdasági monopóliumaik megvédésére és megörökítésére és a munka leigázására. A politikai hatalom meghódítása tehát a proletariátus nagy kötelessége." (Marx és Engels Művei. 18. köt. Budapest 1969. 138. old.) — *177*

[100] Az itt közölt utolsó és utolsó előtti, deklaratív jellegű bekezdést az albizottság többi tagjának unszolására vette fel Marx a szabályzatba (l. Marx és Engels Művei, 31. köt. Budapest 1973. 13. old.). — *178*

[101] A Szász Néppárt (l. 7. jegyz.) programját a párt 1866. aug. 19-i alakuló, chemnitzi országos gyűlése fogadta el (e város mai neve: Karl Marx-Stadt). Minthogy a Szász Néppárt megalakulásakor nagyobbrészt munkásokból álló, de kispolgári-demokratikus irányzatú párt volt, programja is ilyen jellegű; demokratikus követeléseket állít fel, de szociális programja (5. pont) igen sovány. — *179*

[102] „Triász"-on az egyesítendő Németországnak Poroszország, Ausztria és Dél-Németország egy-egy képviselője által való közös vezetése értendő; ennek főleg Dél-Németországban voltak hívei. — *179*

[103] Válaszul arra, hogy 1863. máj. 23-án Lipcsében megalakult a lassalleánus Általános Német Munkásegylet, a liberális burzsoázia vezetőinek kezdeményezésére nem sokkal később, jún. 7—8-án, Majna-Frankfurtban megalakult a Német Munkásegyletek Kongresszusa (Vereinstag), amely később a Német Munkásegyletek Szövetsége nevet vette fel. Ez kezdetben laza csúcsszervezet volt, amely a Haladópárt (l. 31. jegyz.) által alakított és irányított munkásegyletek és munkásönképző egyletek zömét egyesítette. Ezek a munkásegyletek azonban 1865-től kezdve egyre jobban kiszabadították magukat a polgári liberális vezetés alól (főleg Szászországban), szorosabbá kovácsolták szövetségüket és Bebelt választották annak elnökévé. A Szövetség 1868. szept. 5—7-i nürnbergi kongresszusa mintegy kétharmados többséggel elfogadta az itt közölt programot. (A kisebbség kilépett a Szövetségből.) Ez a program az Internacionálé ideiglenes szervezeti szabályzatának elvi bevezető részén (l. 177—178. old.) alapul. A nürnbergi programmal és az Internacionáléhoz való csatlakozással a Német Munkásegyletek Szövetsége megtette a döntő lépést az önálló munkáspárttá válás felé. Az 1869. évi eisenachi kongresszuson (l. 8. és 104. jegyz.) a Szövetség csatlakozott a Szociáldemokrata Munkáspárthoz. — *181*

[104] Ezt a programot az 1869. aug. 7—9-i eisenachi általános német szociáldemokrata munkáskongresszus (l. 8. jegyz.) fogadta el. A program elvi része (II. szakasz) az Internacionálé ideiglenes szervezeti szabályzatának elvi bevezető részén (l. 177—178. old.) alapul, közvetlen követelései pedig (III. szakasz) a Szász Néppárt chemnitzi programjából (l. 179—180. old.) származnak. Az I. szakaszban azonban a „szabad népállam" vulgáris-demokratikus jelszava, a II. szakaszban a „teljes munkahozadék" lassalle-i követelése, a III. szakasz végén pedig az államsegélyes termelőszövetkezetek lassalleánus jelszava is szerepel benne (ez utóbbit az eisenachi kongresszuson iktatták be a programba, C. Hirsch javaslatára). — *183*

[105] Ezt a tervezetet az egyesült párt programjának kidolgozására kiküldött bizottság (l. 42. jegyz.) készítette, s a lipcsei „Volksstaat" (l. 29. jegyz.) és a berlini „Neuer Sozialdemokrat" (l. 14. jegyz.) 1875. márc. 7-én egyidejűleg közölte. Marx és Engels a sajtóból ismerték meg. Bírálatuk („A gothai program kritikája" és Engelsnek Bebelhez intézett 1875. márc. 18—28-i levele) erre a tervezetre vonatkozik. — *186*

[106] Ezt a programot fogadta el a gothai egyesülési kongresszus (l. 2. jegyz.) 1875. máj. 25-én, Liebknecht előadói beszéde alapján (a korreferensnek kijelölt lassalleánus Hasselmann elállt a szótól, mert mindenben egyetértett Liebknecht referátumával). Az elfogadott programnak a programtervezettel való összehasonlítása azt mutatja, hogy Marx és Engels bírálata ellenére a programban bennemaradtak a jellegzetes lassalleánus tételek és a vulgáris-demokratikus frázisok is. A leglényegesebb különbség a tervezethez képest az, hogy a program hangsúlyozza a párt nemzetközi kötelességeit (a II. szakasz második bekezdésében). — *189*

[107] Ezt a tervezetet küldte el 1891. jún. 18-án a német pártvezetőség véleményezés céljából Engelsnek (l. 66. jegyz.). Nyilvánosságra ez csak 1967—68-ban került. Erre vonatkozik Engelsnek „Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához" című írása („Az erfurti program kritikája", l. 99—113. old.). Az első rész bekezdéseit mi számoztuk meg, az Engels bírálatával való összehasonlítás megkönnyítésére.

A pártvezetőség röviddel azután, hogy megkapta Engels bírálatát, kidolgozta és a „Vorwärts" 1891. júl. 4-i számában közöltette a végleges hivatalos programtervezetet. Az elvi indokoló részben figyelembe vette Engels megjegyzéseit és egyes gazdasági követeléseket is módosított, de a politikai követeléseken szinte semmit sem változtatott. (L. még 109. jegyz.) — *192*

[108] Truck-rendszeren a munkabérnek vagy a bér egy részének árukban való kifizetése értendő. Ez a bérkifizetési rendszer eszköz a munkások nagyobb kizsákmányolására. — *195 201*

[109] Ezt a programot a párt erfurti kongresszusa (l. 82. jegyz.) fogadta el 1891. okt. 21-én. A program alapja a „Neue Zeit" szerkesztőségének programtervezete (l. 79. jegyz.); a kongresszusnak a program kidolgozására kiküldött bizottsága a hivatalos programtervezet (l. 107. jegyz.) két bekezdésével kiegészítette ezt. A bizottság vitáira vonatkozólag l. Kautsky 1891. okt. 30-i levelét (125—128. old.). Liebknecht

előterjesztése alapján a kongresszus vita nélkül, egyhangúlag elfogadta az így kidolgozott programot, amelyet azután Engels a Kautskynak írt dec. 3-i levelében értékelt (130. old.).

Lenin 1899 végén, amikor Oroszországban is napirendre került a párt programjának kidolgozása, ezt írta: „Egyáltalában nem félünk megmondani, hogy utánozni akarjuk az erfurti programot: nem baj az, ha olyasvalamit utánozunk, ami jó ... Ámde az utánzás semmiképpen sem lehet egyszerű másolás." (Lenin Összes Művei. 4. köt. Budapest 1964. 207. old.) — *197*

Adler, Victor (1852—1918) — az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiterzeitung" szerkesztője; 1889—95 kapcsolatban állt Engelsszel; később az osztrák pártban és a II. Internacionáléban az opportunizmus egyik képviselője. — *75 84*

Audorf, Jacob (1835—1898) — géplakatos, szociáldemokrata, munkásdalok szerzője. — *95*

Auer, Ignaz (1846—1907) — német szíjgyártó, a szociáldemokrata párt egyik vezetője, reformista; hosszú ideig a Reichstag tagja. — *13 15 61 66 123*

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — orosz forradalmár, anarchista, harcolt Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. — *14 15 56 142*

Báró *lásd* Kautsky, Karl

Bebel, August (1840—1913) — német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. — *13 15 43 46 48 50 61 62 67 72 73 77 82—84 86 89 92 118 123 125—129 140 143 152 153 158 166 180*

Becker, Bernhard (1826—1882) — német publicista; 1864—65 az Általános Német Munkásegylet elnöke; 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán. — *66 74*

Bernstein, Eduard (1850—1932) — német szociáldemokrata, a „Sozial-

demokrat" szerkesztője; Engels halála után revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. — *83 128*

Bethmann — majna-frankfurti bankár. — *122*

Bismarck, Otto, Fürst von (1815—1898) — porosz politikus; 1851—59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben; 1862—72 miniszterelnök, 1871—90 birodalmi kancellár. — *28 29 57 87*

Bracke, Wilhelm (1842—1880) — német szociáldemokrata, braunschweigi könyvkiadó, az eisenachiak egyik vezetője; 1877—79 Reichstag-képviselő. — *13 15 46 53 57 61 64 66 67 69 72 74 82 140 152*

Bräuer, C. A. — altonai szabó, az Általános Német Munkásegylet hamburgi megbízottja; 1872-ben szakított az Általános Német Munkásegylettel és egy politikailag jelentéktelen ortodox-lassalleanista csoportocskát alapított. — *65*

Bright, John (1811—1889) — angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter; a hatvanas évektől a liberális párt baloldalának vezetője. — *106*

Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin (1796—1865) — francia politikus és történész; polgári republikánus; Saint-Simon tanítványa; 1848-ban az ideiglenes kormány elnöke. — *33 53*

Burns, Mary Ellen (Pumps) — Engels feleségének unokahúga. — *117*

Caprivi, Leo, Graf von (1831—1899) — porosz politikus, tábornok, kancellár 1890—94. — *110*

Cato, Marcus Portius sen. (i. e. 234—149) — római politikus és történetíró, az erkölcsi szigor hirdetője, az arisztokrácia kiváltságainak védelmezője. — *59*

Ceretelí, Iraklij Georgijevics (1882—1959) — a mensevizmus egyik vezetője, a grúziai ellenforradalmi kormány tagja; a szovjethatalom győzelme után emigrált. — *168*

Cobden, Richard (1804—1865) — manchesteri gyáros, liberális, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik alapítója, a parlament tagja. — *106*

Cornelissen, Christian — holland anarchista, Kropotkin híve, a marxizmus ellensége. — *168*

Csernov, Viktor Mihajlovics (1876—1952) — az eszer párt egyik vezére és teoretikusa; 1917-ben mint az ideiglenes kormány földművelésügyi minisztere kegyetlen megtorló akciókat szervezett a földfoglaló parasztok ellen, a szovjetellenes lázadások egyik szervezője; 1920-ban emigrált. — *168*

Dietz, Johann Heinrich Wilhelm (1843—1922) — német könyvkiadó, szociáldemokrata; 1881-től Reichstag-képviselő. — *79 81 84 86*

Dühring, Eugen Karl (1833—1921) — német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. — *138*

Engels, Friedrich (1820—1895) — *15 43 46 48 50 59 62 64 67 69 72 75 77 79 81—83 85 89 92 117 118 120 123 125 129 134—153 158 168 172*

Ernst, Paul (1866—1933) — német író és kritikus, a nyolcvanas években a Szociáldemokrata Párt tagja; a „Neue Zeit" állandó munkatársa, a „fiatalok" félanarchista csoportjának tagja; 1891-ben kizárták a Szociáldemokrata Pártból. — *79*

Fischer, Richard (1855—1926) — író, szociáldemokrata, 1879—90 a „Sozialdemokrat" szerkesztője; 1893-tól haláláig a Reichstag tagja. — *123*

Fritzsche, Friedrich Wilhelm (1825—1905) — német dohánymunkás; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet, 1865-ben a Német Szivarkészítő Egylet egyik alapítója; az 1869-es eisenachi és az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus küldötte; az északnémet majd a német Reichstag képviselője. — *65*

Ge, A. J. (megh. 1919) — orosz anarchista. Az Októberi Szocialista Forradalom után a szovjethatalom híve. — *168*

Geib, August (1842—1879) — hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata; a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1872—78 a párt pénztárosa; 1874—76 Reichstag-képviselő. — *13 15 46—48 61 66 82*

Geiser, Bruno (1846—1898) — újságíró, 1869-től szociáldemokrata, 1872-től az Internacionálé tagja, 1881—87 a Reichstag tagja, a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője. — *129*

Gladstone, Robert (1811—1872) — W. E. Gladstone, angol államférfi unokafivére, angol kereskedő, polgári filantróp. — *36*

Goegg, Amand (1820—1897) — német újságíró, kispolgári demokrata, 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; a hetvenes években szociáldemokrata. — *53*

Goethe, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós. — *30*

Grave, Jean (1854—1939) — francia kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik teoretikusa. — *168*

Hasenclever, Wilhelm (1837—1889) — német szociáldemokrata, lassalleánus, 1871—75 az Általános Német Munkásegylet elnöke, 1874—87 a Reichstag tagja. — *47 50 57 59 62 65 71*

Hasselmann, Wilhelm (szül. 1844) — német szociáldemokrata; a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871—75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja; 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártból. — *47 50 57 59 62 65 71 84*

Hatzfeldt (Hatzfeld) Sophie, grófné (1805—1881) — Lassalle barátnője és párthíve. — *87*

Kautsky, Karl (baráti körben: Báró) (1854—1938) — német publicista, szociáldemokrata; 1883—1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben marxista majd opportunista, a centrizmus fő ideológusa. — *75 77 79 81 83 85 89 92 117 118 120 123 125 129 143*

Kautsky Louise — osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége; 1890-től Engels titkárnője. — *91*

Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (1881—1970) — eszer, szociálsoviniszta; az 1917 februári polgári demokratikus forradalom után az ideiglenes kormány miniszterelnöke és legfelsőbb főparancsnok. 1918-ban emigrált; az Egyesült Államokban élt, szovjetellenes propagandát folytatott. — *151*

Kokosky, Samuel (1838—1899) — publicista, 1872-től szociáldemokrata; több szociáldemokrata lap szerkesztője. — *64 65*

Kropotkin, Pjotr Alekszejevics (1842—1921) — az anarchizmus egyik fő teoretikusa, 1872-ben csatlakozott Bakunyinhoz. Fellépett Marxnak az osztályharcról és a proletárdiktatúráról szóló tanítása ellen. 1920-ban levelet intézett Európa munkásaihoz, amelyben elismerte az Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentőségét és felszólította a munkásokat, hogy akadályozzák meg a Szovjet-Oroszország elleni intervenciót. — *168*

Lajos Fülöp (1773—1850) — orléans-i herceg, francia király 1830—48. — *33 35 107*

Landé, Hugo — német jogász, szociáldemokrata; közgazdasági cikkeket publikált a sajtóban. — *127*

Lange, Friedrich, Albert (1828—1875) — polgári filozófus, újkantiánus. — *30*

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — német író és politikus, az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. — *13 20—23 27 28 30—32 38 46 47 53 60 65 68 72 73 86 87 95 96 128 153 161—163*

Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — német szocialista, az Internacionálé tagja, a német szociáldemokrata munkáspárt egyik alapítója, a „Vorwärts" szerkesztője; Marx és Engels híve. — *13 15 46 47 50 56 57 59 61 62 64—66 67 69 74 77 79 81 82 84 86 88 90 92—95 105 123 125 127—130 143 145*

Louis-Napoléon *lásd* Napóleon, III.

Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. — *30 53*

Marat, Jean-Paul (1743—1793) — francia természettudós és publicista, a francia forradalomban a jakobinusok egyik legkövetkezetesebb vezetője. — *28*

Marx, Karl Heinrich (1818—1883) — *13 14 48 53 55 56 58 61 64 69 73 75 77 78 82 83 85—90 92 93 95 96 122 134 138—142 147 149 152—155 157 161—165 169*

Miquel, Johannes (1828—1901) — német politikus, fiatal korában a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től Reichstag-képviselő, 1890—1901 pénzügyminiszter. — *107*

Mülberger, Artur (1847—1907) — német orvos, kispolgári publicista, proudhonista. — *44*

Napóleon, III. (Louis Bonaparte) (1808—1873) — I. Napóleon unokaöccse, 1848—52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852—70. — *35*

Plehanov, Grigorij Valentyinovics (1856—1918) — a marxizmus első propagandistája Oroszországban, a „Munka Felszabadítása" csoport alapítója; a kilencszázas évek elején az „Iszkra" és a „Zarja" szerkesztőségének tagja; az OSZDMP II. kongresszusa után mensevik; az Októberi Szocialista Forradalommal nem értett egyet, de nem harcolt a szovjethatalom ellen. — *168*

Pomjalovszkij, A. N. (1835—1863) — orosz demokrata író. Műveiben támadta az önkényuralmi bürokratikus Oroszország pilléreit, az erőszakot, az egyeduralmat. — *167*

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. — *55 141*

Pumps *lásd* Burns, Mary Ellen

Ramm, Hermann — német szociáldemokrata, 1875-ben a „Volksstaat" szerkesztőségének tagja. — *57*

Ricardo, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — *53*

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — francia felvilágosító, kispolgári demokrata. — *18*

Schoenlank, Bruno (1859—1901) — újságíró, szociáldemokrata, 1891—1893 a „Vorwärts" szerkesztője; 1893—1901 a Reichstag tagja; fellépett Bernstein revizionizmusa ellen a marxizmus védelmében. — *127*

Schweitzer, Johann Baptist von (1834—1875) — német ügyvéd, publicista; 1865—71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; 1872-ben leleplezték a kormány-

nyal való kapcsolatait és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. — *68*

Singer, Paul (1844—1911) — német szociáldemokrata; 1887-től a pártelnökség tagja, 1890-től elnöke; 1884-től Reichstag-képviselő. — *123*

Sorge, Friedrich Adolf (1828—1906) — német kommunista, az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után annak főtitkára. — *123*

Stieber, Wilhelm (1818—1882) — német rendőrtanácsos; a kölni kommunista-per egyik szervezője és koronatanúja; a francia—porosz háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. — *71*

Tessendorf, Hermann Ernst Christian (1831—1895) — porosz államügyész, 1873 a berlini városi bíróság tagja; 1885 a berlini kamarai bíróság büntetőszenátusának elnöke; a szociáldemokraták üldözését szervezte. — *71*

Tölcke, Karl Wilhelm (1817—1893) — német szocialista, lassalleánus; 1865-ben az Általános Német Munkásegylet elnöke. — *50 57 66 128*

Tugan-Baranovszkij, Mihail Ivanovics (1865—1919) — orosz polgári közgazdász, „legális marxista", bírálta Marxot. — *163*

Vollmar, Georg Heinrich von (1850—1922) — német szociáldemokrata, az opportunista reformista szárny egyik vezére; többször Reichstag-képviselő. — *123 127 128*

Állam
— és egyház elválasztása 110, 179
— elhalása 55, 133—140, 152—173
— a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet állama 34—35, 55, 135, 140—143, 152—153, 155—165
— lényege 33—36, 55, 133—134, 159, 170—171
— német burzsoá-junker állam 35—37, 105—106
— polgári állam 34—36, 133—135, 156—157, 159, 169—171
— Párizsi Kommün típusú állam 55, 142, 152
— „szabadsága" 33—34, 55, 158—159, 166
— és társadalom 33—34, 133—134, 153—155
— *lásd még* Föderalizmus és centralizmus; „Szabad állam"
Államsegély munkás termelőszövetkezeteknek 32—33, 46—47, 51, 53—54, 57, 60, 72—73, 180, 185, 187, 190
Anarchisták, anarchizmus 14, 44, 55, 56, 123, 134, 136—137, 141, 142, 168

„Belenövés (békés belenövés) a szocializmusba" 105—106, 107, 117, 135, 137—140, 146, 157

Demokratikus köztársaság 35—36, 80, 105, 107—108, 137, 145—147, 156—157, 181, 183

Egyenlőség, egyenlősítés 21, 24—25, 32, 55—56, 103—104, 112, 162—165, 177—178, 181, 183, 186, 189, 193
Egyesülés *lásd* Munkáspártok egyesülése
„Egyetlen reakciós tömeg" 26—28, 51—52, 57, 120—122, 127, 186, 189, 193
Elosztás
— „igazságos" 21, 163, 186, 189
— a kommunizmus első fokán 23—25, 162—165, 167—168, 171—172
— a kommunizmus felsőbb fokán 25, 165—173
— és termelési mód 26, 164, 167
— *lásd még* Jog; Levonás nélküli munkahozadék; „Mindenki képességei szerint..."; Munkabér; Tulajdon

Hadsereg *lásd* Népfelfegyverzés
Helyi önkormányzat 107—109, 150—151, 173—180

„Igazságosság" 21, 162—165
Ingyenes jogszolgáltatás 109, 127, 130, 184, 187, 190, 194, 200
I. Internacionálé 14, 20, 26—27, 28, 29, 52, 60, 73, 95, 101, 177—178, 181, 184
Internacionalizmus
— proletár 28—29, 52—53, 60, 177—178, 181—182, 184, 186, 189—190, 193, 199
— burzsoá 29, 52

Jog
— egyenlő 21, 24—25, 103—104, 112, 164—165, 178, 183
— és gazdasági viszonyok 21, 24—25, 112, 164—165
— a kommunizmus első fokán 24—25, 164—165, 171—172
— polgári 24—25, 164—165, 169—170
— *lásd még* Elosztás

Kispolgári demokraták 51—52, 57, 94, 137
Kispolgárság 27—28, 101, 102—103, 112, 198; *lásd még* „Egyetlen reakciós tömeg"
Kommunista társadalom 22—26, 61, 109, 136, 152, 153—161
— első, alsóbb foka 23—25, 159—160, 161—165, 167—168, 169—172
— felsőbb foka 25—26, 165—173; *lásd még* Elosztás; Jog; Munka; osztályok megszüntetése; Szabadság
Közvetlen törvényhozás 35, 54, 109, 110, 184, 187, 190, 194, 200
Kritika és önkritika a pártban 83—84, 85, 96

Lassalleánusok 13, 16, 43—45, 47, 50—51, 54, 57, 59, 62, 65—66, 71, 74, 82, 86, 90, 94, 95, 96, 128
Lassalleanizmus 13, 16, 43—44, 59—60, 62, 72, 84, 87, 95, 99, 123, 128, 152; *lásd még* Állam; Államsegély...; „Egyetlen reakciós tömeg"; Levonás nélküli munkahozadék; Vasbértörvény
Levonás nélküli munkahozadék 17, 19—20, 21—23, 161—165, 183, 186, 189

Malthusianizmus 30, 53
„Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" 25, 167
Monopolkapitalizmus 102, 144
Munka
— mint emberi munkaerő megnyilvánulása 17—18, 186
— fogházmunka szabályozása 39—40, 188, 191
— mint a gazdagság és kultúra forrása 17—20, 186
— gyermekmunka 39, 127—128, 130, 184, 188, 191, 195, 201
— mint legfőbb életszükséglet a kommunizmusban 25, 167
— női munka 38—39, 130, 184, 188, 195, 201
— szellemi és testi munka ellentétének megszűnése a kommunizmusban 25, 166
— termelő munka és tanítás egybekötése 39
— és természet 17—18
Munkabér 30—31, 53; *lásd még* Elosztás; Vasbértörvény

Munkaerő 18, 26
Munkaeszközök 17—18, 20, 73, 100—102, 111—112, 118—119, 126, 177, 181, 186, 189, 192, 193, 197
— köztulajdonba vétele 21, 23, 103, 105, 112, 119, 126, 133, 136, 158, 162, 164, 193, 198
Munkaidő, munkanap 38—39, 130
Munkások helyzete a kapitalizmusban *lásd* Proletariátus létbizonytalansága
Munkáspártok egyesülése 16, 44, 47, 50—51, 59—60, 65, 67, 69, 72, 74, 88, 92, 93, 97; *lásd még* Program, akcióprogram
Munkásvédelem 39, 40, 110—111, 188, 191, 195—196, 201

Nagybirtokosok 20, 73, 101—102, 112
Német államok egyesítése 107—108, 108—109, 148—152, 17
Nemzetköziség *lásd* Internacionalizmus
Népfelfegyverzés (állandó hadsereg helyett) 35, 184, 187, 190, 194, 200
Népoktatás 37—38, 110, 179—180, 187, 190, 194, 200
Néppárt 15, 35, 51—52, 70, 73, 84, 94
Normál-munkanap 38, 40, 188, 191, 195, 201

Opportunizmus *lásd* „Belenövés a szocializmusba"
Osztályok megszüntetése 103, 112, 158, 160, 170, 177, 199

Parasztság *lásd* Kispolgárság
Párizsi Kommün 29, 51, 55, 135, 142
Polgári-demokratikus követelések 35—40, 51—52, 54, 57, 70, 73, 95, 103—104, 109—110, 112—113, 119, 184—185, 190—191, 194—196, 199—201
Program (pártprogram) 16, 48, 56, 99—100
— akcióprogram 16, 94
— eisenachi program 16, 44, 51, 52, 56, 72
Progresszív adók 36, 110, 184, 187, 191, 194—195, 200
Proletariátus diktatúrája 35, 107, 135—136, 147—148, 155—161
Proletariátus létbizonytalansága 102

Részvénytársaságok 102
Reformizmus *lásd* Államsegély...; „Belenövés a szocializmusba"; Lassalleanizmus; Vulgáris szocializmus

„Szabad állam", „Szabad népállam" 29—30, 33—34, 55, 134, 137, 142—143, 154, 183, 186, 187, 189
Szabadság
— egyesülési, gyülekezési és sajtószabadság 119, 121, 157, 180, 184, 187, 191, 194, 195, 200, 201
— a kommunizmusban 55, 158
— lelkiismereti 38, 54—55, 60, 184
— „szabadság" és „egyenlőség" jelszava 55—56, 158
— a tudományé 38, 54—55, 60, 187
Szakszervezetek 54, 156
Szocialista szekták 21, 33, 44, 45, 51, 60
Szocialistaellenes törvény 83, 84, 86, 90, 95, 100, 105, 146

Szocialista társadalom termelési és elosztási viszonyai *lásd* Kommunista társadalom, első, alsóbb foka

Termelési eszközök *lásd* Munkaeszközök

Termelési viszonyok, *lásd* Tulajdon, tulajdonviszonyok

Termelőszövetkezetek *lásd* Államsegély...

Tervszerűtlenség (tőkés termelésé) 102, 112, 144, 192, 197—198

Tulajdon, tulajdonviszonyok 17—18
— magántulajdon 20, 118
— tőkés tulajdon 20, 26, 31, 118
— társadalmi (köz-)tulajdon 21—22, 26, 103, 164; *lásd még* Munkaeszközök köztulajdonba vétele

Választójog 35, 109—110, 121, 157, 179, 184, 187, 190, 194, 199

Vallás 38, 75, 79—80, 81, 110, 127, 184, 190, 194, 200

Vasbértörvény 29—31, 53, 57, 60, 72, 186, 189

Vulgáris demokrácia 36, 70, 84, 87

Vulgáris szocializmus 26, 99

TARTALOM

Előszó . . . . . 5—10

MARX. A GOTHAI PROGRAM KRITIKÁJA . . . . .11—40

Engels előszava Marx „A gothai program kritikája" című írásához 13
Marx levele W. Brackéhoz. 1875. május 5. 15
Marx. Széljegyzetek a német munkáspárt programjához . . . 17

LEVELEK A GOTHAI PROGRAMTERVEZETRŐL ÉS MARXI KRITIKÁJÁRÓL . . . . . .41—96

Engels A. Bebelhez. 1873. június 20. 43

W. Bracke Engelshez. 1875. március 25. 46
Engels A. Bebelhez. 1875. március 18—28. 50
W. Liebknecht Engelshez. 1875. április 21. 59
W. Bracke Marxhoz. 1875. május 10. 61
W. Bracke Engelshez. 1875. június 28. 64
Bebel Engelshez. 1875. szeptember 21. 67
Engels W. Brackéhoz. 1875. október 11. 69
Engels A. Bebelhez. 1875. október 12. 72

Engels K. Kautskyhoz. 1891. január 7. 75
K. Kautsky Engelshez. 1891. január 8. 77

K. Kautsky Engelshez. 1891. január 13. 79
Engels K. Kautskyhoz. 1891. január 15. 81
A. Bebel Engelshez. 1891. január 21. 82
Engels K. Kautskyhoz. 1891. február 5. 83
Engels K. Kautskyhoz. 1891. február 23. 85
A. Bebel Engelshez. 1891. március 30. 89
Engels A. Bebelhez. 1891. május 1. 92

ENGELS. AZ ERFURTI PROGRAM KRITIKÁJA . . 97—113

Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához . . 99
I. A tízszakaszos indokoló rész 99
II. Politikai követelések 104
III. Gazdasági követelések 110
Melléklet az I. szakaszhoz 111

LEVELEK AZ ERFURTI PROGRAMTERVEZETRŐL 115—130

Engels K. Kautskyhoz. 1891. június 29. 117
Engels K. Kautskyhoz. 1891. szeptember 28. 118
Engels K. Kautskyhoz. 1891. október 14. 120
Engels F. A. Sorgéhoz. 1891. október 24. 123
K. Kautsky Engelshez. 1891. október 30. 125
Engels K. Kautskyhoz. 1891. december 3. 129

LENIN A GOTHAI ÉS AZ ERFURTI PROGRAM KRITIKÁJÁRÓL . . . . . 131—173

Állam és forradalom. (Részletek) 133
I. fejezet 133
4. Az állam „elhalása" és az erőszakos forradalom 133
IV. fejezet 140
3. Levél Bebelhez 140
4. Az erfurti programtervezet bírálata 143

V. fejezet. Az állam elhalásának gazdasági alapjai 152
1. Marx kérdésfeltevése 152
2. Átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba 155
3. A kommunista társadalom első fázisa 161
4. A kommunista társadalom felső fázisa 165

PROGRAM-DOKUMENTUMOK . . . . . .175—201

Marx. A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzatának bevezető-indokoló része 177
A Szász Néppárt programja 179
A Német Munkásegyletek Szövetségének programja 181
A Szociáldemokrata Munkáspárt programja 183
A német munkáspárt programja (Tervezet) 186
A Németországi Szocialista Munkáspárt programja 189
A Németországi Szociáldemokrata Párt programtervezete . . 192
A Németországi Szociáldemokrata Párt programja 197

FÜGGELÉK

Jegyzetek 205
Névmutató 224
Tárgymutató 231

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

A KIADÁSÉRT FELEL A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
A BORÍTÓ, A KÖTÉSTERV ÉS A TIPOGRÁFIA
RUDAS LÁSZLÓ MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR
A SZEDÉST 1974. VI. 5-ÉN KEZDTÉK MEG
MEGJELENT 1975. I. 31-ÉN 8000 PÉLDÁNYBAN
TERJEDELME: 15 (A/5) ÍV
74.0642—KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: MONORI ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ

MARX

A gothai program kritikája

KOSSUTH

20,— Ft